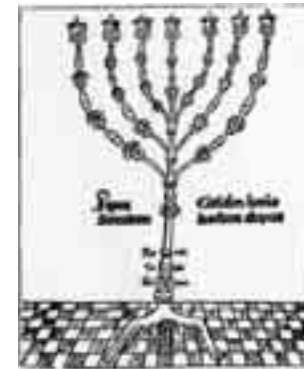

KATARÍNA HRADSKÁ

Židovská Bratislava

PROLÓG

Edícia Bratislava – Pressburg vychádza vďaka iniciatíve pani Selmy Steinerovej

Knihy vyšla v rámci projektu VEGA č. 2/6204/27 Vývoj a premeny slovenskej spoločnosti a politiky v rokoch druhej svetovej vojny

Vydanie tejto knihy finančne podporili:
Agentúra pre podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-51-017-105
Hlavné mesto SR Bratislava, z grantového programu Ars Bratislavensis

 BRATISLAVA

© Katarína Hradská, 2008
© Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2008
Jelenia 6, 811 05 Bratislava
marenčin@marenčin.sk www.marenčin.sk
Foto © archív Jozefa Hanáka, Slovenský národný archív – fotoarchív STK,
Galéria mesta Bratislavy, archív autorky, Martin Marenčin
Design © Marta Blehová, 2008
Cover © Lubomír Krátky, 2008
Jazyková úprava Ingrid Kostovská
179. publikácia, 1. vydanie

ISBN 978-80-89218-80-6

... stačí len prejsť zopár krokov na západ a zrazu sa ako zázrakom ocitnete v štvrti, akú už nevidíte nikde na civilizovanom Západe, v židovskom gete. Tu sa ešte stretnete s patriarchálnymi a krásnymi typmi starozákonných židov v dlhých čiernych kaftanoch a v čiernych veľúrovňových klobúkoch, spod ktorých na vás dychtivo a trochu clivo hľadia tmavé oči týchto synov orientu s bledými anemickými tvármi a kučeravými čiernymi či ryšavými pajesmi. Celý týždeň žijú a lopotia vo svojich skliepkoch, kam sa okrem majiteľa zmestí akurát tak jeden zákazník a steny sú ovešané všelijakým haraburdím od pokazených hodín a polámaných stoličiek až po predvojnové uniformy. Ale v piatok, len čo na večernej oblohe zažiarí prvá hviezda, odložia spolu so špinavými kaftanmi aj svoje starosti a v slávnostných odevoch, s poduškou pod pazuchou a s modlitebnými remienkami a talesom v ruke sa v skupinkách poberajú do synagógy, aby vzdali česť Hospodinovi. Na lavičky a stoličky pred zamknutými skliepkami zasadnú ich predčasne odkvitnuté ženy a mladé dcéry, niektoré zvláštnej a dojímavej krásy, aj bledé a dospelo vyzerajúce deti. Prechádzate touto štvrťou a chvíľami máte dojem, že sa vám to sníva, že ste sa pomocou čarového koberca zrazu ocitli ďaleko na východe, v krajine, o ktorej ste dosiaľ čítali len v rozprávkach.

Václav Mencl a Dobroslava Menclová

Židovská ulica bola vysoko nad úrovňou terajšej modernej betónovej cesty zamurovanej do betónových brehov. Ostali z nej iba niektoré budovy, niektoré čakajú na asanáciu. Postavili sa tu nové, imitujúce staré, pokus, aby nové vzrástlo do starého a vytvorilo s ním jednotu.

Kedysi tu boli po obidvoch stranách obchody, predovšetkým stari-nárske. Ruiderovo mäsiarstvo, oproti pochybný hostinec s ešte pochybnejším nočným útulkom. V zákutí dvora bola židovská rabínska škola. Domy na rohu Židovskej a Kapucínskej ulice boli prízemné, vnútri až na úroveň Klariskej ulice boli trojposchodové, s hlbokými dvormi, so záplavou plienok na zábradliach jednotlivých poschodí a so záplavou kučeravých cigánskych a židovských detí. V starinárstvach bolo možné kúpiť všetko: Goetheho zobraňé spisy v gotickom písme, polovicu vrtule z lietadla, kostýmy na maškarný ples, grafické listy, podkovy, najrozmanitejšie záhadné súčiastky na ešte záhadnejšie stroje, gramofónové platne s Piccaverovým hlasom – naozaj všetko.

Ulica od budovy bývalého Najvyššieho súdu až po synagógu v neurčítom štýle v srdečnej blízkosti k domu na Rybnom námestí hemžila sa kupujúcimi a zvedavými návštevníkmi. Priťahovala ich bizarná poloorientálna atmosféra prostredia, bradatí židia v obchodíkoch...

Celá štvrť pod hradom bola zanedbaná, schátraná, biedna a špinavá – typické geto. Iba ako neurčitá strašidelná spomienka vznáša sa nad betónovou cestou osvetlenou útulným svetom neónov obraz pogromu, ktorý tu jedného letného večera roku 1939 usporiadali nemeckí ordneri a gardisti. Obsadili Židovskú ulicu z obidvoch strán a bez slova a opýtania bili ľudí a do neskorých nočných hodín vyhadzovali z biednych príbytkov na ulicu, čo im prišlo do rúk.

Je dobré, keď sa getá asanujú aj s tými, čo ich vytvárajú. Kto by si pamätal predstavenie, keď sú už aj kulisy dávno preč, kdesi na smetisku?

Juraj Špitzer

Bratislava – Pressburg – Poszony. Moje milované hlavné mesto. Naša rodina bývala na Ventúrskej ulici, tam, kde ešte žili moji starí a prastarí rodičia. Náš dom bol vždy plný ľudí: chodili k nám umelci, študenti, spolužiaci, ale aj slobodomurári a emigranti z rôznych európskych krajín, ktorí u nás hľadali a našli útulok. My všetci, ktorí sme sa tu narodili, ovládame tri reči: slovensky, nemecky a maďarsky. Sme plní spomienok i bolesti, ale aj clivosti za niečím, čo už neexistuje. Hoci sa v podvedomí bránim spomienkam, predsa si chcem spomenúť na všetkých príbuzných, súčasníkov, spolužiakov i priateľov. Všetko si chcem v spomienkach obnoviť. Všetko, čo tvorilo náš život: školy, hudobné školy, hodiny telocviku, korzo, kam sme sa chodievali prechádzať, plavecký spolok Bar Kochba, ale aj mnohé iné pekné veci.

Vychovali nás v religióznej rodine. Zachovali sme si spomienku na šabat, na židovské sviatky, ale aj na všetko, čo s nimi súvisí.

Rada si spomínam na Donaubad v Horskom parku, myslím aj na Baundl, lúku, ktorá sa ťahala pod Hradom až k veľkej synagóge na Zámočnickej ulici. Židovské deti zo Židovskej ulice tu trávil svoje prázdniny. Šťastní sme boli aj na Bubnovke a aj v Steinerovej záhrade – v okolí dnešného Slavína. Tento celý objekt vtedy patril našej rodine.

V tridsiatych rokoch 20. storočia bolo mesto plné života. Veľa sa stavalo. Spomínam si na stavbu Manderláku, pretože my, deti, sme boli veľmi nadšení z toho, že budeme mať v meste mrakodrap.

Prekvital bohatý divadelný a koncertný program. Pondelky boli vyhradené pre nemecké divadelné predstavenia. Prišiel viedenský Burgteáter a z Brna zase nemecké divadlo. V Bratislave spieval pán Jozef Schmidt, ktorý bol vtedy veľmi slávny nielen ako spevák, ale aj ako filmová hviezda. V tom čase už chodili emigranti z Hitlerdeutschlandu, z Rakúska, Čiech i Moravy. A v tom čase prišlo k nám veľa vzdialených aj blízkych príbuzných.

Spomínam si však aj na Makkabeádu. Bola to športová slávnosť, ktorá sa konala nielen v Petržalke, ale prakticky v každom veľkom meste Československa. Bol to monumentálny sprievod. Makkabejci boli odetí v bielo-modrej uniforme a spievali sa iba hebrejské pesničky.

ky. Bolo to veľmi slávnostné, a my, sionistické deti, sme boli veľmi, veľmi nadšené. Pre nás to bol neopísateľný zážitok. My z Ventúrskej ulice sme chodievali k príbuzným, ktorí bývali v našom dome na rohu Konventnej ulice a Suchého mýta. Odtiaľto sme mali krásny výhľad až na koniec Štefánikovej ulice, odkiaľ prichádzal sprievod Makkabejcov. Veľmi sme sa tomu všetkému tešili.

V tom čase sme ešte prežívali aj veľmi veľa nádeje. Stále sa uvažovalo o jednom: vystahovať sa, alebo zostať. Na vystahovanie bola pre nás len jedna možnosť, a to bola Palestína. Moji dvaja bratrance Lacknerovci odišli a vďaka tomu aj prežili. Vtedy nás bolo dokopy šesťnásť a zostali sme už len piati. Malá Selma bola zastrelená v lese počas SNP a ostatní sme robili, čo sa dalo, aby sme prežili. Moji dvaja bratia zahynuli v Osvienčime a Mauthausene. Naša krásna sesternica Reline zahynula v Birkenau. Z dospelých mi zostali tri tety. Ťažko sa mi to píše, ale musím spomenúť aj rodičov. Jedného dňa si pre nich prišli gardisti. Odvtedy som ich viac nevidela. Mňa zachránila naša domovnička pani Mária Dundová. Nikdy som nemala možnosť poďakovať sa jej, pretože ako „prešpuráčku“ Nemku ju, žiaľ, vysídlili. Rada by som sa jej za všetko poďakovala. V 90. rokoch som sa dozvedela, že len pár rokov predtým zomrela v Nemecku.

Viacej ja už nemám čo povedať. Iba toľko, že rada chodím do Izraela a moji bratrance zase radi chodia do Bratislavy. Naše vzájomné návštevy sú pre nás nielen spomienkou na náš život, ale sú dôležité hlavne preto, lebo sme spolu.

Selma Steinerová

ÚVOD

V Európe sa prví židia usadili pravdepodobne ešte pred našim letopočtom. Ich príchod a pôsobenie na starom kontinente sa spájajú s rímskym impériom: prvá židovská kolónia v Európe vznikla práve v Ríme v roku 63 pred n.l., keď rímsky vojvodca Pompeius dobyl Jeruzalem a judského kráľa dal odviecť do Ríma. Ďalšia, oveľa početnejšia kolónia židovských zajatcov bola zavlečená do Ríma po povstaní v roku 70. n.l., keď vojvodca Titus prikázal zničiť druhý chrám. Práve s rímskou légiou, ktorá figurovala v bitke o Jeruzalem, sa viaže pravdepodobný príchod prvých židov na územie Uhorska.

Vie sa, že vojaci rímskej légie sa z Jeruzalema vrátili so židovskými zajatcami, ktorí postupovali s rímskymi vojakmi najskôr ako otroci. Až neskôr sa stali obchodníkmi či sprostredkovateľmi obchodu medzi Rímskou ríšou a germánskymi kmeňmi severne od Dunaja. Cez územie Slovenska totiž smerom na sever viedli dôležité obchodné cesty, po ktorých prechádzali židovskí obchodníci, avšak dodnes nie je potvrdené, že by sa na území Slovenska v tom čase aj natrvalo usadili.

V priebehu dejín dochádzalo k značnej migrácii židov. Veľká časť židovského etnika prišla zo západnej Európy, resp. z Čiech a Moravy, aby založili židovské komunity na západe Slovenska. Pramene hovoria, že v 11.–12. storočí už jestvovala židovská náboženská obec v Trnave, židovskí obchodníci sa spomínajú v 13. storočí, rovnako ako prvé komunity napríklad v Devíne, ale aj v Banskej Štiavnici, Šaštíne, či v Holíči.

Láskavý čitateľ mi akiste odpustí rozsiahlejší úvod. Smeruje však k zámeru odkryť najstaršie dejiny uhorskej židovskej komunity, ktorej neodmysliteľnou súčasťou boli a aj sú židia, žijúci na území dnešného Slovenska.

PRVÉ ZMIENKY O ŽIDOCH

Prvá zmienka o židoch v Prešporoku sa vyskytuje v kódexe Menor z Mainzu, kde sa spomína martýrska smrť rabína Jonaha a jeho druhov. Ide o časové rozpätie od roku 1250 do roku 1300. Je viac ako pravdepodobné, že v čase pôsobenia rabína Jonaha tu existovala aj židovská náboženská obec.

V Prešporoku žili židia pravdepodobne už od 11. storočia. Nemali ešte svoju vlastnú náboženskú obec, ale udržiavali čulý styk s náboženskou obcou v Ostrihome. Vtedy to bolo najbohatšie mesto Uhorska. Sídliť v ňom kráľ, biskup a neskoršie aj arcibiskup ostrihomskej diecézy.

V časoch upevňovania moci uhorského kráľovstva začali pribúdať prvé správy o židoch. Boli veľmi strohé. Dozvedáme sa z nich o pomeroch medzi kresťanmi a židovským obyvateľstvom, ktoré sú svedectvom otvorených konfrontácií. Zároveň však svedčia o ich postavení: sú utláčaní, prenasledovaní a dostávajú sa na okraj spoločnosti. Mali všeobecne nižšie právne a spoločenské postavenie, tvorili akúsi spoločenskú skupinu, s ktorou sa ostatné obyvateľstvo nesmelo (nechcelo) stretávať, pravda, okrem prípadov, ktoré sa týkali výhodných obchodných a peňažných kontaktov. Židia boli predovšetkým obchodníci, a to sa už vtedy stretávalo s nevôľou ostatných obyvateľov. Zákoníky kráľov Ladislava I. (Svätého) z roku 1092 a Kolomana z roku 1100, upravovali pomer medzi kresťanmi a židmi. Ustanovenia sv. Ladislava sa v podstate týkali úpravy cirkevných záležitostí. Veriacim sa nariadilo svätiť nedeľu a chodiť do kostola. Kto tento príkaz nedodržel, bol potrestaný bitím. V zákonníku kráľa Ladislava sa okrem iného hovorí, že žid sa nesmie ženiť s kresťankou a nesmie vlastniť kresťanských otrokov. Ten, kto by ich chcel dokonca predávať, potresce sa konfiškáciou majetku, ktorý sa stane majetkom biskupa. Taktiež ten žid, ktorý by chcel pracovať v nedeľu alebo počas sviatku, príde o nariadenie, ktoré sa mu odoberie, a to je rovnako prísny trest ako ten predošlý. Nedeľa bola pre kresťanov dňom odpočinku a židia, vzhľadom na svoju vieru, ho, naopak, pokladali za pracovný deň.

Podľa svojho práva mohli vykonávať všetky činnosti. Platilo, že kresťania nemuseli rešpektovať židovské sviatky a zvyklosti, židia však

museli kresťanské nariadenia dodržiavať. Počas vlády Kolomana platilo, že židia sa môžu natrvalo usadzovať iba v tých mestách, kde má sídlo biskup. Toto nariadenie sa nie vždy podarilo dodržať. Veď koľko bolo takých miest, kde biskup pôsobil a neboli tam židia? A naopak, žili aj tam, kde biskup vôbec nesídlil. V stredovekom Uhorsku žili židia v 12 slobodných kráľovských mestách – patril k nim aj Prešporok, v piatich biskupských sídelných mestách a v devätnástich zemepanských mestách a mestečkách. Žili pod priamou ochranou kráľa a aj napriek tomu, že v mestách mali vlastnú samosprávu, museli dodržiavať všetky zákony a nariadenia. Kráľ Koloman bol v určitých súvislostiach ešte striktnejší ako Ladislav.

Nariadil, že sa museli *spísomňovať všetky pôžičky a obchodné transakcie, ktoré sa uskutočňovali medzi židmi a kresťanmi*. Jeho dekréty ďalej stanovili, že ak sa žid zaoberá poľnohospodárstvom, môže zamestnať iba nekresťanských otrokov, a ak chce kúpiť zem, tak jedine tú, ktorá pochádzala z majetkov biskupa. Napriek všetkým obmedzeniam židia začali postupne prosperovať. Akiste cítili podporu kráľa Bela IV., ktorý si v roku 1239 od pápeža vyžiadal súhlas, aby príjmy z obchodov židov plynuli do kráľovskej pokladnice. Židia sa takto dostali pod kráľovskú ochranu, pretože panovník si dobre uvedomil veľký význam židovských obchodníkov pre rozmach hospodárskeho života.

Kráľ Koloman upravil vzťahy medzi kresťanmi a židmi

PRIVILÉGIÁ PANOVNÍKOV

Panovníci po nástupe na uhorský trón prinášali so sebou buď prosperitu, alebo všeobecný úpadok. Mali rôzny vzťah k židovskému obyvateľstvu, no v podstate sa v náhľade na nich priveľmi nelíšili. Pravda, ich vzťah k židom ovplyvňovali mnohé faktory. Na kráľov vari najviac pôsobilo ekonomické pozadie. Každý z nich predsa potreboval silné ekonomické páky, na ktoré sa mohol spoľahnúť. Židia disponovali určitým majetkom, vyznali sa v obchodovaní, vedeli narábať s peniazmi a viac ako obratne vedeli z mnohých ťažkostí vyjsť bez výrazných strát. Za to, že panovníci v mestských privilégiách pamätali aj na židovské obyvateľstvo, museli im židia platiť tzv. kráľovský cenzus. A neboli to malé peniaze. Počas kralovania Mateja Korvína to bolo okolo 20 tisíc zlatých ročne. Platiť museli aj rôzne mimoriadne dane, a prirodzene, platili aj do mestskej pokladnice. Rovnako ako kresťania boli povinní dávať desiatok ostrihomskému arcibiskupovi a prešporskému prepoštovi z pôdy a vinohradov. Každý rok v septembri sa skladali aj na svätého Michala. Odmietli však prispievať na hodiny, ktoré boli umiestnené na Michalskej bráne. Každú hodinu ich naťahoval strážnik, a to podľa úderu

radničných hodín. Ciferník na veži bol umiestnený len na troch stranách. Na stene zo strany Podhradia však ciferník chýbal, pretože židia, ktorí tam bývali, nechceli na hodiny prispievať. Tak hovorí J. M. Korabinský vo svojom *Popise kráľovského, uhorského, hlavného a korunovačného mesta Pressburg*, ktorý vyšiel v roku 1781.

Kráľ Belo IV. udelil v roku 1251 uhorským židom privilégiá, na základe ktorých mohli počas nasledujúcich dvesto rokov využívať určité slobody. Podstatou týchto privilégií bolo, že židia v mestách už nepodliehali jurisdikcii príslušných richtárov, ale

Matej Korvín

priamo kráľovským úradom. Kráľ alebo jeho najvyšší hodnostári teda riešili najväznejšie záležitosti židov. Už od roku 1242 patrili do kompetencie krajinského sudcu, ktorý vymenoval osobitného zástupcu pre otázky židovské. Mal pomerne vysokú funkciu, pretože bol podsudcom pre všetkých židov žijúcich v Uhorsku. Spomedzi židov sa vyberal aj židovský prefekt, ktorý sídlil v Budíne a na kráľovskom dvore mal vplyvné postavenie. Povieme si o ňom v ďalšom texte. Privilégiá Bela IV. teda určovali a zavádzali práva židov v Uhorskom kráľovstve. Panovník v nich takto oslovuje svojich „poddaných“: *Belo, z Božej milosti kráľ Uhorska, Dalmácie, Chorvátska, Ramy, Srbska, Haliče, Vladimírskara a Kumánska, všetkým v Krista veriacim, čo nahliadnu do tejto listiny, spásu v Spasiteľovi všetkým. Pretože ľudí akéhokoľvek stavu bývajúcich v našom kráľovstve chceme urobiť účastníkmi našej milosti a dobromyseľnosti, pre všetkých židov v našom kráľovstve zavádzame tieto práva, ktoré sa musia bezpodmienečne dodržiavať. Po prvé nariaďujeme, že v akýchkoľvek sporoch dotýkajúcich sa majetku alebo osoby žida nemožno pripustiť svedectvo kresťana proti židovi, ale len kresťana a žida, ak len nejde o skutočnosť známu a zrejmú, ktorú nemožno spochybniť a netreba dokazovať. V ďalšom texte sa hovorí: Ak kresťan napadne žida, že mu dal záloh a žid to popiera, a ak kresťan na jednoduché slovo žida to nechce pripustiť, žid prisahou dokáže svoje stanovisko a tým je oslobodený. Ak kresťan dal židovi záloh tvrdiac, že ho zálohoval na menšiu sumu než hovorí žid, má žid prisahať o zverenom zálohu a čo odprisahá, to sa mu kresťan nemá zdráhať zaplatiť... Ak židia majú medzi sebou nezrovnalosti a roztržky, richtár nášho mesta si nesmie privlastňovať nad nimi nijakú právomoc, ale rozsudok môžeme vyniesť my alebo náš najvyšší komorník. Ak kresťan spôsobil židovi akúkoľvek ranu, vinný nám platí pokutu podľa obyčaja*

Belo IV. zaviedol práva židom v Uhorskom kráľovstve

kráľovstva, a poranenému dvanásť hrivien striebra a náklady na liečenie. Ak kresťan zabije žida, nech sa potrestá podľa práva a všetky jeho hnuteľnosti aj nehnuteľnosti prejdú pod našu moc... Kdekoľvek sa žid pohybuje v rámci nášho panstva, nikto mu nesmie robiť prekážky a ťažkosti. Ale ak vezie tovar alebo iné veci, z ktorých treba platiť mýto, na všetkých mýtnych miestach platí také mýto ako mešťan z toho mesta, v ktorom žid býva...

Na sklonku 13. storočia bolo stredoeurópske ovzdušie nasiaknuté silnou vlnou antisemitizmu prichádzajúcou zo Španielska. Aj napriek tomu prešporokí židia zaznamenali istú úľavu. Panovník Ondrej III. v decembri roku 1291 udelil v meste bývajúcim židom tie isté výsady ako ostatným mešťanom. Je to dôkaz toho, že v tomto období židia v Prešporoku skutočne žili už dávnejšie. Len ťažko si totiž možno predstaviť, že by panovník zrovnoprávnil židov, ak by sa do mesta len nedávno prisťahovali. V kráľovských privilégiách sa o tomto hovorí: *Item, Judei in ipsa civitate constituti habeant eandem libertatem, quam et ipsi cives, salvo iure Archiepiscopi Strigoniensis et Propositi Posoniensis remanente*. Panovník Ondrej III. v latinskej reči vyjadril svoju vôľu: *Ďalej židia, bývajúci v tomto meste, majú tú istú slobodu ako ostatní občania, ponechajúc ovšem v platnosti práva ostrihomského arcibiskupa a prepošta voči nemu*. Listina výsad Ondreja III. je veľmi rozsiahla a je skutočne šľachetným prejavom priazne uhorského panovníka k obyvateľom Prešporoka, židov nevynímajúc. Privilégium zabezpečovalo mestu právo, že samo si mohlo zvoliť svoje predstavenstvo. *Občania každoročne v deň Sv. Juraja mučeníka (24. apríla) môžu voliť zo svojho stredú jedného richtára a 12 porotcov*. K tomu sa pridávala ešte 24-členná, a niekedy aj 60-členná širšia rada, ktorej predsedal orátor, čiže rečník. Členstvo v mestskej rade bolo doživotné, a tak sa pri každoročných voľbách iba dopĺňali z rôznych príčin uvoľnené miesta. *Ďalej, keď niekto z obyvateľov mesta, alebo jeho predmestia dopustí sa nejakej viny na vonkove a podarí sa mu ujsť cez chotár mesta, súdi nad ním richtár a 12 konšelov mesta, lebo žalobca musí sledovať v sporných veciach žalovaného do miesta, kam ten prislúcha, vyjmúc prípad, že vec odohrala sa v tomže meste alebo predmestí*.

Privilégium Ondreja III. už Prešporok (Bratislavu) menuje mestom (*hospites nostri de civitate Posoniensi*), hoci je známe, že už v roku

1288 kráľ Ladislav Kumánsky nazýva Prešporok *civitas nostra regalís*, teda naše kráľovské mesto. Ondrejova listina obsahuje dovtedy nepoznané úľavy, práva i oslobodenia. Mestu zaisťuje prevozné právo, dunajské prevozné a mýtné právo a mestu povoľuje, že *môže držať lodníkov a lode na hornej časti žitnoostrovej vetvy, pokiaľ dva brehy myjú územie mesta*. Mešťanov oslobodzuje od platenia pozemkovej dane na obdobie desiatich rokov od vydania listiny, od platenia poplatkov za drevo, od platenia domovej dane, dávok z nových vinohradov, môžu nerušene obchodovať, teda *keď idú so svojím tovarom na trh sú oslobodení od kaž-*

Panovník Ondrej III. zrovnoprávnil v Prešporoku židov s ostatnými občanmi

Privilégium Ondreja III.

Vinohradníci museli platiť poplatky, z čoho malo mesto značné zisky

dého mýta, či v meste samom a či v krajine, ako aj smerom k Žitnému ostrovu a smerom k Hainburgu cez rieku Moravu. To, že panovník prisľúbil cudzozemským i tuzemským obchodníkom, že môžu slobodne navštevovať so svojím tovarom miestne trhy a tovar slobodne a pokojne odpredávať, svedčí o dôležitosti, akú pripísal trhovému právu.

Mešťania na základe Ondrejovho privilégia nemuseli platiť poplatky z viníc, ktoré už existovali, ale dokonca ani z tých, ktoré sa len vybudujú. Prešporok v tom čase disponoval trojakými vinicami: starými, obnovovanými a tými, ktoré sa majú ešte len založiť. Aj vinohradníkov bolo v meste dosť a ich počet utešene vzrastal. Podľa prameňov obsiahnutých v najstaršej hospodárskej knihe Prešporka, v meste žilo v roku 1435 až 475 vinohradníckych rodín, čo bola asi jedna tretina obyvateľstva, ktorých sa odhadovalo asi na 5000 duší. Vyprodukovali približne 27 000 okovov vína, čo svedčí o tom, že Prešporok bol skutočne vinohradníckym mestom. V pozemkovej knihe mesta z roku 1439 sú zapísaní už aj židia, ktorí boli nielen majiteľmi domov, ale aj vinohradov: Nejde výlučne o mužské mená – Smorel, Wolf, Eisack, Trostl, Muschel, ale nebola núdza aj o ženy: Sara, Hanna. K menám je taktiež pripísané, či ide o dediča vinohradu, alebo či ide o pôvodného vlastníka. Pre ilustráciu: v roku 1435 sa v meste dopestovalo 15 355 hektolitrov vína. Po odvedení *naturálnej vínnej taxy vinohradníci disponovali ešte viac ako 12 000 hektolitrami vína v hodnote asi 16 000 zlatých.* A akú cenu mal uhorský zlatý? Mal vždy vyššiu hodnotu ako rýnsky zlatý. Za čias Mateja

Korvína, presnejšie v roku 1467, sa rovnal stovke uhorských denárov.

Židia sa na základe Ondrejovej listiny výsad stali rovnoprávnymi obyvateľmi stredovekej Bratislavy. Čo to pre nich znamenalo? Predovšetkým to mala byť zmena ich postavenia. To, že ich panovník uznal, resp. že uznal ich prirodzené práva, potvrdil, že prešporští židia sa majú (a aj musia) vymaniť z podradnej situácie, v ktorej sa nachádzali. Mohli síce nadobúdať domy a pôdu, ale meštianske právo nie, pretože pri tom bolo treba skladať kresťanskú prísahu, a tú židia nemohli akceptovať. Nemali teda aktívne a ani pasívne volebné právo pri voľbe richtára ani na každoročnom obnovovaní mestskej rady. V Prešporoku boli pod dozorom židovského richtára, ktorého z radov kresťanských mešťanov vymenoval sám kráľ a od roku 1440 túto povinnosť prevzala na seba mestská rada. Nesmieme si však namýšľať, že okamžite nastal ideálny stav. *Kresťanskí obyvatelia mesta neboli ani v stredoveku natoľko osvietení, aby žida prijali ako plnohodnotného občana.* Aj napriek tomu, že židia predstavovali pre mesto dôležitú zábezpeku „ekonomického charakteru“, čo si panovníci veľmi dobre uvedomovali, nie vždy a nie každý zemepán dodržiaval a rešpektoval výsady, ktoré mali platiť aj pre židov. Tí neraz museli znášať rozličné krivdy. Pre nich platila aj iná rétorika: v privilégiách uhorských kráľov (za 235 rokov čo bolo Uhorsko Uhorskom Prešporoku udelili 107 privilégií a 41 konfirmačných listín, teda opisov pôvodných listín) sa pri udeľovaní práv používali slová ako napríklad *udeľujem, dávam, darujem*, no vo výsadách pre židov platilo *nariaďujem, zavádzam*. Panovníci teda mysleli nielen na tých, ktorým výsady udeľovali, ale aj na tých, ktorí ich mali dodržiavať.

V Prešporoku boli aj židia majiteľmi vinohradov

ŽIDIA V STREDOVEKOM PREŠPORKU

Židia v Prešporku tvorili kompaktnú komunitu, ktorá navonok pôsobila uzavreto. Pravdepodobne prvý písomný dôkaz o existencii židovskej náboženskej obce v Prešporku pochádza z roku 1335. Spomína sa v pápežskej listine, ktorú pápež Benedikt XII. vydal v novembri roku 1335. V akej súvislosti sa spomína Prešporok? V hre bola sťažnosť. Pápež ostrihomskému arcibiskupovi napísal, že prešporskí cisterciiti sa ponosujú na židov – vraj ich svojím hlasným prejavom vyrušujú pri modlitbách. Kaplnka rádu cisterciátov stála totiž v tesnej blízkosti synagógy. Pamiatkári ju lokalizovali do okolia dnešného kláštora na Uršulínskej ulici. Potvrzuje to aj J. A. Korabinský, keď píše, že *na Veľkej Klobučnickej ulici* – teda nie na Židovskej – *boli aj dva domy uršulínok – predtým Büchler a Reibenwein. Tu bola židovská synagóga.* Benedikt XII. vyriešil problém skutočne pápežsky: ostrihomský biskup, ktorým bol Nicolaus Chanadinus de Telegd (teda Mikuláš Csanádi z Telegdu, uvádzaný aj

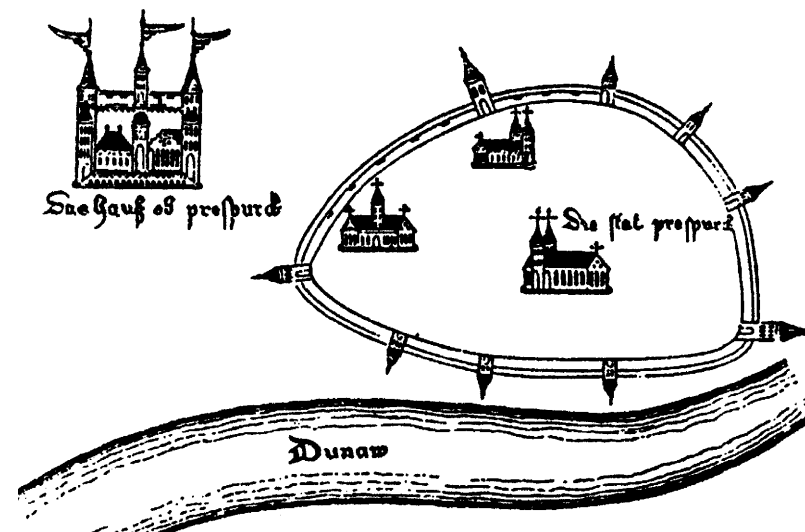
Ruch stredovekého mesta

ako Čanád, z Božej a apoštolskej milosti ostrihomský arcibiskup, v úrade bol od 17. septembra roku 1330), mal na jeho popud situáciu preskúmať, a ak sa mu sťažnosti javili ako opodstatnené, synagógu bude treba zbúrať, čím sa problém vyrieši. Pravdepodobne sa tak aj stalo, pretože o krátky čas na to bola synagóga zrovnaná so zemou.

Z archívnych prameňov a literatúry, najmä z Bratislavského topografického lexikónu, ktorého autorom je niekdajší riaditeľ Archívu mesta Bratislavy Vladimír Horváth, sa dozvedáme

V blízkosti kláštora uršulínok údajne stála prvá synagóga

Najstarší plán Prešporka. Vidieť na ňom hrad i mestské hradby

O dnešnej Laurinskej (kedysi Dlhej) ulici pochádza najstarší zápis z konca 14. storočia

o výstavbe mesta, o jeho uliciach a námestiach v 13. storočí a aj v neskoršom období. Už pred 12. storočím to bolo hotové mesto s mohutnými hradbami, rovnako mohutným hradom a v polovici 13. storočia aj s rozsiahlymi predmestiami.

Z konca 14. storočia, resp. začiatku 15. storočia pochádza najstarší zápis o pomenovaní ulice. Ide o Dlhú ulicu (Langegasse, platea Longa), ktorú si ešte súčasníci pamätajú ako Nálepkovu i Leningradskú. Dnes je to Laurinská. Podľa Vladimíra Horvátha v Prešporke žilo v tomto období asi 8000 obyvateľov. Historik Vladimír Segeš tento údaj spochybňuje a počet obyvateľov odhaduje asi na 6000. Odvoláva sa pritom na údaje z najstaršej pozemkovej knihy mesta z roku 1439. Obvod vnútorného mesta tvoril mestský hradný múr s mestskou priekopou a domy pristavané k múru. Do mesta sa dalo vojsť tromi bránami – Michalskou, Vydrickou a Vavrineckou (Laurinskou), do ktorých ústili hlavné ulice, kedysi stredoveké obchodné cesty. Do Rybárskej brány neústila žiadna cesta, a tak bola určená iba pre peších. Do obvodu Vydrickej brány patrilo iba 5 domov, ďalšie dva obvody už boli zastavanejšie. V každom stálo

91 domov. Židovská časť mesta (dnešná Uršulínska a Nedbalova – budeme o nich viac hovoriť na inom mieste) mala podľa V. Segeša 13 domov a jednu synagógu. Do stredovekej Židovskej ulice historik Anton Špiesz umiestnil 25–27 domov s tým, že väčšie domy mali aj priestranné dvory.

Zložito (a aj nepresne) sa dá odhadnúť počet židovských obyvateľov stredovekého Prešporka. Odhaduje sa ich na niekoľko stoviek, niektoré pramene hovoria, že ich bolo okolo 900, pričom sa ich počet neustále menil, a to v závislosti od podmienok, za akých židia žili. Isté je, že bývali oddelene od ostatného (kresťanského) obyvateľstva. Dvory, o ktorých hovoril aj A. Špiesz, boli veľmi priestranné a pravdepodobne preto sa hovorilo skôr o židovských dvoroch ako o domoch. Ich obyvatelia tu žili v relatívne stiesnených pomeroch – na jeden dom pripadlo asi 30 ľudí. Už na prvý pohľad sa odlišovali od ostatných občanov mesta. Na svojom odevu museli nosiť zvláštne znamenie, aby bolo dostatočne viditeľné, že sú židmi. Nebola to prešporská špecialita. To nie. Židia vo všetkých európskych krajinách sa museli podvoliť nariadeniu pápeža Inocenta III, ktorý ešte v roku 1215, v zmysle štvrtého lateránskeho (dvanásteho všeobecného) snemu, prikázal, aby židia (a tiež mohamedáni) nosili odlišné šaty. Treba dodať, že toto pápežovo nariadenie sa začalo v Uhorsku plniť až v 14. storočí a v Prešporke dokonca ešte neskôr, koncom 15. storočia. Mestská rada vtedy vydala nariadenie, že židia musia nosiť červený plášť s kapucňou, aby ich bolo už zďaleka vidieť.

Tejto potupy ich zbavil až kráľ Ľudovít II., ktorý tak v roku 1520 urobil z vďaky za to, že mu židia požičali peniaze na jeho cestu do Prahy. To však neznamená, že nariadením kráľa sa situácia zmenila. Až na základe žaloby najvyššieho predstaviteľa židovskej obce, židovského prefekta Jakuba Mendela, ktorú v polovici februára 1521 adresoval do

Pápež Inocent III. v roku 1215 prikázal, aby židia nosili odlišné šaty

Židovský prefekt Jakub Mendel prichádza na korunováciu kráľa Vladislava II.

Budína kráľovi Ľudovítovi II. bolo rozhodnuté, že správa mesta musí zbaviť židovské obyvateľstvo povinnosti nosiť toto oblečenie. Jakub Mendel bol najvyšším predstaviteľom židovskej komunity v Uhorsku. Bol poverený dohľadom nad židovskými záležitosťami v Prešporoku. Teda nielen nad tým, či si židia plnili svoje povinnosti, teda či platili načas svoje dane, ale sledoval taktiež, ako sa zaobchádza s ich právami a či ich vrchnosť rešpektuje.

Ulice stredovekého Prešporoku sa zďaleka nepodobali tým dnešným. Nedá sa hovoriť o nejakej systematickej domovej zástavbe, ktorá by vytvorila mesto v klasickejšom zmysle slova. Skôr naopak. Ulice tvorili všakovaké budy a chatrče, neraz aj rozpadávajúce sa domy, ktoré obývala mestská chudoba. A v porovnaní s tým tu bola honosná radnica, ako symbol meštianstva i moci slobodného kráľovského mesta, ako aj domy bohatých mešťanov. Ulice v nijakom prípade nevyzerali vábne: neboli dláždené, s výnimkou Hlavného námestia, kde panoval čulý obchodný aj spoločenský ruch, a najdlhšej ulice, ktorá sa aj Dlhá volala. K tomu neporiadok, hluk, vrava ľudí, ktorí sa doslova brodili v odpadkoch, ktoré produkovali oni aj nespočetné množstvo psov, a keďže kanalizácia

v meste ešte neexistovala, ľudia sa spoliehali na dážď, ktorý všetko zmyl a vďaka ktorému odpady stekali k mestským hradbám.

Počet židov v Prešporoku sa však v istom období rapídne znížil. Prečo? Spôsobil to spor o vieru. V Uhorsku platilo, že ak žid prestúpi na katolícku vieru, odpustia mu dlhy, ktoré urobil pred krstom. Výhodné to mohlo byť len pre chudobných, ktorí boli zadĺžení. Kráľ Ľudovít I., ktorý so židmi zachádzal väčšinou humánne, preto v roku 1360 uhorským židom prikázal, aby prijali kresťanskú vieru. Mohli si vybrať: buď prijímú kresťanstvo, alebo odídu z krajiny. Prešporáci židia sa nedali pokrstiť a dobrovoľne si vybrali odchod z mesta. Presúvali sa smerom do susedného Hainburgu, ale aj o čosi vzdialenejších Čiech či do Poľska. Po tom, čo sa niektorí vrátili späť, a to na príkaz toho isté-

V stredovekom meste sa žilo aj veselo

Židia sa od ostatných obyvateľov odlišovali oblečením. Na hlavách nosili typické klobúky

ho panovníka, ktorý ich z Prešporka vyhnal, v meste si kúpili niekoľko domov. Vrátili sa aj k svojim pôvodným majetkom, väčšinou k obchodom, ktoré ešte viac znásobili. Rozšírenie obchodov, transakcií, pôžičky, ktoré židia poskytovali a následne vysoké úroky z nich – to všetko si vynútilo úpravu právnych vzťahov medzi židmi a nežidmi. Dokumentuje to tzv. Judenbuch, židovská kniha, ktorá je právnym dokladom o živote oboch skupín.

Do Prešporka sa však vrátil len zlomok vyhnaných židov a ich postavenie sa všeobecne zhoršilo. Dožadovali sa nielen vrátenia ich majetku, ale aj peňazí, dlžôb. Začali sa na nich valiť aj zvýšené dane a rozšírilo sa tzv. regálne právo, teda poplatok za poskytnutú ochranu. Židia postupne strácali spomenuté výsady, ktoré im v roku 1251 udelil ešte kráľ Belo IV. a ktoré riešili vzťah medzi nimi a kresťanmi pri svedectve pred súdom, ďalej obchodný vzťah medzi nimi, ako aj postavenie židovského sudcu v meste. Od konca 14. storočia bol sudcom prešporských židov kresťan, veľavážený mešťan, ktorého do tejto funkcie ustanovil sám kráľ a od roku 1440 mestská rada. Prešporskí židia boli v tom čase často terčom nenávisťi a fyzických útokov. Prečo? Nebolo zložitý nájsť si dôvod, ktorý by spôsobil nepriateľstvo voči židom. Takmer vždy išlo o peniaze. Židia ich požičiavali na vysoký úrok, neraz vyše stopercentný. Dôrazne vyžadovali splácanie svojich pohľadávok. Ich vymáhanie určite nebolo jednoduché. Boli aj takí, ktorí aj na smrteľnej posteli prehlasovali, že od žida si nikdy nič nevzali. Historik Vladimír Segeš sa v knihe *Zločin a trest v stredovekom Prešporku* odvoláva na najstarší mestský protokol testamentov, v ktorom istý mešťan uvádza: *Vyhlasujem tiež pri svojom najlepšom vedomí a pri príležitosti posledného odchodu z tohto sveta, že som si v celom živote od nijakého žida nič nevzal, takže žiadnemu židovi nič nedlhujem, za čo vyslovujem vďaku Bohu, môjmu nebeskému Otcovi, že ma pred tým ochránil.* Stalo sa tak v roku 1498. Boli však aj také prípady, aj keď ojedinelé, že židia patrili pod kráľovu ochranu. Dokazuje to listina Ľudovíta I. z roku 1371. Píše sa v nej: *My, Ľudovít z Božej milosti kráľ Uhorska a Poľska, oznamujeme znením tejto listiny všetkým, ktorých sa to týka, že náš žid Honel z Bratislavy nám podal sťažnosť na to, že zatiaľ, čo horel jeho dom, akýsi Kudleb, mešťan zo spomenutej Bratislavy, spolu so svojim bratom, matkou a zaťom, vystúpia do jeho domu, všetky majetky a veci v tomto dome*

nájdene z vlastného rozhodnutia odniesli do svojho domu a držali ich v skriniach zapečatené pečaťami bratislavských mešťanov [nasleduje menoslov mešťanov – K.H.], pričom však Kudleb zajaľ manželku tohto žida, ako zadržovanú ju odovzdal do rúk mestských drábov a odňal jej akúsi skrinku.

My sme richtárovi, prísažným a všetkým mešťanom zo spomenutého mesta Bratislavy nariadili, aby za stranu Kudleba, jeho brata, matky a zaťa poskytli za to, čo sa stalo židovi Honelovi, zadostučinenie. V ďalšom texte sa píše, že Honel sa žiadneho zadostučinenia nedočkal, a preto po zrelej úvahe s prelátmi a našimi spomínanými barónmi sme rozhodli o tomto Kudlebovi, jeho bratovi, matke a zaťovi, že budú uväznení a z ich vlastných vecí, majetkov a dedičných majetkov nech je odovzdané tomuto židovi, vzhľadom na škody, ktoré pevne priznáva, že utrpel, toľko, aby bol plne uspokojený. Zvyšok nech sa skonfiškuje pre náš Majestát. Prirodzene, takáto ochrana neprináležala každému židovi. Nezavisela od dobrej vôle panovníka, ale od jeho „hospodárskych záujmov“.

Ľudovít I. židom prikazoval, aby prijali kresťanskú vieru. Napokon ich z mesta vyhnal

PRVÉ ŽIDOVSKÉ OSÍDLENIE

Židovská časť stredovekého Prešporka sa rozprestierala na území od Laurinskej brány vo východnej časti opevnenia, až smerom na sever k bašte za františkánskym kláštorom. Jedným z prvých osídlení bolo v okolí Laurinskej ulice a Gorkého ulice. Predpokladá sa, že tu bola prvá stredoveká židovská osada, ktorá sa v niektorých prameňoch označuje ako *prvá Židovská ulica*. Vznikla vtedy, keď sa časť prešporských židov presunula z Judehofu (Židovského dvora) pri Rybárskej bráne do domov na Dlhej ulici smerom k Laurinskej bráne. Judenhof sa nachádzal na dnešnej Panskej ulici, v objekte domov č. 3. a 5. Že sa nachádzal v tejto lokalite, je viac ako pravdepodobné. Ešte v roku 1455 sa o ňom hovorí: *...Im Zwinger bei dem vischer Thar, hinter den Juden Hoff* (...pri Rybárskej bráne, neďaleko Židovského dvora). Išlo o dva samostatné dlhé objekty, ktoré stáli kolmo na ulicu. Bol to areál s rozmermi 31x32 metrov, ktorý mal v uličnom priečelí po bokoch vežové stavby, na ktoré nadväzovali dvorové krídla. Medzi vežami sa nachádzal vchod do vnútorného dvora. Judenhof patril zrejme bohatším židom, ktorí sa živili obchodovaním. Napokon, iným spôsobom sa ani živiť nemohli. Nesmeli sa totiž venovať remeslám, pretože tie mohli vykonávať iba príslušníci cechov, a tými sa židia nemohli stať. V priestore Judenhofu si zriadili akúsi obchodnú stanicu so skladom tovarov. Pramene hovoria aj o tom,

Židovský dvor (Judenhof) na dnešnej Panskej ulici patril zrejme bohatým židom

V okolí dnešnej Laurinskej ulice sa nachádzalo prvé židovské osídlenie

že v novembri roku 1368 Judenhof za 120 pfundov (pfeňigov) odkúpili dvaja bohatí židia Cahtsim a Musch. Judenhof sa tak stal akýmsi centrom prešporského židovského obyvateľstva.

Keď sa židia začali v roku 1368 vracat z Hainburgu späť po tom, čo ich kráľ Ľudovít vyhnal z mesta, usadili sa v okolí dnešnej Nedbalovej a Klobučnickej ulice, ktoré tvorili základ tzv. druhej Židovskej ulice. Toto rozdelenie na prvú a druhú židovskú ulicu uprednostňoval historik Ferenc Kováts, ktorý predpokladal, že domy židov sa nachádzali v tesnom susedstve s domami kresťanov a boli rozložené na šiestich parcelách.

Jadrom zástavby bola kedysi Židovská ulica, dnešná Nedbalova. Stálo na nej asi 30 domov či lepšie povedané dvorov. Dokumentuje to daňový súpis z roku 1434, kde pod položkou Židia, značení vtedy boli ako Nacio Judaica, nájdeme 29 židovských poplatníkov. Židovská ulica, spájajúca Laurinskú s Uršulínskou, patrí medzi najstaršie v meste, ale do určitej miery je tiež architektonickým skvostom. Pozoruhodné je, že všetky byty, dielne, ale aj maštale, sklady a všetky ostatné stavby, ktoré sa na nej nachádzali, vyrástli z miestností v starých kazematách, teda

Žida 16. storočia charakterizovala brada a špicatý klobúk

vyrábajúcich klobúky), potom Hummelova (na pamiatku prešporského rodáka a hudobného skladateľa) a po skončení vojny sa volala Nedbalova (pomenovaná po českom skladateľovi Oskarovi Nedbalovi, ktorý bol aj prvým povojnovým riaditeľom a dirigentom SND). V tomto priestore židia žili izolovane od okolitého sveta, a to až do roku 1526, keď museli z Prešporoka znova utekať. Bolo to židovské geto stredoveku. Tu sídlili prví stredovekí bankári, vďaka ktorým nejeden mešťan prišiel o majetok. Iba tu sa dal ľahko získať úver, ktorý do roka niekoľkonásobne prerástol pôvodnú sumu, takže reči o tom, že práve zo Židovskej ulice pochádzali prví „obchodníci“, sú viac ako pravdepodobné.

Na niekdajšej Židovskej ulici stála aj tzv. Židovská bašta, zvaná tiež Kráľovská bašta. (Volala sa tak preto, lebo židia boli pod kráľovou ochranou.) Záznamy o nej pochádzajú z roku 1450 – spomína sa ako veľká delová bašta. V prípade ohrozenia mesta boli Židia nútení ako prví nastúpiť do nej a pripraviť sa na obranu. Na Židovskej ulici stál aj židovský kúpeľ a len pre nedostatok písomných prameňov nemôžeme s istotou potvrdiť existenciu ďalších objektov, napríklad nemocnice a či

ešte viac židovského cintorína. Podľa svedectva mestského archívára Tivadara Ortvaya, keď sa na rohu Laurinskej a Hummelovej ulice staval Grünebergov dom, pri kopaní základov sa našli v piesočnatej zemi kostry s lebkami *nápadne odlišnými od bežných lebiek*. Domnienka, že tieto zvyšky patrili židovským občanom, ktorí mali byť v stredoveku pochovávaní na židovskom cintoríne umiestnenom v tejto časti mesta, sa nepotvrdila. Dodnes platí, že domy v tejto lokalite neboli čisto židovské, patrili aj kresťanom, a z kresťanského hľadiska bolo neprípustné budovať cintorín vo vnútri mesta.

Osudy tohto židovského osídlenia s malebnými židovskými uličkami opísal T. Ortvay vo svojej rozsiahlej knihe *Poszony város története*, no dôležité informácie o nej pochádzajú aj z diela *Bratislava Mateja Bela*. Tento polyhistor a osvietenec potvrdil, že židia mali na Židovskej ulici svoju synagógu postavenú podľa svojho rítu a stála na dnešnej Uršulínskej ulici. Nebola veľkolepá, ale určite vynikala svojou architektúrou. Aby ju zakryli radmi nízkych domov, vybudovali ju na zadnej strane, a to tak, aby *na jednu sľahu zapustená do zeme neprečnievala ani kúsok nad ostatné strechy*. Na inom mieste zase písal, že na mieste stredovekého geta, medzi ulicami Uršulínskou, Nedbalovou a Klobučníckou, stála synagóga, šul, ako ju nazývali, kde rabín okolo seba zhromažďoval žiakov, ktorí sa učili základné predmety, a samozrejme, náboženstvo. V čase, keď písal svoj pohľad na Prešporok, zo synagógy bola už debnárska dielňa, majiteľ ktorej tam dokonca zriadil akýsi parný kúpeľ, čím ju (synagógu, alebo dielňu?) znetvoril.

Pohľad do Nedbalovej ulice z Františkánskej ulice. Vpravo kostol františkánov, v strede kostol uršulínok

Dom Bratstva Kristovho tela sa nachádzal v blízkosti Judenhofu

Židia, ktorých tu v stredoveku žilo asi 900, sa čoraz viac miešali s kresťanmi. Židovská ulica postupne strácala opodstatnenie volať sa Židovskou, až napokon tento názov úplne zanikol. Ulica sa premenila na Velkú Klobučnickú (Grosse Hutterengasse, Nagy Kalapos Utca), a to zrejme preto, že sa na nej usadili majstri klobučníci.

Predpokladá sa, že počet židovských obyvateľov začal v Prešporku rásť po pogrome vo Viedni roku 1421. Časť viedenských židov sa sem nastahovala, aby si našli miesto, kde by sa usídlili. Judenhof bol už vtedy primálny. Podľa F. Kovátsa si novousadlíci kúpili osem vedľa seba stojacich domov, po čase k nim prikúpili ďalšie dva, čím vybudovali základ druhej Židovskej ulice. V roku 1430 *počet židovských domov dosiahol osem a roku 1434 už desať domov*. Kováts uvažoval aj o tom, že v priestore Judenhofu nebola ešte synagóga, ale v jednom z obytných domov bola malá modlitebňa. O ktorý dom ide? Znova sa môžeme odvolať na výskum, ktorý sa tentoraz zamerl na objekt známy ako dom Bratstva Kristovho

tela, ktoré vzniklo v roku 1349 a sídlilo v tesnej blízkosti Judenhofu. Tento cech si vystaval kaplnku v dome mešťana Bonaventuru de Saldo. Pôvodná kaplnka prešla mnohými zmenami. Predmetom výskumu bol najmä stredoveký múr so zamurovaným kamenným portálom, o ktorom možno predpokladať, že pochádzal zo 14. storočia. Odhalil sa viditeľný hebrejský nápis, na základe čoho sa usudzuje, že na tomto mieste bola kedysi židovská modlitebňa. Potvrdil to aj J. M. Korabinský, keď napísal, že *židia kedysi získali v meste okrem dnešnej radnice aj benefičiálny dom a kaplnku Tela Kristovho v hornej časti Panskej ulice*.

Vo vymenúvaní židovských objektov a pamiatok pokračujeme v severozápadnom rohu Starého mesta. V rožnej budove na Klariskej ulici a Baštovej ulici, v dome oproti kláštora klarisiek, sa v stredoveku nachádzal jeden z mestských kúpeľov, spočiatku známy ako *kúpeľ mníšok* a neskôr ako tzv. Horný kúpeľ. Spomínal sa už v roku 1379 a v 17. storočí sa o ňom hovorilo ako o verejnom parnom kúpeli. V tom čase ho vlastnila bohatá meštianska rodina Flinsovcov. V roku 1886

Budova bývalého Dolného kúpeľa, ktorý neslúžil pre potreby židovského obyvateľstva

*Baštová ulica smerom k Michalskej
bráne a od Michalskej brány*

>
Klariská ulica

*Dvor katovho domu na Baštovej ulici,
K. Frech*

ho ortodoxná židovská obec kúpila a zároveň dala upraviť aj dom na Baštovej ulici, kde zriadila rituálny židovský kúpeľ - mikve. Za málo pravdepodobné to pokladá T. Stern, ktorý predpokladá, že stredoveké židovské kúpele sa nachádzali v okolí Laurinskej ulice, kadiaľ v tomto období pretekala podzemný potok, tak potrebný ako rezervoár vody potrebnej pre takýto druh kúpeľa. Podľa židovských predpisov mikve mala mať objem okolo 800 litrov a mala byť naplnená čistou vodou, teda tečúcou, dažďovou, a nie z vodovodného potrubia, pretože kúpeľ z takejto vody by nemal rituálnu hodnotu. Treba však dodať, že v okolí Rybnej brány sa skutočne nachádzal aj tzv. Dolný kúpeľ, ktorý údajne neslúžil pre potreby židovského obyvateľstva.

V neďalekom Nesterovom dome na Kapucínskej ulici č. 7 židovskej verejnosti slúžila Židovská ľudová kuchyňa. V tomto dome bola umiestnená aj modlitebňa spolku Mizrachi, jedného z mnohých židovských spolkov, ktoré pôsobili v Prešporoku. Na Svoradovej ulici (predtým Nešporovej), v dome, ktorý projektoval architekt B. Weinwurm, bolo sídlo židovskej obce, ako aj spolkov Toras Chassed a Newaksche Tora. (K židovským spolkom sa vrátíme na inom mieste.) Rukopis tohto architekta, ktorý bol známy funkcionalistickými prvkami, niesla aj vedľajšia budova na tej istej ulici, ktorá slúžila chlapčenskému sirotincu (známy bol pod názvom Knaben Waisenhaus). V roku 1830 ho založil spolok Jechuram Jossim a ortodoxná náboženská obec mu neskôr pridela dom vedľa synagógy na Zámockej ulici č. 66. Svoradovu a Zámockú ulicu spájali Soferove schody, pomenované podľa významného židovského učenca Chatama Sofera. Ani jedna zo spomínaných budov dnes už

neexistuje. A Soferove schody? Ľudia ich dnes vnímajú ako ktorékoľvek iné schodisko. Sú v neutešenom stave a nik o nich v podstate nevie, že nesú meno po takom významnom učencovi.

Prešporskí židia sa aj v tomto období zaoberali predovšetkým obchodom. Okrem veľkoobchodov s drevom či železom rozkvital aj podomový obchod so všetkým možným, čo ľudia potrebovali. Židovskí obyvatelia mesta, ktorí požičiavali peniaze na vysoký úrok, brali do zálohy rôzne veci, ktoré boli pre nich viac ako výhodné. Mnohí mešťania ich označovali za úžerníkov, pretože výšku úroku neohraničovali nijaké zákonné opatrenia. Na znak toho, že sa živili úžerou, museli židia nosiť znak žltej farby, aby sa dali dobre identifikovať. V tzv. Židovskej knihe, ktorú si mesto začalo viesť v roku 1371 a ktorá legalizovala kresťanských, ako aj židovských majiteľov (všetky údaje v nej vedené mali právnu silu), stojí, že *židia pri malých pôžičkách majú žiadať od funta, ktorý mal 60 fenigov dva fenigy, pri veľkých pôžičkách jeden fenig týždenne, čo by zodpovedalo 43,3 % úroku*. Pramene zároveň hovoria, že toto platilo iba pre zaknihované pôžičky. Nebolo problémom tieto ustanovenia porušiť. Aj samotné mesto si v roku 1439 požičalo od istého žida sto zlatých a platilo mu z nich týždenne úrok vo výške jedného zlatého, čo

Kapucínska ulica

bolo vyše 50 %. Otázka vysokých úverov zamestnávala mnohých panovníkov, ale aj prostých občanov. Preto mestské aj kráľovské úrady veľakrát upravovali spôsoby a formy úveru, ktorý židia poskytovali. Žid nesmel vziať do zálohu predmet vydatej ženy, ak o tom vopred nevedel jej manžel. Kráľ Matej Korvín dokonca zakázal prešporským židom dávať úvery na nehnuteľnosti kresťanov. Nielen to. Panovníci, zrejme na nátlak mešťanov, veľakrát zasahovali aj do poskytovania pôžičiek. Krajinský gubernátor Ján Huňady v roku 1450 prešporských mešťanov oslobodil od povinnosti platiť všetky pôžičky Židom *nech mali akúkoľvek podobu a boli uzavreté v akomkoľvek čase*.

V príslušnej literatúre na túto tému sa však uvádza, že so žiadosťami o úver sa na prešporských židov obracali aj samotní panovníci, ktorí židom aj splácali požadovaný úver. Z toho vidno, že židia boli pre uhorských kráľov nepostrádateľní a tí ich jednoznačne potrebovali na to, aby si od nich požičiavali. Napokon, iný zdroj pôžičiek ani neexistoval.

Aj kráľ Ľudovít I., ktorý už raz židov vyhnal z mesta von, si *vyžiadal úver vo výške 700 zlatých na zaplatenie žoldu svojim lukostrelcom a platil z nich úrok 900 zlatých do roka, čo tvorilo približne 130 %*. Ani ďalší panovníci neboli výnimkou a brali úvery od židov.

Kde sa točili peniaze, tam boli aj rozpory. Vždy to tak bolo. Spory medzi židmi a kresťanmi totiž neboli nijakou zvláštnosťou. Keď k nim prišlo, musel žid prisahať na tóru - ak sa problém týkal obnosov vyšších ako desať funtov, ak išlo o menej peňazí, tak sa prisahalo na prstence, ktoré boli upevnené na dverách synagógy. Pri sporoch, ktoré musel rozriešiť súd, súdilo sa najskôr pred židovským súdom. Ak sa obe strany nedohodli, k slovu sa dostal mestský súd. Od konca 14. storočia súdne spory prešporských židov riešil jeden z popredných mešťanov. Do tejto funkcie ho vymenoval sám panovník, neskôr mestská rada. Jedným zo sudcov bol člen bohatej prešporskej rodiny pôvodom z Florencie Jakub Ventúr. Funkciu sudcu po ňom prevzal jeho syn Gašpar.

Židovský úžerník požičiava peniaze

*Pretože sa židia živili
úžerou, ostatní obyvatelia
Prešporka ich nemali radi*

>
*Veža radnice pred rokom
1570, rytina*

>>
Mestská radnica

Po smrti kráľa Ľudovíta I. sa vlády v Uhorsku ujal kráľ Žigmund. Vyše päťdesiat rokov mal v rukách moc nad osudom ríše. Niektorí historici ho nazývajú *prefíkanou ryšavou líškou, vierolomným a zákerným kráľom, bezcharakterným človekom, prenasledovateľom husitov, márnotratičom topiacim sa v dlžobách*. K uhorským židom bol však tolerantnejší ako k židom v ostatných častiach ríše. Akiste vedel prečo. Židia boli totiž pre neho predovšetkým finančnou zábezpekou. Keď nastúpil na trón, dal časť ríše – vrátane Prešporka – do zálohy svojmu príbuznému, moravskému markgrófovi Joštovi. Ten prenajal výnosy mesta židovi Izákovi, pôvodom z Marchegu, ktorý, prvé čo urobil, zabavil nehnuteľnosti dlžníkov. Týkalo sa to aj domu richtára Jakuba, ktorý žil v prvej polovici 14. storočia. Traduje sa, že jeho dom patril medzi najhonosnejšie. Traduje sa však aj to, že mal dvoch márnotratičných synov Štefana a Pavla. Keď richtár zomrel, jeho synovia otcovo dedičstvo premrhali. Nešlo len o dom, ale aj o pekné množstvo peňazí v zlate, ktoré richtár dostal do daru od kráľa Karola Róberta. Jednu časť domu dali do zálohy spomínanému židovi Izákovi, druhá sa dostala do rúk dvom veriteľom, občanom Trnavy a Modry. V roku 1387 mestská rada kúpila budovu za 447 zlatých. Keďže sa veriteľom zdala suma nízka a aby sa mestská rada vyhla zbytočným komplikáciám, v roku 1421 k tejto sume pridala ešte ďalších 50 zlatých.

Z čias panovania Žigmunda sa zachovalo niekoľko dokumentov svedčiacich o živote prešporských židov. Počas jeho panovania mesto získava

lo vari najviac výsad, ktoré rozšírili práva obyvateľov. Žigmund svojím dekrétom z roku 1423 potvrdil staré výnosy dané obyvateľom Prešporka. Okrem iného v meste umožnil obchodovať s koňmi počas výročných trhov, upravil platenie úrokov židom z peňazí, ktoré si obyvatelia mesta požičali na úpravu viníc, obchodný ruch mesta podporil privilegiom, na základe ktorého si mešťania mohli postaviť lode na Dunaji, rozšíril súdnu moc richtára a prísazných, aby mohli súdiť a trestať služobníkov prepošta a prešporskej kapituly. Vo svojich privilegiách nezabudol ani na hospodárske výsady: v roku 1418 mestu udelil privilegium na týždenný trh, ktorý sa mal konať vždy

*Kráľ Žigmund sa topil v dlžobách,
ale mestu udelil veľa výsad*

Najstaršia pozemková kniha z roku 1439 je svedectvom o živote prešporských židov

v utorok. Osobitnými privilégiami chránil prešporských vinárov, ďalšie výsady sa týkali mincovníctva, čím mesto nadobudlo ďalší význam. V roku 1436 dal vyhotoviť opis privilégií kráľa Bela IV., ktoré kodifikovali najmä vzájomné majetkovo-právne pomery, ako aj vo vzťahu ku kresťanským obyvateľom. V praxi to znamenalo, že kresťania si už nemohli dovoliť nevrátiť židom pôžičky aj úroky z nich. Reakcia na toto nariadenie prišla až o niekoľko rokov. Nešlo však už len o to, že ľudia sa na židov hnevali pre ich úžerníctvo.

K tomuto sa pridala ešte aj „zaručená pravda“ o rituálnej vražde, ktorú si údajne vymyslela mestská luza, aby sa židom pom-

Židia boli často príčinou nepokojov, ktoré vyústili do protizhidských pogromov

Erbová listina cisára Žigmunda udelená Prešporku v roku 1436

stila. Čo sa stalo? V deň Božieho tela – 16. júna 1446 vtrhlo niekoľko rozhnevaných ľudí do Židovskej ulice a vyrabovali tam nielen židovské domy, ale aj synagógu. Mestský archivár Ovidius Faust v *Krátkych dejinách židov* píše, že: *Oborili sa na bezbranných nešťastníkov, ich domy vypálili, poberúc všetko čo našli a tých, ktorí sa nestihli zachrániť, povraždili. Vyskytlo sa vtedy väčšie plienenie židov, vrhla sa dokonca aj na kultúrne predmety rozzúrená masa. Ten najvzácnejší poklad židov, náboženská kniha Thora, bola rozdriapaná, jednotlivé jej listy pošliapané alebo pustené do vetru. Židia prišli o veľa vecí. Najmä o tie, ktoré sa dali ľahko speňažiť. Pramene hovoria o tom, že o krátky čas výrazne klesli finančné prostriedky, čo sa prejavilo v tom, že z 37 židovských veriteľov, ktorí figurovali v pozemkovej knihe pred rabovaním, ostalo len dvadsať. Richtár síce prisľúbil vypátrať vinníkov i zdroje nepokoja, no žiaden prameň nehovorí o tom, že by sa niečo podobné udialo. Najviac pravdepodobné je, že príčinou nepokojov bolo zvýšené množstvo exekúcií pre neplatenie dlžôb, zvýšenie úrokomier a strata pozemkov, predovšetkým viníc. A tých vlastnili židovskí obyvatelia viac ako dosť. V pozemkovej knihe z roku 1439 je zaznamenaných desať židovských vinohradníkov, ktorí podľa výpisov daňového zoznamu zho-*

Peniaze si od židov požičala aj kráľovná vdova Alžbeta

toveného v roku 1434 mestu odvádzali ako výnos zo svojich viníc 2 až 26 vedier vína.

Kráľ Matej Korvín v roku 1477 ustanovil nový krajinský úrad – židovského prefekta (prefectus Iudeorum), ktorý bol najvyšším predstaviteľom židov v Uhorsku, takže zastupoval záujmy židov na kráľovskom dvore. Ako sme už spomenuli, prvým prefektom sa stal Jakub Mendel. Funkcia prefekta bola v jeho rodine dedičná a až do roku 1526 ju zastávali niektorí členovia jeho rodiny. Mendel vďaka svojim právomociam dosiahol, že kráľ Vladislav II. Jagelovský, napomenul prešporského richtára a mestskú radu, keď vyšlo najavo, že obyvatelia Prešporoka prepadávajú a okrádajú miestnych židov. Historik V. Segeš upozorňuje na čudné praktiky panovníka. Magistrát namiesto toho, aby sa postaral o nápravu, obrátil sa proti židom, o čom prefekt Mendel podal správu na kráľovský dvor. Vzápätí sa kráľ židov zastal a richtárovi adresoval list s tým, že predstavitelia mesta si musia uvedomiť, *že títo židia vždy a oddávna boli pod našou mocou a ochranou*. Povedané inými slovami: mestská rada sa mala pričiniť o to, aby sa voči židom nepáchali násilnosti, aby sa im nikto nevyhrážal a aby si od nich nik nepožičiaval peniaze. Aký paradox! Veď bol to práve kráľ Vladislav II., ktorý si od židov chcel požičať 400 zlatých, a keď mu židia nechceli vyhovieť, pretože sa báli, že peniaze nedostanú späť, sám panovník sa dožadoval tvrdého zákroku voči židom, ktorých mali tak dlho držať vo väzení, *pokým nám nebudú po vôli a pre naše naliehavé potreby nám bez akýchkoľvek výhovoriek nepožičajú štyristo zlatých*.

MESTO BEZ ŽIDOV

Rok 1526 bol v dejinách uhorského štátu veľkým zlomom. Turecké vojská pri Moháči porazili Uhorsko, pričom v bojoch zahynul aj kráľ Ľudovít II. Židia vytušili, že im nastanú ťažké časy. Pred blížiacim sa tureckým nebezpečenstvom preto zutekali do neďalekého Hainburgu, kde hľadali záchranu. Vzali si so sebou všetko čo mali: zlato, šperky aj peniaze. Zanechali za sebou iba prázdne domy, do ktorých, ako predpokladali, sa raz vrátia. Po kráľovi zostala mladá vdova Mária. Ešte za života svojho manžela často počúvala o tom, že židia zdierajú miestne obyvateľstvo. Keď prišla do Prešporoka, rozhodla sa, že im nedovolí, aby

V roku 1527 kráľovná Mária nariadila, že mesto musí zostať bez židov

sa vrátili späť. Navyše – ich útek z mesta označila za zradu. V jej spise, v ktorom sa zdôvodňuje, prečo boli židia vyhnaní, stojí, že boli ľahostajní k mestu a spôsobili chudobu tamojších obyvateľov. Židia sa, pochopiteľne, bránili. Snažili sa vyvrátiť všetky argumenty regentky Márie, pričom zdôraznili, že mnohí kresťania sa dopustili oveľa väčšej úzery ako oni. Kráľovná-vdova však v roku 1527 nariadila, že opustené židovské domy sa majú urýchlene predať a peniaze, ktoré sa takto získajú, treba využiť na opravu mestského opevnenia. Tí, ktorí do Hainburgu neutiekli, museli svoje domy taktiež predať, pričom si peniaze mohli ponechať, ale z Prešporka sa museli vysťahovať. Mesto tak na dlhé obdobie zostalo bez židov. Vďaka nariadeniu regentky Márie sa takmer 320 rokov v meste neukázal žiadny žid. Na pôde slobodného kráľovského mesta sa mohli usadiť až po roku 1848, keď boli zrovnoprávnení s ostatnými obyvateľmi.

Po tom, čo židia museli opustiť mestské hradby, prešporská mestská rada urobila súpis domov, ktoré napokon kúpili mešťania. Okrem iného išlo o dom žida Zachariáša, ktorý kúpil obchodník s vínom Joris, dom žida Vastela, ktorý mal dokonca dvoch pánov – najskôr ho kúpil hutiar Jakub Scholtz a neskôr za 21 zlatých krajčír Juraj Richter, odlievač železa Mert kúpil dom istého nemenovaného žida, Hans Lauser kúpil dom židovky Meisery, ktorý pôvodne dostal do daru kráľovnin čašník Albrecht, nasledoval dom nemenovanej židovky, ktorý na deň Panny Margaréty v roku 1533 kúpil Ambróz Rotta za 8 zlatých od istého Hansa Andreja Pibera. Najviac peňazí dal za dom obuvník Hans Mert, keď ho za 50 zlatých kúpil od nemenovaného žida. Istý dom kráľovná dokonca darovala aj svojmu poľovníkovi, ktorý ho predal obuvníkovi Petrovi Volkerovi. Na zozname predaných domov sa ocitla aj *bližšie nelokalizovaná židovská synagóga*.

Gróf Mikuláš Pálffy židom umožnil,
aby sa usídlili v Podhradí

POD OCHRANOU PÁLFFYOVCOV

Po rozhodnutí kráľovskej vdovy Márie, že židia nesmú viac bývať vo vnútri mesta, nemohli tu nadobúdať domy ani pozemky. Až v roku 1599 sa začali usadzovať v Podhradí. Umožnili im to Pálffyovci, ktorí nad nimi držali ochrannú ruku. Pravda, nič nebolo zadarmo. Za to, že im umožnili bývať na pozemku, ktorý nepatril mestu, ale hradu, židia platili dvojnásobné dane: daň za ochranu a tolerančnú daň. Pálffyovci vedeli, že židia dane nepochybne zaplatia a vedeli tiež, že židia budú pre nich spoľahlivým zdrojom príjmov.

Židia sa usadili v Podhradí, v okolí osady sv. Mikuláša. Spočiatku žili rozptýlene, netvorili žiadne uzatvorené spoločenstvo. Keď sa držiteľom celého hradného panstva stal gróf Mikuláš Pálffy a keď prešporským richtárom bol Vendelín Czechenter, bola založená pozemková kniha Podhradia. Svedčí o skladbe obyvateľstva Podhradia, a to nielen židovského, ale aj z radov šľachticov. O Pálffyovcoch bolo známe, že nebránili nikomu, kto by sa chcel usadiť na ich pozemkoch, hlavne, keď mohol byť efektívnym (ekonomickým) prínosom. Paradoxom bolo, že hoci územie Podhradia nebolo súčasťou výstavby honosných palácov, predsa na tomto pozemku vyrástlo niekoľko výrazných stavieb, ktoré svedčili o majetkových pomeroch ich vlastníkov. Títo majitelia „slobodných domov

Prešporskí židia nesú židovskú taxu grófovi Pálffyemu

a kúrií“ mali osobitné výsady. Na celom území Podhradia bolo osem slobodných domov: Kamperova kúria, Bräumerov slobodný dom, dve kúrie rodiny Angrano, Žigrayovská kúria, Edlov dvor, Váradyho kúria a napokon palác, ktorý patril Pálffyovcom.

Podhradie sa rozdelilo na dve časti: na Schlossberg, zvaný aj Hradný kopec, a na Zuckerman-
del, priestor proti toku Dunaja, na západ od Vydrice. V každej štvrti bolo niekoľko domov. Viac ich bolo na Zuckermantli – až osemnásť. Na Zuckermantli žilo aj viac ľudí. Obec to bola síce ľudnatá, *ale slúžila ako útulok viac pre židov ako*

kresťanov. Dlhá bola asi 300 metrov (niekedy sa vzdialenosť počítala na kroky). Jej šírku určovali iba dva rady budov po obidvoch stranách ulice, tu dlhších, tam kratších, podľa toho, ako to dovoľoval terén v tomto úzkom priestore. Podhradie tvorilo dvanásť domov. Rozprestieralo sa nielen na južnej, ale aj východnej strane Hradu. Malo dokonca aj vlastnú samosprávu a samozrejme aj richtára. Na Podhradie sa vzťahovali vlastné privilégia, ktoré 18. januára 1423 obnovil kráľ Žigmund. Keď sa však Podhradie pričlenilo k mestu (v roku 1850) výsady prestali platiť. Napokon, veď už bolo po revolúcii v rokoch 1848–1849, keď sa postavenie prešporských židov od základu zmenilo.

Počas vlády Pálffyovcov sa Podhradie postupne rozmáhalo a rozrastala sa aj židovská komunita. V najstaršom súpise prešporských židov usadených v Podhradí z roku 1709 je v troch častiach uvedených 199 osôb. V prvej časti sú prešporskí židia, ktorí boli chránencami grófa Pálffyho, druhá a tretia časť zaznamenávajú mená židovských utečencov, ktorí sa usadili na hradnom kopci a ktorých sa ujali prešporskí židia. Podľa ďalších prameňov v roku 1736 malo Podhradie už 123 domácností. O päťdesiat rokov neskôr v Podhradí stálo už 190 domov a z toho 18 bolo

Domy na Zuckermantli, kde žilo veľa prešporských židov

V Podhradí žili židia v blízkosti kresťanov

židovských. Podľa ďalších zachovaných písomných materiálov nachádzajúcich sa v Archíve mesta Bratislavy žilo v roku 1785 v 239 domoch (Zuckermantel 87 a Schlossberg 152) 264 mešťanov a 1677 židov. Prudký vzrast počtu domov si možno vysvetliť aj tým, že panovníčka Mária Terézia urobila z hradu sídlo uhorského miestodržiteľa, ktorým bol jej zať Albert, knieža sasko-tešínske. Vďaka Korabinskému si môžeme urobiť predstavu o celkovom počte obyvateľov Prešporka. Podľa sčítania ľudí v roku 1773 v meste bolo 26 485 duší a o šesť rokov neskôr už 28 740 duší. Pre zaujímavosť: v časoch oboch sčítaní bolo viac žien ako mužov. Korabinského štatistika však nezahŕňa židovské obyvateľstvo Prešporka, ktoré žilo v Podhradí a na Zuckermantli. On sám sa však obmedzil na skonštatovanie, že mestu viac škodí ako osoží to, že sa židia usadili v týchto oblastiach. Chodia po všetkých uliciach mesta a čachrujú s čím len chcú a môžu bez toho, aby platili porcie. Pritom však platilo, že sotva by niekto našiel v Uhorsku také miesto, ktoré by bolo k židom zhovievavejšie, alebo kde by ich bolo viac. Aj preto je možno lepšie nemyslieť na to, aká by to bola škoda, keby obchody, ktorým židia tak rozumeli, boli jedine a výlučne v rukách kresťanov.

Po roku 1713 bolo Podhradie povýšené na poddanské mestečko. Dostalo privilégium, ktoré potvrdilo a aj zvýraznilo jeho mestský

charakter, čím zároveň posilnilo aj jeho samosprávu. Tá nebola početná, skladala sa len z richtára, šiestich prisazných a notára, ale v práci im boli nápomocní aj rečník a ďalších päť mešťanostov, ktorí sa nazývali *menovaní*. Právomoci a úlohy samosprávy Podhradia vymedzoval štatút, ktorý mu udelil gróf Ján Pálffy v roku 1741. Okrem iného sa v ňom hovorí: *Nik, či kresťan, alebo žid, nesmie svoj dom alebo vinohrad predat alebo vymeniť skôr, než to oznámi richtárovi a ten zasa pálfyovskému panstvu. Ďalej: súd má právo trestať aj židov, ktorí odmietnu dostaviť sa oredeň vo veci porcie, ubytovania vojska, panských dávok, robôt a akýchkoľvek iných obecných tiarch.* A nemenej podstatné nariadenie: *Ak dajaký obyvateľ alebo mešťan, čo tam má dom, nerespektuje uznesenia Kráľovského Podhradia alebo ich vedome obchádza, zaplatí 12 zlatých, obyčajný obyvateľ 4 zlaté pokuty. Žida potrestá jeho náboženská obec, a to rovnakou pokutou. Ak si chcel nejaký žid otvoriť krčmu a čapovať, musel predstúpiť pred richtára a zaplatiť 10 zlatých.*

V Podhradí prosperovali predovšetkým obchodníci a remeselníci. Pramene spomínajú 174 remeselníkov v 48 špecializáciách – prevažovali obuvníci, krajčíri, stolári, čižmári, kožušníci a zámočníci, ku ktorým sa pridružil jeden lekárnik a dvaja chirurgi.

V Prešporku sa rozmáhali remeslá všetkého druhu

Listina potvrdzujúca privilégia obyvateľov Podhradia

govia. K najbohatším sa však zaradili mlynári a pivovarníci. Pre vtedajší Prešporok však bolo dôležité, že ešte v roku 1699 vznikol obchodnícky cech, tzv. obchodnícka gilda, ktorá do veľkej miery ovplyvnila celý obchodný život v meste. Mala 30 členov, no ich počet sa veľmi rýchlo rozrástol na dvojnásobok. V roku 1770 bolo v nej zaevidovaných 52 obchodníkov, 16 kramárov, 13 obchodníkov s tabakom, 12 so strukovinami, 10 so syrom a 5 s drevom. V rámci gildy mali židia sťažnú pozíciu. Boli vylúčení z obchodovania – okrem trhov a jarmokov. Gilda s nimi viedla ne jeden zápas, pretože ostatní obchodníci v židoch videli konkurenciu, ale aj preto, aby *nedochádzalo k zneucteniu obchodníckeho stavu*. Členovia gildy často písali petície proti židom z Podhradia a Zuckermanđu. Poukazovali na to, že židia s *celými uzlami galantérneho, vlneného, lacného bavlneného tovaru a lanového plátna, ako aj so súknom, vreckovkami, hodinami, pančuchami, prsteňmi, krabičkami s podobným tovarom, vyhľadávajú panské domy a všetky hostince a predajom poškodzujú prešporský obchodný stav*. Keďže rôzne opatrenia boli v podstate neúčinné, obchodnícky cech zástupcov mesta neustále žiadal, aby sa postarali o to, že židov nebudú trpieť v hostincoch a taktiež, aby krajčírski majstri viac nemuseli nakupovať

u židov. Magistrát vypočul ich vôľu a nariadil: *Nemajú ani sami nič čo kúpiť, ani ľudí k tomu viesť, pokiaľ tovar nebude k dostaniu u nežidovských obchodníkov za tú istú cenu, akú požadujú židia*. Je zrejme, že prešporskí mešťania sa dostávali do častých konfliktov s početnou a aj bohatou židovskou obcou pôsobiacou na páľffyovských majetkoch v Podhradí. Zachovala sa sťažnosť prešporských krajčírskych majstrov na jedného židovského krajčíra Podhradia z roku 1762. Ten, aj napriek nariadeniam, zamestnával šiestich tovarišov a dokonca pracoval vo vnútri mesta. Krajčíri namietali: *Lebo keď cudzím kresťanom podľa predpisov, o koľko viac potom tým neveriacim židom je pod trestom zhabania tovaru zakázané pracovať vo vnútri mesta a nám daňovníkom brať našu obživu. Lebo keď žid, ako sa vidí, lacno získa na svoju stranu panského správcu, môže sa stať škoda našim právam*.

Židovskí obchodníci mali však silného ochrancu – členov páľffyovského rodu. Preto sa boj prešporských obchodníkov proti nim často javil ako boj s veternými mlynmi. Židovskí obchodníci, ktorých v roku 1728 žilo v Podhradí asi dvadsať, boli neobyčajne aktívni. Na zákazníkov nečakali vo svojich obchodíkoch, ale sami ich vyhľadávali na uliciach, striehli na nich pred bránami mesta, a keďže nemuseli platiť také vysoké dane a mestské poplatky, svoj tovar predávali lacnejšie. Páľffyovci upravovali podmienky činnosti svojich chránencov viacerými štatútmi. Podľa jedného z nich z roku 1750 mohli na hradnom vrchu žiť a obchodovať iba tí židia, ktorí pochádzali z Prešporka a nemalo ich tam byť viac ako 50 rodín. Ak tam poslal tovar iný žid, do pokladnice židovskej obce musel zaplatiť jedno percento z hodnoty tovaru. Také isté poplatky museli odvádzať aj cudzí židia, ktorí prichádzali do mesta na trhy.

Cisárovná Mária Terézia mala k židom odmietavý vzťah

KRÁLOVSKÝ REFORMÁTOR JOZEF II.

Na uhorskom tróne v tomto období už sedela Mária Terézia. Korabinský tvrdí, že nikto nepozdvihol lesk mesta tak vysoko ako ona, keď v roku 1772 poukázala obrovskú čiastku na jeho zväčšenie a skráslenie. Zároveň dodáva, že zriadili sa nové, pre spoločnosť užitočné veci, takže aj neskorší potomkovia budú mať dôvod obdivovať a oslavovať chvályhodné zmýšľanie tejto najmilostivejšej a nezabudnuteľnej pani. Skutočne: na Lazaretskej ulici, na budove lazaretu, boli v roku 1780 vytesané do červeného mramoru tieto slová: *Senát a ľud pressburský Márii Terézii, kráľovnej apoštolskej, keďže túto budovu jej kráľovská dobročinnosť na prospech sirôt a chudobných z ruín vytrhla*. Panovníčka však bola známa svojím odmietavým vzťahom k Židom. Vo svojej monarchii sa k nim obracala chrbtom. Silnú antipatiu k nim dávala presvedčivo najavo, najmä keď bola mestská pokladnica prázdna. Prikázala preto, aby každá židovská duša v Prešporke – chudobná či bohatá – zaplatila daň dva floreny. Ak to nie je možné, použije sa násilie, a chudobní, za ktorých nezaplatia bohatí, budú vykázani.

Cisár Jozef II.

Štyri desaťročia jej panovania neboli pre židov najšťastnejšie. Napriek úpenlým prosbám nezrušila hanlivé označenie, ktoré museli židia nosiť na vrchnom odeve. Židom, naopak, prikázala nosiť dlhé brady, pretože im to predpisuje ich náboženstvo. Židia sa márne bránili argumentom, že podľa predpisov sa sice nemajú holiť britvou, ale smú si bradu strihať.

Do dejín Uhorska vošiel aj ďalší panovník, jej syn Jozef II. Niekoľko rokov vládol spolu so svojou matkou, a až po jej smrti sa na desať rokov chopil žezla. Aj on chcel z monarchie vytvoriť centralizovaný štát s prosperujúcou ekonomickou základňou, v ktorej by byrokratická mašineria pracovala pokiaľ možno čo najracionálnejšie. Štát však mal obmedziť právnu autonómiu židovských obcí, široké spektrum židovských povolání malo prejsť reorganizáciou a dokonca uvažoval aj o zmene náplne židovskej kultúry. Podľa jeho predstáv si židia mali vytvoriť vzťah k štátu a k spoločnosti, v ktorej žijú. V týchto podmienkach bolo však otázne, či židia chceli asimilovať do väčšinovej spoločnosti., či proces ich asimilácie sa zavŕši integráciou jazykovou i kultúrnou. Jozef II. bol známy ako panovník mnohých reforiem. (Až na malé výnimky ich však na smrteľnej posteli odvolal.) Viedenský dvor za Jozefa II. udržoval styk s prešporskými židmi najmä pre ich vzdelanosť. Stúpila ich vážnosť, ale aj životná úroveň a hospodárske postavenie. Mohli však žiť len za hradbami mesta, pretože ešte stále platil zákaz z čias po moháčskej porážke, keď boli z mesta vyhnaní. V Prešporke v čase panovania Jozefa II. žilo 33 000 obyvateľov a v tom čase bolo najväčším mestom Uhorska. Súpis z roku 1713 zachytil 731 domov v samotnom meste a 147 v Podhradí, ale v roku 1785 bolo v meste už 1 388 domov a v Podhradí 239. Remeselníckych dielní, ktoré sú svedectvom

hospodárskeho vzťahania, bolo v meste už takmer tisíc. Nápadný bol však nedostatok židovských remeselníkov, najmä krajčírov a obuvníkov. Nevysvetliteľný bol aj nedostatok mäsiarov, bez ktorých si chod židovskej obce nemožno ani len predstaviť. Veď v roku 1736 – podľa historických prameňov – v obci pôsobil iba jeden schächter (rituálny mäsiar), a to bolo skutočne málo. Tie isté pramene uvádzajú, že v tomto roku malo Podhradie 123 domácností so 601 členmi. Priemerný počet príslušníkov v rodine narástol na 5 ľudí. Počet ďalších členov v rodinách sa ustálil na 171, z toho bolo 13 domácich učiteľov a hlavne služobníci: z nich bolo 53 mužov a 105 žien. Títo často nahrádzali aj pomocníkov v obchodoch. Mohli ich zamestnávať aj vlastníci manufaktúr (Markus Simon, Michl Simon, Michl Hirsl), ale aj kožušník Simon Práger a možno aj obchodník s korením Simon Veitl. Akými ďalšími profesiami sa zaoberali v tomto čase židovskí obyvatelia Podhradia? Obchodovali s papierom, vyrábali pálenku, vykrmovali hydinu, našli sa aj výčapníci piva a vína, ale aj pekár a holič, rytec pečiatok či zlatník. A potom to boli služobníci obce: rabín, notár, sudca, kantori, učiteľ na vyššej škole Talmudu, či učители základného vyučovania. Pramene hovoria aj o tom, že z almužien žili traja židovskí obyvatelia Podhradia – Isaak Adam, Joel Herzl a muž menom Kitele, no našli sa aj takí, ktorí boli úplne bez zamestnania.

Prešporskí židia boli dôležitou a neodmysliteľnou súčasťou spoločenského života mesta. O tom niet sporu. Je známe, že Jozef II. vydal 25. októbra 1781 Tolerančný patent, ktorý umožnil verejnú náboženskú prax protestantom augsburského a helvétskeho vyznania. Pre židov je však podstatnejší Jozefov patent z 2. novembra o dva roky neskôr, ktorý znamenal veľký prevrat v postavení židovského obyvateľstva v Uhorsku. Bol v istom zmysle priekopnícky, pretože predstavoval reformy, medzi ktorými boli aj výzvy k náboženskej tolerancii. Odstránil nimi aj väčšinu obmedzení a zákazov, ktoré uhorským židom bránili v uplatnení sa v hospodárskom i spoločenskom živote. Aby z nich urobil *užitočných obyvateľov štátu* sprístupnil im všetky odvetvia remesiel a obchodu. Bol to prvý krok na ceste židov k emancipácii, pretože im umožnil usadiť sa v dosiaľ neprístupných oblastiach, ako aj vykonávať zakázané povolania, vlastníť nehnuteľnosti, navštevovať štátne školy. Teda v skratke: *Všetky odlišovacie znaky, ktoré židov odlišovali od ostatných, nech sú v budúcnosti zrušené. Jeho Výsosť povoľuje nielen nosenie meča, ale nad*

Židia boli obchodníkmi so všetkým možným, ale boli tiež kuchármi, lekármi aj žobrákmi

to nariaďuje aj to, aby odložili nosenie brady a všetky vonkajšie znaky svojho náboženstva, na výmenu však nech sú v školách aj v službe u remeselníkov úradne chránení proti každému znepokojovaniu a ujme dávajúcej príčinu na oprávnenú sťažnosť, k tomu nech sú prísne zviazaní.

Prešporskí židia zaregistrovali podstatné zmeny predovšetkým v oblasti vzdelávania. Jozef II. totiž vyzval všetky väčšie náboženské obce, aby zakladali vlastné školy, v ktorých by sa vyučovalo oveľa viac predmetov ako doposiaľ. Škola sa tak stala prirodzeným strediskom vzdelanosti a kultúry. Židovským študentom sa otvorili aj dvere univerzít. To, že panovník nabádal na zakladanie židovských škôl, židovská komunita len uvítala.

Jozef II. patentom z roku 1787 nariačil aj ďalšiu zmenu: od prvého januára nasledujúceho roka mali všetci židia prijať rodové mená. Každý ženatý muž sa mal stať nositeľom mena celej rodiny. Vydaté ženy mali

priať rodové meno svojho muža a slobodné ženy sa mali volať podľa mena svojho otca. Okrem toho každá osoba si musela pripojiť aj nemecké krstné meno, ktoré si v nijakom prípade nemohla zmeniť. V rámci tohto patentu Jozef II. zakázal všetky dovtedy používané hebrejské mená alebo mená odvodené od miesta pôvodu alebo krátkodobého pôsobenia. Rabínom zasa nariadil, aby v nemeckej reči viedli vlastné knihy narodených, zosnulých či sobášených osôb, ale aj mená chlapcov, ktorým po narodení urobili obriezku. Židia tieto nariadenia prijímali s nevôľou. Nepáčilo sa im, že panovník chcel dokonca zriadiť osobitnú komisiu, ktorá by im pomáhala pri výbere nemeckých mien, ktoré, pochopiteľne, nechceli prijať. Hoci sa židovské matriky zakladali len sporadicky, pre židovské obce sa stali samozrejmosťou. Zákonom z roku 1868 získali charakter verejnoprávnej listiny.

To, že Jozef II. krátko pred smrťou odvolal v podstate všetko, čo bolo perspektívne, malo pre Prešporok ďalekosiahle následky. Už viac nebolo hlavným mestom Uhorska, miestodržiteľská rada a ostatné centrálné inštitúcie boli v roku 1783 premiestnené do Budína a kráľovská koruna bola o rok na to prenesená do Viedne, kde ju umiestnili v cisár-

skej klenotnici ako dobre stráženú starožitnosť. Ešte pred tým sa z mesta odsťahoval aj arciknieža Albert. S jeho odchodom definitívne utíchol aj spoločenský život, ktorý dovtedy panoval na Hrade. Aj vzhľad mesta sa rýchlo zmenil. Začalo sa šetriť na osvetlení ulíc, ktoré bolo samo o sebe veľmi nákladné: pokým Albert so svojou manželkou žili v Prešporku, osvetlenie stálo 68 000 zlatých, a to rozhodne nebolo málo. Predstavitelia mesta tento problém vyriešili tak, že od apríla do októbra sa ulice mesta vôbec neosvetľovali a v zime sa lampy mohli zapalovať len vtedy, ak nesvietil mesiac.

Medirytina A. Kaltschmieda podľa S. Mikovínyho z roku 1735

Jozef II. nechal uhorskú kráľovskú korunu premiestniť do Viedne

Leopold II. na korunovačnom pahorku

Na Jozefa II. mali ťažké srdce najmä uhorské stavy. Najradikálnejší spomedzi šľachticov mu vytýkali, že porušil uhorskú ústavu, a tým aj zákony, resp. že znevážil národnú sviatosť, keď nechal presťahovať kráľovskú korunu do Viedne. V podstate mu to nikdy neodpustili, a to ani vtedy, keď na sklonku svojho života rozhodol o návrate koruny späť do Budína. Šľachtici však neušetrili ani Jozefovho nasledovníka, jeho brata Leopolda II. Ten si dobre uvedomoval, že nápravu vzťahov môže dosiahnuť iba na sneme. Paradoxom bolo, že snem už od roku 1765, teda skoro tridsať rokov nezasadal. Zvolal ho do Budína, kde však presadil, že za uhorského kráľa ho budú korunovať v Prešporke, kam sa presťahoval aj snem, aby mohol pokračovať vo svojej práci. Korunovácia Leopolda bola určená na 15. novembra 1790. Budúci kráľ prišiel do Prešporka už o päť dní skorej. Ubytoval sa v Primaciálnom paláci a jeho hosťiteľom bol arcibiskup Jozef Batthyány. Leopoldov príchod do mesta vyvolal veľké nadšenie. Nečudo, veď predchádzajúci panovník sa korunovať nikdy nedal, čo vzbudilo všeobecnú nevôľu.

Korunovačná prísaha Leopolda II. sa konala pred kostolom milosrdných bratov

Na korunováci sa zúčastnili aj prešporskí židia. Bola to pre nich výnimočná udalosť, ku ktorej sa s obľubou vracajú všetci, ktorí mapujú život Prešporka v 18. storočí. Keď nový kráľ po slávnostnom akte vystúpil na korunovačný pahorok pred kostolom milosrdných, vykonal tradičné pohyby mečom na štyri svetové strany, čo znamenalo, že mesto bude uchránené pred nepriateľom zo všetkých svetových strán. Po tomto úkone sa odobral na Hrad. V jednej ruke pritom držal krajinské jablko, uhorský kráľovský klenot, a v druhej kráľovské žezlo. Jeho cesta viedla slávobránou, ktorú mu vystavali prešporskí židia neďaleko synagógy na Zámockej ulici. Urobili tak z vďačnosti za zachovanie náboženskej slobody, alebo takto vyjadrovali prosbu za ďalšie privilégia? Možno pre obidva dôvody. Slávobrána sa podobala na synagógu. Na jej vrchu stáli štyria proroci, po stranách boli rozmiestnené drahocenné koberce s hebrejskými nápismi vyšitými zlatými a striebornými niťami. Nechýbali rabíni s tórami v ruke a takisto talmudisti, odetí v slávnostnom čiernom odevu. Panovníka všetci nadšene zdravili výkrikmi Vivat! Vivat!

Vtedajšia tlač zaznamenala, že korunovácia bola skutočne pompézna. Noviny zdôraznili, že židovská náboženská obec pod vedením jej predsedu Thebena Koppela sa zvlášť vyznamenala. Nečudo. Veď tolerančný patent z roku 1781 im dal náboženskú i občiansku slobodu a židia sa z nej dokázali náležite tešiť. Oddanosť, ktorú prejavovali, nového panovníka tak dojala, že sa im štedro odmenil. Židovskému richtárovi venoval zlatý korunovačný medailónik vo váhe 15 dukátov a hlavným predstaviteľom náboženskej obce po 20 zlatých a niekoľko strieborných minci.

Tolerancia, ktorú presadzovali Jozef II. a jeho brat Leopold II. sa výrazne dotkla aj prešporskej židovskej komunity. Hoci v roku 1784 bola ešte vyrubená tzv. tolerančná daň za synagógu, cintorín a obchodovanie, boli však zrušené znaky na odevoch židov, ktoré platili vyše päťsto rokov. Leopold prežil svojho brata Jozefa o dva roky. Počas svojho dvojročného panovania stihol židom umožniť študovať na univerzitách. Podporoval predovšetkým štúdium medicíny a práva. Jedno sa však ani jednému z nich nepodarilo: zbaviť židov označenia *kšeftár a podomový obchodník*.

Kresťanské obyvateľstvo takto vnímalo prítomnosť židov v Podhradí. Videl ich tak aj vzdelanec Matej Bel, keď hovoril: *V dôsledku obchodovania a mnohých podvodov, ktorými dostávajú kresťanov do svojich sietí, mnohí sa majú biedne, iní slušnejšie. Lebo hoci majú obchodné záujmy mimo mesta, privádzajú mešťanov na mizinu, ak s nimi prídu do kontaktu na verejnosti, alebo sami vyjdú na psí tridsiatok, ak skrachujú. Pre toto sa večne hádajú s mešťanmi. Právom sa sťažujú Prešporčania, že meštiansky obchod marí židovská horlivosť obchodovať s čímkoľvek. Čokoľvek sa totiž dovezie na mestský trh, či poľnohospodársky tovar, alebo iné veci, rýchlo to schmatnú židia. No nie násilím – to sa neopovážia nikomu hroziť, lež prílišným nadsadzovaním ceny, čím odháňajú kresťanov od kúpy. Obidve dediny patria k fare sv. Martina, ktorá je v meste Bratislave.*

Tým, že židia vynikali v obchodovaní, ostatní obchodníci v Prešporke sa cítili ohrození. Cisára Františka I. žiadali, aby židom zakázal podomový predaj a aby splnil to, čo kedysi plánoval: urobiť zo židov roľníkov. Židia však naďalej obchodovali po meste so všakovakým tovarom, najmä šatstvom, náradím, ale aj s bezvýznamnými maličkosťami. No mešťania sa dožadovali, aby sa im tovar konfiškoval, čím by sa urobil raz navždy

koniec ich kšeftovaniu. Židia na hradnom vrchu sa začali voči tomu sťažovať, a to najmä po tom, čo magistrát vydal nariadenie, že židia, ktorí majú obchodíky na mestskej strane, majú ich do mesiaca odstrániť, a ak to neurobia, vrchnosť proti nim rázne zasiahne. Židovská obec tiež oponovala, že už desaťročia židia obchodujú v tzv. Krížnom hostinci na rohu Židovskej a Kapucínskej ulice a obchodovanie bolo výhodné pre židov, ako aj kresťanských obchodníkov a majiteľov okolitých domov. Židia im neraz požičali peniaze na skrášľovanie ich obydli. Každému bolo jasné, že majiteľ hostinca i ostatní obyvatelia jeho okolia židovských obchodníkov v podstate potrebovali. Po určitých opatreniach sa však niektorí kresťanskí obchodníci vzdali svojich obchodov na hradnom pozemku a odsťahovali sa do mesta. Boj prešporských obchodníkov voči židovským trval ešte veľmi dlho. Cisárovi Františkovi I. dokonca adresovali memorandum, v ktorom ho upozorňovali na to, že židia majú v meste otvorené obchody, v ktorých predávajú všetko možné a navyše

Kapucínska ulica, na konci ktorej stál Nesterov dom

obchodujú aj po domoch. Kráľovské rozhodnutie však znelo jasne aj napriek tomu, že panovník nebol často naklonený veci meniť. Rozhodol, že všetky židovské rodiny, ktoré bývajú na Židovskej ulici a majú tam aj obchody, môžu tam naďalej bývať a obchodovať. Týkalo sa to aj známeho Nesterovho domu, majiteľ ktorého sa netajil tým, že si chce židov vo svojom dome udržať. Akiste vedel prečo.

O tom, ako sa židom darilo v obchodovaní, čo ich napokon posunulo na istú úroveň, vypovedajú daňové zoznamy. Podľa nich sa dane postupne zvýšili na pätnásobok. Najvýznamnejším finančníkom nielen Prešpor-ka, ale nepochybne aj celého Uhorska, bol Samuel Oppenheimer. Istým paradoxom je, že jeho potomkovia, vnuci aj pravnuci sú v spomínanom zozname uvedení ako celkom skromní obchodníci. Naopak, sudca židovskej náboženskej obce Sussman, hoci nemal nijaký určitý príjem, si pre svoje deti mohol dovoliť platiť privátneho učiteľa a vo svojej domácnosti mal dokonca služobníctvo. Nie každému sa takto darilo. Jedni majetok zveľadovali, iní o neho prichádzali. Simeon M. Pressburger tiež zanechal svojim deťom značný majetok. No potomkovia jeho synov boli údajne veľmi skromní, ak nie celkom chudobní. Zo 130 rodín, ktoré sa nachádzajú v daňových zoznamoch, je iba pätnásť, ktorých majetok presahoval 5000 zlatých.

ZMENY V ŽIDOVskej KOMUNITĚ

Pre ďalšie formovanie židovstva v Uhorsku vrátane prešporských židov bol dôležitý revolučný rok 1848. Na jednej strane sa prešporskí židia zapojili do oslobodzovacích bojov s nadšením, ale na druhej strane na vlastnej koži pocítili zneužitie motta francúzskej revolúcie *Bratstvo, rovnosť, sloboda*. Prešporská luza tieto slová pochopila po svojom: nenávisť voči židom vyvrcholila pogromom.

Tento rok bol pre prešporských židov významný aj preto, lebo znamenal zánik židovského geta. Nezaniikli však mnohé obmedzenia platné najmä pre niektoré povolania. Tie odstránilo až rakúsko-uhorské vyrovnanie v roku 1867. Židia sa mohli zapájať do rôznych oblastí života, stúpol počet židovských podnikateľov. V druhej polovici 19. storočia sa

*Židovské geto
prestalo byť v roku
1848 getom*

pričinili o rozmach textilného priemyslu monarchie, no darilo sa im aj v iných oblastiach priemyslu. V tomto prípade nešlo len o Prešporok, pretože aj na vidieku boli židovskí podnikatelia priekopníkmi moderného priemyslu a najmä poľnohospodárstva. Vo vnútri prešporskej židovskej komunity však už bolo badať závažné spoločenské procesy. Išlo predovšetkým o vnútorné zmeny v židovskom spoločenstve. Židia sa stali súčasťou historického procesu osvietenstva, ktoré v židovskej komunite presadzovalo modernú európsku kultúru. Maďarizácia nezaznamenala výraznejšie úspechy, pretože väčšina vzdelancov nebola ochotná vzdať sa nemeckého jazyka, ale ani nemeckej kultúry. Osvietenské hnutie však presadzovalo aj náboženské reformy. Ortodoxní židia sa rázne stavali proti reformám židovstva. Bránili si svoje židovské tradície v náboženskom i spoločenskom živote.

Židovská komunita prechádzala v tomto období mnohými zmenami.

Protizidovská nálada v revolučnom roku 1848 bola v Prešporoku napätá

Až do rakúsko-uhorského vyrovnania v roku 1867 boli logickým vyústením historického vývoja. Židovské osvietenstvo bojovalo o presadenie európskej modernej kultúry a začalo sa orientovať na nemecký jazyk a nemeckú kultúru. Osvietenstvo zároveň slúžilo ako nástroj na šírenie reformných trendov vnútri židovskej viery. Reformy však narážali na prekážky, keďže (aj) bratislavská židovská komunita bola veľmi konzervatívna a ortodoxná.

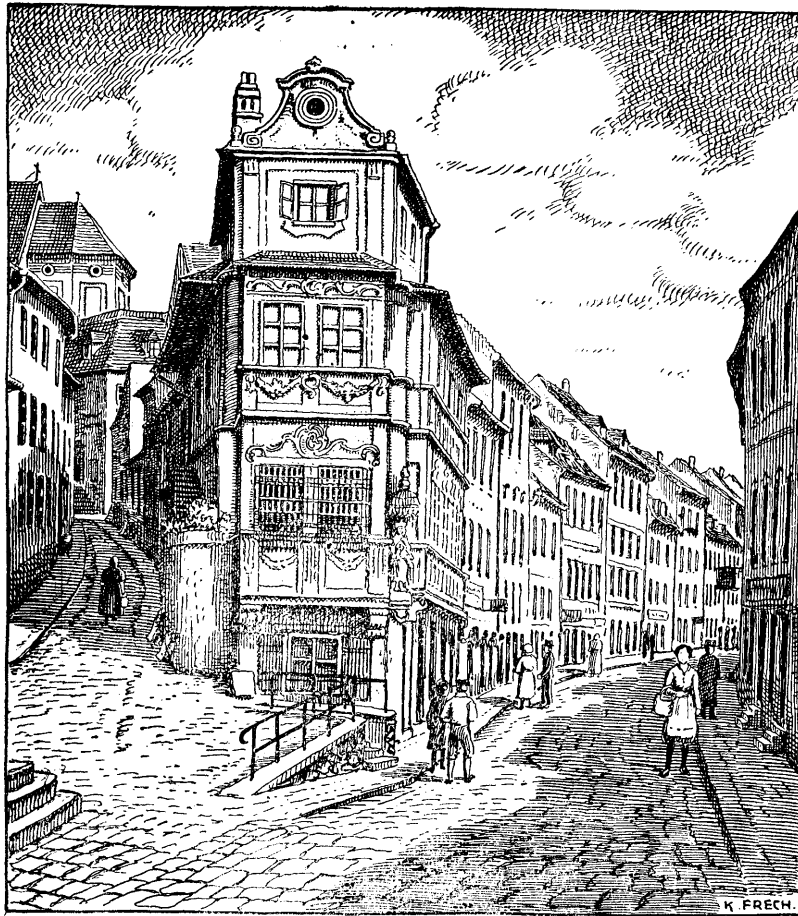
Druhou, z historického hľadiska veľmi významnou udalosťou, bol kongres uhorského židovstva. Zišiel sa v Pešti v polovici decembra 1868 a zasadal až do februára nasledujúceho roku. Hovorilo sa na ňom o organizačnom delení židovských náboženských obcí, ale aj o otázkach sociálnych a školských. Zreteľné už boli spory medzi ortodoxnými židmi a zástancami nových myšlienkových prúdov, ktoré v tom čase už hýbali Európou. Hlavou vtedajšieho uhorského židovstva bol prešporský rabín Ketab Sofer, syn Chatama Sofera, ktorý bol aj vodcom ortodoxného združenia Somre Hadas (Strážcovia zákona) a ktorý na kongrese viedol ortodoxných. Napriek snahám umiernených sa na kongrese nepodarilo dosiahnuť pre všetkých prijateľnú dohodu. Ortodoxia neprijala snahu ministra školstva a národnej osvety, ktorý bol zodpovedný aj za náboženské záležitosti. V konečnom dôsledku to znamenalo rozštiepenie uhorských náboženských obcí na ortodoxný a neologický (reformný) prúd, ktoré dopĺňali ešte komunity, ktoré trvali na pôvodnom stave. Preto sa nazývali *status quo ante*. Aký to malo vplyv na židovskú komunitu v Prešporoku? Predovšetkým si treba uvedomiť, že tunajšie židovstvo bolo prevažne ortodoxné. Aj tu však došlo v roku 1872 k rozštiepeniu na dva prúdy – na ortodoxných a neologických židov. Ortodoxná náboženská obec mala v tom čase asi 1000 členov a novovznikajúca neologická asi 70 členov. Hlavným rabínom v Prešporoku sa po smrti Samuela Benjamína Schreiberera (Ketab Sofer) stal jeho syn Bernhard Schreiber – Ševet Sofer (Pisár držiaci barlu). Počas jeho rabinátu došlo v roku 1880 k významným zmenám, o ktorých sa

Hlavou uhorského židovstva bol prešporský rabín Ketab Sofer

zmienime na inom mieste. Časť pokrokovovo zmysľajúcich, úctyhodných a uznávaných mužov zoskupených okolo Primäarchule, ktorí s voľbou nesúhlasili, materskú obec opustili a založili novú, tzv. kongresovú obec (Kongregemeinde).

Prvým neologickým rabínom v Prešporoku sa stal Ignác W. Bach (1874), nasledoval Július David (1875–1898) – počas jeho pôsobenia

Židovská ulica

bola postavená synagóga neológov, a posledným bol Samuel Funk (1898–1939). Predsedami neologickej obce sa stali W. Frankl, M. Bunzl, E. Mandl, J. Fischer, W. Löwinger, S. Fischer, E. Lichtner, V. Stein a A. Porszolt.

Protizidovské výčiny neobišli v tomto období ani Prešporok. Začiatkom októbra 1882, presnejšie v prvý deň sviatku stánkov (sukkot) sa na Župnom námestí zišla „povaľáčská čvarga“ a niektorí z jej radov začali hádzať kamene do okien židovských domov a obchodov. Celú akciu rýchlo ukončil mestský komisár, ktorý sa náhodou ocitol v okolí incidentu. Tým mala byť celá vec vyriešená. Zďaleka tomu tak nebolo. Na nasledujúci večer, tí istí výtržníci, akiste povzbudení predošlým úspechom, ale už ozbrojení palicami a kameňmi, tiahli Kapucínskou ulicou do Židovskej ulice a s výkrikmi *Éljen Istóczy a Éljen Onódy* (Nech žije Istóczy! Nech žije Onódy!) začali hádzať kamene do okien židovských domov. O tomto sa rýchlo dozvedel mestský komisár Koszehuba, ktorý ihneď prišiel na miesto činu, aby urobil poriadok. Výtržníci sa však nedali odradiť. Znova vtrhli do Židovskej ulice a začali demolovať všetko, čo im prišlo pod ruku. Židia sa cítili ohrození a požadovali, aby im bola poskytnutá ochrana. Chceli, aby ich chránilo vojsko, no komisár usúdil, že netreba. Keď čvarga začala útočiť aj na ortodoxnú synagógu – rozbili niekoľko okenných tabúl – zasiahli vojaci. Akoby toho nebolo dosť – na rad prišli aj okná na Kozej ulici (v nadačnom dome H. Tedeska, dnes sídla Židovskej náboženskej obce), kde bola modlitebňa neológov. Drancovať začali dokonca aj obchody na predmestí. Tovar z nich porozhadzovali po uliciach, čím spôsobili nesmierne škody. Situácia sa tak vyhrotila, že najvyššie vojenské velenie uvažovalo aj o stannom práve. A ako reagovali židovskí obyvatelia Zuckermändlu? Údajne ani raz nenarušili pokoj a správali sa slušne.

Posledným rabínom neológov bol Samuel Funk. Zomrel v roku 1940

STRATENÁ MINULOSŤ

Už Tivadar Ortvay hovoril, že Podhradie tvorilo štvrtý mestský okres a západnú hranicu Starého mesta. Túto časť Prešporka z jednej strany ohraničoval Dunaj, z druhej vrchy, z ďalšej domy siahajúce až po dnešnú Zochovu ulicu a napokon Rybné námestie spolu s domami na Židovskej ulici. Podhradie tvorili ulice a uličky, ktoré boli svojho času známe, čarovné, romantické s množstvom ľudí, možno tých najchudobnejších, ale boli najmä plné života. Ulice niesli mená významných jedincov, ktorí sa tak či onak zapísali do dejín mesta, ale volali sa aj po nejakej udalosti, ktorá každému pripomínala jej význam.

Prechádzku Podhradím začneme na Zámockej ulici. Najpoprednejšie miesto tu má palác Pálffyovcov. Postavil ho syn Mikuláša Pálffyho Pavel, prešporský hlavný župan a dedičný hradný kapitán, ktorého v roku 1630 poverili, aby dohliadal na rekonštrukciu zdevastovaného Hradu. Traduje sa, že pri prestavbe Hradu gróf využil talianskych kamenárov a štukatérov na vyzdobenie svojho paláca. Ten sa rozprestieral na rozlohe 5725 štvorcových siah. Javí sa ako vznešená priestranná stavba s tromi veľkými nádvoriami, pričom každú obklopujú ďalšie stavby. Bol to nádherný palác, pri výstavbe ktorého Pálffy myslel na všetko: na priestranné sály, v ktorých sa schádzali členovia rodu, na byty pre úradníkov, zamestnancov i služobníctvo, na zábavu slúžili tanečné a divadelné sály, kde sa usporadúvali plesy a divadelné predstavenia. Istý čas slúžili aj ako dočasné divadlo. Z hlavnej budovy bol krásny pohľad do záhrady. Rozkladala sa medzi Telocvičnou (Zochovou) a Zámockou ulicou a jej vysoké stromy, tvoriace krásnu aleju, boli už zďaleka vidieť. Kedysi to bola najkrajšia záhrada v meste, pretože bola upravená podľa anglického i vychýreného francúzskeho štýlu. V roku 1801 ju odovzdali verejnosti, a keď nastal čas, všetky Anny tam oslavovali sviatok svojho mena. V záhrade sa odohrávali veselé bály, na ktoré každý dlho spomínal. Koncom storočia však sláva tejto záhrady nadobro skončila. Záhrada spustla a schádzala sa v nej iba spodina mesta.

Keďže Pálffyovci boli dedičnými prešporskými županmi, do svojho sídla zvolávali aj zasadania prešporskej kongregácie. V polovici 18. storočia v paláci býval aj manžel Márie Terézie cisár František Lotrinský.

*Vstupná brána
do Pálffyovského
paláca na
Zámockej ulici*

Keď sa objekt stal majetkom mesta, ktoré zaň zaplatilo 105 tisíc zlatých, dalo ho k dispozícii vojenskej správe, aby slúžil ako delostrelecké kasárne.

Okrem paláca púťali pozornosť aj ďalšie budovy na tejto ulici – slobodné zemianske kúrie. Jedna patrila rodine Frankovcov, druhá Angranovcom. Vo väčšine ostatných domoch žili židia a len v niekoľkých bývali vedno s kresťanmi. Angranova kúria (známa aj ako Kúria Angrano) patrila prednostovi komorného účtovného úradu Tomášovi Angrano, ktorý ju v roku 1651 odkúpil od istého Štefana Somogyiho. V tomto objekte bola modlitebňa –Angrano šül, ktorá kedysi patrila budapeštianskemu pohrebnému spolku Chevra kadiša. Hovorí sa, že táto modlitebňa patrila medzi najstaršie, hoci presný dátum jej založenia je dnes už neznámy.

Synagóga na Zámockej ulici č. 76 (bližšie si o nej povieme na inom mieste) bola veľmi veľká a pôsobila masívne. Jej história je úzko spätá s osídľovaním Podhradia, keď sa židia začali sťahovať na Schlossberg, aby vytvorili základ židovského geta s nezabudnuteľnou Židovskou ulicou. Podľa topografie M. Melicherčíka bola Zámocká ulica plná židovskej histórie. Táto ulica obkolesovala celé podhradie zo severnej i západnej

Zvyšky Pálffyho dvora z roku 1925

Židovská ulica

strany. Začínala sa na križovatke Kapucínskej ulice so Židovskou a smerovala až po vonkajšiu hradnú bránu. Zámocká ulica so svojou históriou sa definitívne vytratila v 70. rokoch dvadsiateho storočia, keď vtedajšia moc rozhodla o likvidácii židovských pamiatok a židovskej kultúry vôbec a uvoľnila tak miesto inej kultúre.

Podíme však po poriadku, vezmime si dom za domom. Neďaleko synagógy, v dome na Zámockej č. 74, bola prvá verejná rabínska škola - ješiva. (Spomenieme ju ešte v časti o židovských školách.) Keď sa židovská náboženská obec v roku 1872 rozštiepila na konzervatívnych židov, ktorí zostali verní ortodoxnému učeniu a starému spôsobu života a na - reformovaných židov, neológov, dvojposchodový dom na tejto ulici kúpil bohatý obchodník Zebi Berger. Nechal ho adaptovať, upraviť pre podmienky budúcej školy, ktorá do povedomia vstúpila ako jedno z najvýznamnejších rabínskych učilíšť, nesúce meno rovnako významného židovského učenca, rabína Chatama Sofera (Moše Schreiber). Na druhom poschodí tohto domu bola zriadená tzv. Šiur Štuba (Izba spevu), čo bola v podstate prednášková sála, kde sa schádzali adepti židovského učenia.

O dom ďalej (Zámocká 76) stál Bet Hamidraš, dom zhromaždenia, ktorý patril k spomínanej svetoznámej ješive Chatama Sofera. Dom sa chápal ako obecná synagóga, v ktorej sa modlilo i vyučovalo zároveň. História tejto stavby siaha do konca 17. storočia, keď sa o jej vznik pričínil jeden z najvplyvnejších židovských mužov, významný predstaviteľ židovskej náboženskej obce Šimon Michal (Šimon Pressburger). Toto meno vtedy mnohí vyslovovali s úctou. Bol nielen predsedom vznikajúcej náboženskej obce, ktorého do tejto funkcie vymenovala špeciálna komisia určená z viedenského dvora, kde on sám mal veľký vplyv, prirodzene, vďaka majetku. Pramene hovoria, že pomáhal ako len mohol. *Poskytol pôžičku v sume 64 000 florenov; v dobe bojov pri Györi, Komárne a Budíne dodal vojskám 1200 ton múky. Aj o židovské veci sa staral príkladne; zo svojich prostriedkov dal roku 1709, keď sa odsťahoval do Viedne, postaviť v Bratislave Bet hamidraš, založil tzv. hekdeš, akýsi druh nocľahárne pre židov, ktorí cestovali cez Bratislavu.* K jeho zásluhám patrí aj to, že v roku 1717 ako dvorný faktor podpísal listinu, na základe ktorej sa židom znova povolilo cestovať cez Trnavu. V dome na Zámockej 76 býval aj vrchný rabín, ktorý mal k dispozícii svoju súkrom-

Na Zámockej
ulici dominovala
ortodoxná
synagóga

nú modlitebňu. Matej Bel v spomínanej Knihe o Bratislave píše, že židia mali rabína, ktorého vydržovali z verejných príspevkov. *No je divné, že nevykonáva nijaké ceremónie. Slobodne však môže vchádzať do synagógy a slobodne z nej vychádzať. Raz do roka zvykne kázať. Nie je viazaný inými povinnosťami, iba ako nejaký prorok objasňuje sporné náboženské otázky, posilňuje klátiacich sa v blude a usmerňuje všetok ľud pokynmi a svojou autoritou. Aj iným, ktorí sa to naučili, sa dovoľuje vykonávať službu pri sobášoch, pri obriezke, pri zarezávaní vykrmenej hydiny a konečne pri pochovávaní mŕtvych.*

Požiar, ktorý v roku 1913 zachvátil židovské geto, neobišiel ani tento dom, no vďaka rekonštrukcii sa ho podarilo zachrániť.

POŽIAR V GETE A INÉ TRAGÉDIE

Ako k nemu došlo? Pramene hovoria, že v ten deň, teda v sobotu okolo 14. hodiny na vtedajšej Petófiho ulici č. 5 (dnes Beblavého ulica) sa od ohňa kuchynského sporáku chytil krov domu. Vďaka silnému vetru sa požiar rýchlo rozširoval, okrem Petófiho ulice postihol Židovskú, Mikulášsku, Zámockú, Kapitulskú, Kapucínsku a Panenskú ulicu. Celkovo zničil 69 domov, postihnutých bolo 722 rodín a škody boli tiež nesmierne – asi jeden a pol milióna korún vo vtedajšej mene. Obyvatelia geta, sláviaci práve šábes, bezradne pobehovali po ulici, veriac, že pomoc nie je ďaleko. Hasiči síce rýchlo prišli, ale zachrániť sa toho veľa nedalo. Všetci sa báli o synagógu. Plamene spálili vzácny záves, ktorý *visel vzadu nad pestrým oknom vedľa nádhernej, z dreva vyrezávanej pozlátenej truhly, v ktorej boli uložené zvitky*. Jedna z povestí, ktorá sa o tejto udalosti traduje, hovorí, že keď sa zdalo, že niet záchrany a za obeť plameňu padne aj sväté miesto, *zrazu sa nad synagógou zjavili dva biele*

Na Zámockej ulici bola ješiva, býval na nej aj rabín

holuby, ktoré krúžili nad mohutnou budovou, akoby ju chceli ochrániť. A v tom nastalo čosi, čo nikto nečakal a neopovážil sa v to veriť: mohutný vietor, ktorý spôsobil túto hrôzu, zmenil zrazu smer. Požiar síce ešte pokračoval po Kapucínskej, Telocvičnej (dnešná Zochova ul.) a Kozej ulici, no od synagógy sa pohroma odvrátila. Drevená veža sa predsa len nechytla. Požiar hasili nielen členovia hasičského zboru, ale aj mnohí dobrovoľníci z fabrík, dokonca zbory z okolitých dedín a miest a zvláštnym vlakom pricestovali aj požiarnici z Viedne.

Požiar z chudobných ľudí razom urobil ešte biednejších a nebyť pomoci niektorých dobrodincov, len ťažko by sa spamätávali z tejto katastrofy. Ešte pred týmto ničivým ohňom vzniklo niekoľko dobročinných spolkov, ktoré prispeli na zmiernenie biedy obyvateľov židovského geta po požiar. Len ťažko sa dá dnes zistiť, kde vlastne stáli domy Schreiberovej nadácie, zakladateľom ktorej bol bohatý prešporský mešťan židovského pôvodu Ignác Schreiber. V posledné decembrové dni roku 1868 testamentom odkázal celý svoj majetok fundácii, ktorej

Podhradie po požiar

Podhradie po požiar

Pekáreň Freuda Mórvaya tiež zasiahol ničivý požiar

základný kapitál dosiahol úroveň 275 000 zlatých. Velkú zásluhu na vzniku tejto fundácie mal bývalý mestský policajný kapitán Jozef Koszehuba, ktorý bol blízkym priateľom bohatého meštana. V testamente, ktorý bol zverejnený 13. januára 1869, stálo: *Celý môj majetok, ktorý tvoria domy, peňažná hotovosť, cenné papiere, aktívne pohľadávky, zlato a iné hnutelnosti, má po mojej smrti spravovať podľa vlastnej mienky a uváženia ctihodný magistrát slobodného kráľovského mesta Prešporka pod označením Nadácia Ignáca Schreibera. Z čistých príjmov nech každoročne vypláca tieto legáty: Správe 100 fl, mestským sudcom po 50 fl., evanjelickému starobincu a nemocnici 100 fl., všeobecnej nemocnici 200 fl., konventu alžbetínok 50 fl., detskej nemocnici Františka Jozefa 50 fl., miestnemu židovskému spolku Chewra Kadischa 200 fl., miestnemu hlavnému rabinovi 100 fl., miestnym prísediacim rabinátu po 75 fl., židovskej nemocnici 100 fl.*

Krátko na to, čo sa podarilo oheň uhasiť, vedenie obce začalo s adaptáciou domov. Postavil sa nový „Beth Din“ v školskom dvore, zreštauroval sa takmer vyhorený nadačný dom na Židovskej ulici, opravil sa Bet Hamidraš na Zámockej 76, ktorý bol kedysi učilištom veľkého rabína

Sofera, opravovali sa aj miestnosti spolkov, kde sa vyučovala Tóra a Talmud. Začalo sa uvažovať aj o výstavbe novej synagógy na terajšej Heydukovej ulici a návrh na jej vybudovanie zverili architektovi Arthurovi Szalattayovi. Postupom rokov náboženská obec venovala veľa úsilia na to, aby sa obnovovali ďalšie objekty slúžiace ako obytný dom úradníkov obce na Schreibnerovej ulici 7, kde pôsobil aj spolok pre študujúcich obchodných zamestnancov, o niekoľko domov ďalej sa postavil židovský chlapčenský sirotinec.

Ludia sa ešte nestihli spamätať z nešťastia, ktoré im spôsobil požiar a už nastala ďalšia tragédia: vypukla prvá svetová vojna. Narukovať museli aj židovskí muži. Boli to stovky židovských vojakov, ktorí narukovali na front, aby si plnili svoje občianske povinnosti. Jozef Grünsfeld, poľný rabin, bol až do svojho odchodu na front, vedúcim *izraelitskej vojenskej duchovnej starostlivosti vojenského veliteľstva Prešporok* a veľmi sa angažoval za to, aby si nábožní židovskí vojaci mohli zaobstaráť rituálnu stravu. V tom čase slúžila modlitebňa na Telocvičnej ulici ako posádkový dom pre židovských vojakov, takže si mohli plniť aj svoje náboženské povinnosti. Pramene však hovoria aj o tom, ako niektorí vojaci veľmi citlivo chápali povinnosť oholiť si svoje brady, pretože to zraňovalo ich náboženský cit.

Vojna sa ešte neskončila, keď prešporskí židia naposledy vzdávali hold kráľovi Karolovi IV. a jeho manželke Zite. V pamätný deň, 11. novembra 1917, im obec darovala povestné martinské husi. Tento zvyk prešporských židov siaha ešte do čias panovania Bela IV., teda do roku 1250. Podľa povesti kráľ, ktorý bol práve na úteku, nemohol si - vzhľadom na nedostatok peňazí - zaobstaráť ani každodenný chlieb. Keď prišiel do Prešporka, mesto bolo ako vymreté. Zostalo v ňom iba niekoľko židovských rodín. Bolo ich tak málo, že tvorili jednu rodinu. Boli chudobní, jedla nemali na rozdávanie. A hoci vedeli, že utečenec je ich nepriateľom, nedokázali sa dívať na jeho zúboženie a darovali mu

Židovská žena v Prešporku

niekoľko husí, ktoré si dokázali uchovať pre prípad núdze. Kráľ Belo IV. na tento čin nikdy nezabudol. Keď ich jedného dňa povolal na svoj dvor, chcel sa im odvdáčiť. Prešporskí židia toho nechceli veľa. Iba prísľub, že každý rok na Martina mohli pohostiť uhorského kráľa, a to tým, že mu venujú hus.

Tento príbeh má však viacero verzií. Dnes už len ťažko určíme, ktorá z nich je tá pravá a ako to v skutočnosti bolo.

A ako videl povojnovú Židovskú ulicu známy glosátor Marek Grünhut? Starinári zas otvárali svoje opustené krámy, naplňali ich tovarom, ktorý svojou rozmanitosťou a pestrosťou mohol ukojiť najfantastickejšie želania. Popri zvetraných olejomalbách dávno odkvitnutých krások ležali zažltnuté rukopisy, Shakespearove vybrané spisy alebo celkom prozaicky fľaše, ktoré - hoci zivali prázdnotou - mali vábivé etikety toho alebo onoho Chateau. Priestranstvo medzi týmito krámami hemžilo sa najrozličnejšími typmi kupcov: tu si mohol vidieť vznešeného zákazníka, ktorý sa nazdával,

Zámocká ulica je opradená mnohými povestami

Židovskí obchodníci na Židovskej ulici

že medzi týmto haraburdím nájde niečo senzačného, starodávneho, tam zas prostého človeka, čo chcel za čo najmenej peňazí nakúpiť čo najvýhodnejšie. Tak teda išiel aj život na Židovskej ulici. Spomedzi všetkého tohto ruchu obchodného života ozýval sa krik detí, ktoré sa hlasne zabávali na známej detskej kĺzačke pri schodoch Mikulášskej ulice.

Tak ako sa tradujú príhody o prešporských husiach, rovnako atraktívne sú ďalšie legendy zo židovského geta. Niet pochyb o tom, že každý obyvateľ geta by ich určite dokázal vysúkať z rukáva na desiatky, pretože je ich veľmi veľa a rovnako by bolo aj vďačných poslucháčov. Znalec histórie geta Jozef Grünfeld rád hovorieval aj o tom, že v bratislavskom gete vyvieral prameň, ktorý mal veľkú liečivú silu, no obyvatelia mesta o ňom takmer nevedeli. Štýl jeho rozprávania je aj dnes pozoruhodný, plný napätia i dramatizácie, ale aj faktov, ktoré sa vďaka nemu podarilo zachovať.

Stojíme pred domom Zámocká 74. Pevne zakopané opierajú sa o svahy bratislavského Podhradia spráchnivelé múry starého Bét hamidrašu, starého to učilišťa, odkiaľ pred vybudovaním dnešnej Ješivy po stáročia židovskí učitelia zvestovali tradičné učenie židovské. Aj najtriezvejší pozorovateľ zostane dojatý, keď vkročí na toto historické miesto. Z predvorja vedie cesta úzkou chodbou k vchodu do klenutej pivnice. Jednu zo stien tvorí skalnaté úbočie podhradja. História vypráva, že v tejto skale vybudovali mikve, rituálny to kúpeľ pre slávneho hlavného rabína bratislavského Menachema Egera Tüsmenitza. Tohto učeného rabiho povolali do Bratislavy za hlavného rabína roku 1794 po smrti rabiho Mayera Barbyho. Bol to predchodca Chasam Sofera, zakladateľa bratislavskej rabínskej dynastie Schreiberovcov.

V Bratislave nebolo vtedy ešte mikve. Aby však rabimu, ktorý patril k najvynikajúcejším učencom talmudským svojej doby, umožnili dodržiavať rítus, rozhodli sa niekoľkí jeho oduševnení učenici vybudovať svojmu učiteľovi mikve vlastnú. Na tento účel si vybrali pivnicu Bét hamidrašu, lebo tam sa nachodila stará nepoužívaná studňa. Do skaly vytesali nádržku v rozmeroch 1,50 krát 2,50 metra, hĺbka bola 2 metre. Ale ako sa žiaci čudovali, keď im z kamenitého dna vyvrel číry prúd vody! Pozerali sa naň, ako rozpráva história, ako na zázračné dielo Boha. S pocitom nekonečnej úcty dokončili žiaci svoju prácu. Podľa vtedajšieho zvyku obložili nádržku kameňmi. Do nádržky viedli tri

schody so zábradlím. Prítok kryštálove čistej vody bol takým zázračným spôsobom zaistený. Vyvierala stále zo skalnej steny do výšky 1,50 metra a odtekala hlbokou studňou.

Zázračný vznik kúpeľa rozhlásil sa nielen v Bratislave, lež aj v iných strediskách židovských. Čím viac sa preslávalo meno rabiho Menachema, tým legendárnejšou sa stávala povest jeho mikve. Ešte keď rabi žil, začali do Bratislavy prúdiť cudzinci, čo si kúpeľom v rabiho mikve chceli vyliečiť telesné vady.

Ale ešte niečím sa táto pivnica preslávila. Raz vypukol v bratislavskom gete veľký požiar. Všetky studne na okolí boli už prázdne, keď si niekto spomenul na starú rozpadlú studňu. A hľa, zázrak! Studňa bola plná vody! Len čo požiar uhasili, prestala voda zo studne tiecť. Zázrak bol teda úplný.

Hovorí sa, že každá legenda má v sebe aspoň trochu pravdy. Nech si láskavý čitateľ sám určí, koľko pravdy obsahuje práve táto legenda.

Rituálny kúpeľ na Baštovej ulici

STOPY NA ŽIDOVSKÉJ ULICI

Židovská ulica bola kedysi najmalebnejšou a zároveň najrušnejšou ulicou Prešporka. Pre židovské obyvateľstvo bola niečo ako domovinou, kam každý patril a kde mal každý svoje korene. Dodnes je nielen spomienkou na čarovnú uličku so všetkým, čo ju robilo *echt jidiš*, ale je najmä synonymom zlovôle moci, demonštrujúcej svoju silu, bezohľadnosť a nevzdelenosť, ktorá napokon rozhodla o jej konci.

Židia sa tu začali usádzať po tom, čo už nemohli bývať v meste a keď sa väčšina z nich roku 1599 premiestnila do časti zvanej Schlossgrund. Medzi jej obyvateľmi prevládali flašiari, klobučníci, kožušníci, murári, viazači, klinčiar, ale aj obuvníci, obchodníci so všetkým možným, ba dokonca jeden farbiar hodvábu. Autor Bratislavského topografického lexikónu V. Horváth spomína, že na ľavej strane Židovskej ulice bola v roku 1790 aj malá verejná mestská studňa i dom zvaný Dobrý pastier. Ulica nebola až do roku 1781 dláždená. O rok neskôr sa prvýkrát spomína židovská obec, ale aj budovanie mestskej priekopy, nasledoval súčet vojakov, budovanie hostinca Zlatý kríž, v roku 1799 sa nezabudlo ani na rozsiahle protipožiarne opatrenia, ktoré najlepšie preveril požiar v roku 1809, po tom, čo mesto bombardovali vojaci Napoleonovej armády, a keď ulica v podstate vyhorela. Vzápätí nastal rozmach obchodu vďaka rôznym predajným stánkom, úspešný výčap piva, ktorý, prirodzene, súvisel s vybudovaním pivovaru v roku 1830. O rok na to sa ani Židovskej ulici nevyhol mor. Horváth ďalej uvádza, že židia sa zo Schlossgrundu začali sťahovať na Židovskú ulicu až v roku 1842 a krátko na to na tejto ulici stálo už 18 domov a asi päťdesiat domácností.

Židovská ulica viackrát menila svoj názov. V roku 1879 ju Mestská rada nazvala Schlossgrundgasse. Ulica sa volala aj Schulhof, Vártelek utca, Zsidó utca, až sa napokon v roku 1920 ustálilo pomenovanie Židovská ulica. Nachádzala sa pod hradom, resp. na jeho pozemku, ktorý bol situovaný okolo Kostola sv. Mikuláša. Spájala Rybné námestie so Zámockou a Kapucínskou ulicou, ústili do nej romantické Zámocké schody, Beblavého ulica, ktorá sa kedysi volala Petófiho, podľa maďarského básnika tohto mena, ktorý tu v roku 1843 písal svoje Správy z uhorského snemu.

Najrušnejšou ulicou
bola Židovská
ulica s čarovnými
obchodíkmi

Staršie domy Židovskej ulice (zo smeru od Rybného námestia) siahali až po starú mestskú priekopu a novšie budovy stáli na starých mestských múroch. Pozoruhodné je, že niektoré miesta, ktoré sú v tejto časti (Schlossgrund), boli v stredoveku pokryté vinicami. Potvrďuje sa tým, že Prešporok bol mestom vinárov. Samostatnú osadu tvorila východná časť, situovaná okolo Kostola sv. Mikuláša, ktorá bola v 14. storočí veľmi zastavaná. Vďaka kráľovi Žigmundovi mali jej obyvatelia osobitné výsady. Azda najpodstatnejšia bola tá, ktorá ich od roku 1430 na desať rokov oslobodila od platenia daní.

Život v židovskom gete na Židovskej ulici mal svoje pravidlá. Všetko bolo podriadené každodennému životu. Ľudia v gete, do ktorého nemal

vstup nik nepovolany, boli vacsinou ti najchudobnejši z chudobných, ktorí nemali nič len svoje starinárstva, plné všakovakých rárohov, ktoré ráno predávali, aby mohli na obed kúpiť ďalšie. Muži postávali pred svojimi obchodíkmi, poobliekaní v oblekoch, ošúchaných i sviatočných zároveň, s klobúkmi na hlavách, s rukami vo vreckách a s cigaretkou zastoknutou medzi zubami. Ženy zase v dlhých sukniach a omotané v zásterách, aby každý videl, že sú gazdinami, ktoré nemajú na starosti nič iné len kuchyňu a poupratované izby, do ktorých cez večne otvorené okná vanul každodenný vzduch Židovskej ulice. A deti? Také ako každé iné a kdekoľvek inde. Rozbehané, lietajúce z miesta na miesto, s otlčenými kolenami, nad ktorými bedákala nejedna *jüdische mammé*. Deti boli v každej židovskej rodine poklad najcennejši. Neraz ich bolo toľko, že niektorí otcovia strácali prehľad kto je kto, či ten chlapec, ktorý okolo neho prešiel, strúhajúc grimasu, je jeho, alebo patrí niekomu inému.

Na Židovskú ulicu a jej okolie si jej niekdajší obyvatelia zachovali pekné spomienky. Jeden z mnohých pamätníkov, vtedy malý chlapec, na „svoju ulicu“ rád spomína. Pokým sa nasťahovali do bytu na Židovskej,

Nárožie Židovskej, Zámockej a Kapitulskej ulice. V strede stála väznica, vpravo známy hostinec Zlatý kríž

Romantické
Zámocké schody

bývali na Lazaretskej a neskôr na Žižkovej ulici. Bola na Zuckermantli. V tejto štvrti bývalo veľa Nemcov aj Židov. Medzi nimi rybári, ale aj kamenár, ktorý vyrábala kamene pre židovský cintorín. Otec-obuvník mal dielničku na Židovskej. Na vedľajšej - Mikulášskej bývali starí rodičia. Rodina to bola veľká, tak ako sa na židov patrí. Každý s každým dobre vychádzal a aj sa často navštevovali, najmä vtedy, keď už bolo zakázané chodiť do kaviarní. *Otecko bol fantastický človek. Vyslovený dobrák. Bol cieľavedomý, charakterný a dochvilný. Vždy docielil to, čo chcel. Nikdy sme nemali medzi sebou rozpory. Meral okolo dvoch metrov. Mamička bola dobrá, korektná žena a výborná spoločníčka. Každý deň ho vodila do škôlky na Ventúrskej ulici. Do škôlky sme chodievali s ma-*

*Arkádový dom,
v ktorom sa kedysi
nachádzala správa
židovského geta*

lými košíčkami zavesenými na krku, v ktorých bola desiata. V pamäti mu utkvelo aj to, ako jeho starý otec chodieval rád na ryby. Nič mimoriadne, povieť si. Avšak – na Rybnom námestí boli umiestnené pontóny, kde rybári chytali ryby z Dunaja. To, čo ulovili, okamžite predávali. Starký si však každúcky deň počkal na svoju rybku, ktorú nepredal, ale pripravil si ju a zjedol. Keď zomrel, babička zostala na Mikulášskej sama. Mala jednoizbový byt aj s kuchynkou. Byt bol už elektrifikovaný a bol v ňom aj prívod na vodu. V roku 1934 sa odsťahovali na Vydricu. Pod naším domom bolo mäsiarstvo. Mali sme drevenú podlahu z trámov, v ktorých boli diery a cez ne sme videli do tohto obchodu.

Na Židovskej ulici (aspoň navonok) panoval prísny režim. Predovšetkým: ulicu od ostatného mesta oddeľovala mrežová brána. Preto sa o ulici hovorí ako o gete, o priestore, ktorý bol jeho obyvateľom vymedzený a ohraničený. Na oboch koncoch ulice stála strážnica. Vedľa nej bola malá izbička so zamrežovanými oknami, ktorá slúžila ako väzenie

pre tých, čo sa nevmestili do kože, ale väčšinou si v nej schladzovali hlavy tí, ktorí do geta prichádzali v podnapitom stave. Okrem strážcov mestských brán mali židia aj vlastnú políciu a ďalšiu kategóriu strážcov, ktorí každý večer o deviatej hodine zamykali brány geta. Ak niekto prišiel domov po tejto hodine, musel klopať a neraz i kričať, pokým mu strážnici neotvorili. Keď bol sabat, ale aj počas židovských sviatkov, nechávala sa veľká brána, ktorou do geta prichádzali povozy, zatvorená, a naopak, otvorená zostala iba malá brána pre chodcov. Úrad židovskej obce (Kehila) sa spravidla nachádzal v synagóge. Ešte pokým židia obývali tzv. prvú Židovskú ulicu, teda okolie Hummelovej ulice (otázne je, či aj toto osídlenie možno pokladať za geto), Kehila sídlila v bývalej budove Tatrabanky na Námestí SNP, kde je dnes ministerstvo kultúry. Aj tento úrad sa sťahoval z miesta na miesto. Z Meraglimovho domu na rohu Zelenej ulice a Masarykovho námestia, ako píše J. Korabinský, sa Kehila premiestnila do synagógy na Zuckermantli, kde mala svoje dôstojné miesto. A nepochybne v nej bolo poriadne rušno, pretože sa tam denne

Obchodník so svojím tovarom

schádzali prakticky všetci. Prejavovali permanentný záujem o všetko, čo sa ich bytostne dotýkalo, ale aj čo im mohlo byť ľahostajné. A keďže každý poznal každého, všetci zdieľali rovnaké starosti, prežívali radosti svoje i svojich susedov, no rovnako vedeli aj kritizovať, ponosovať sa, ak sa im stala krivda a dožadovať sa nápravy.

Ani o vzájomné spory nebola v gete núdza. Všetky roztržky, ktoré vznikali medzi jeho obyvateľmi, riešil súdny dvor za predsedníctva rabína, ako najvyššej autority, a jeho prísediacich. Je len prirodzené, že ešte pred každým zasadanim súdneho dvora sa rabín usiloval dosiahnuť zmier. Ak to nešlo, na rad prišlo siahodlhé dokazovanie, hľadanie dôkazového materiálu v súlade so židovským zákonníkom. Napokon, podľa

Historické domy na Zuckermantli

*Východná strana
Židovskej ulice*

chojšen mišpot, teda podľa právneho zákonníka (kódexu), bol vyneseny rozsudok, ktorý bol konečný a nebolo možné sa proti nemu odvolať.

Pri prechádzke židovskou Bratislavou by bol vari najlepším spoločníkom topografický lexikón židovských pamiatok, ktorý by nás najlepšie zorientoval. Nič také, žiaľ, neexistuje, a to aj napriek voľakedajšej snahe niektorých pamiatkárov. Židovská ulica doplatila v 60. rokoch 20. storočia na bezcitnosť najvyšších predstaviteľov mesta. Ich zvláštne architektonické sklony, podporené vtedajšou ideológiou a protizidovským cítením, rozhodli o zlikvidovaní židovskej minulosti. Do nenávratna zmizla podstatná časť židovských objektov, ktoré mali vo svojej dobe nenahraditeľné poslanie. Spomeňme aspoň niektoré. Ide aj o rabínsku prípravnú školu Jesode Hatora, ktorá stála na Židovskej ulici č. 18. Vznikla v roku 1895 zásluhou *velaváženého a počestného maloobchodníka* Wolfa Grunhüta, ktorý na jej vybudovanie zorganizoval zbierku. Vyniesla mu

2000 fl., vďaka ktorým založil spomínanú školu pre desať až pätnásťročných chlapcov na celodenné vyučovanie Talmudu. Školu poškodil požiar geta v roku 1913. Trvalo dvanásť rokov, pokým ju zrekonštruovali, aby sa mohlo pokračovať vo výučbe. V nájomnom dome na Židovskej ulici č. 22 mal svoju kanceláriu jeden z najstarších židovských vzdelávacích a podporných spolkov pôsobiacich v Prešporke – Machsike Hadas (Posilňovači Zákona), ktorý vznikol ešte v roku 1751. Na Židovskej ulici v dome č. 28 bola modlitebňa, tzv. Brillova šül, základina Ezriela Brilla, ktorá sa pokladá za jednu z prvých modlitební v gete. Jej začiatky siahajú pravdepodobne do konca 18. storočia. V tomto dome sídlil aj spolok Paole Zedek (Spravodlivé dielo), ktorého začiatky siahajú do roku 1831. Jeho cieľom bolo povznášanie židovskej národnej a náboženskej uvedomelosti. Ďalšou pamiatkou bola modlitebňa na Židovskej ulici č. 49–51. Bola to pravdepodobne súkromná modlitebňa významného prešporského rabína Moše Lwova. Predpokladá sa, že vznikla v prvej polovici 18. storočia.

Chlapec zo Židovskej ulice

SRDCE ŽIDOVSKÉHO GETA

Srdcom geta bol Bernauerov dom na Židovskej ulici č. 30–32. Táto veľká stavba s dvojítmym dvorom bola majetkom ortodoxnej židovskej obce. V bytoch, ktoré sa tu dedili z pokolenia na pokolenie bývalo 35 židovských rodín. Keď si predstavíme, že každá z nich mala veľa detí, čo je u ortodoxných židov dobrým zvykom, je viac ako pravdepodobné, že tento dom žil veselým, takmer rodinným životom. Spoločne sa slávil svadby, zásnuby, südó (besiedka, stánok v čase sviatku stánkov) alebo bar micva. Rôzne rodinné udalosti boli dôvodom na to, aby sa chodbové pavlače tohto domu zmenili na galérie so stovkou divákov, ktorí si robili pohodlie ako v divadle, len aby mohli nerušene sledovať (a komentovať) napínavý dej.

Bernauerov dom stál oproti Schulhofu – Školskému dvoru na Židovskej ulici č. 51–53, čo bola vlastne tzv. školská ulička, resp. obštvaná prieluka, ktorá mala niekoľko samostatných čísel. Schulhof slúžil na viacero účelov. Raz tam boli nájomné domy, potom bitúnok, ale aj Ľudová škola. Podľa topografie židovských pamiatok, ktorú vypracoval M. Melicherčík, a ktorá sa odvoláva na rozličné pramene, v roku 1899 tam boli učebne Ortodoxnej ľudovej školy pre školu Jesode Hatora. Neskôršie boli v tomto priestore aj dobročinné spolky: jeden zvaný Pekuach Nefesch (Opatrovanie duší), čo bol vlastne jeden z najstarších spolkov slúžiaci na opateru a pomoc chorým, a druhý spolok Menachem Avelim, ktorý okolo roku 1830 založil Chatam Sofer na pomoc pozostalým židovským rodinám. Schulhof bol taktiež zničený požiarom v roku 1913. Známý architekt Szalatnay-Slatinský ho začal postupne obnovovať. Vznikol nový Bet ha Kneset – Dom zhromaždenia, ktorý tým, že vykonával sudcovské úlohy sa stal správnym centrom geta.

Zo Židovskej ulice odbočovala zvláštna (slepá) ulička, ktorej sa hovorievalo Medzierka (Lucken, Lucsony). Nachádzala sa oproti hostincu, ktorý sa volal K zlatému slnku. Bola neodmysliteľnou súčasťou geta. Prvé zmienky o nej pochádzajú ešte z roku 1379, keď ju zapísali do mestského daňového registra ako samostatnú ulicu, pričom nik ju nedával do súvisu s Vydricou. Známa prešporská pozemková kniha z roku 1439 ju taktiež uvádza ako samostatnú. T. Ortvyaj ju jednoznačne k Vy-

Zámocké schody

drici priradil. Odvolal sa na dokumenty z 15. storočia: *vor der Stat, auf der wederitz...* Názov ulice sa odvodzoval z nemčiny (Lücke – medzera). Ulička bola hodná svojho pomenovania: predstavovala medzeru Židovskej ulice, akýsi uzavretý priestor. Čo všetko sa na nej odohrávalo, dnes už nezistíme.

Spomenuli sme už, že romantickým miestom židovského geta bola ulička zvaná Zámocké schody, ktorá sa tiahla smerom na Hrad. Kedysi sa jej hovorievalo *hlboká a strmá cesta*, pretože jej schody boli vykresané do skaly. Bola to najstaršia ulica Podhradia. Hovorilo sa o nej už v roku 1574, ako o *mieste na Židovskej ulici, kde sa začínajú schody a kde stála vežová brána so sedlovou strechou*. Vieme, že Zámocké schody sú späté s básnikom Petófiom. V roku 1879 bola po ňom pomenovaná ulica. Petófiho (Beblavého) ulica spájala Zámocké schody s Mikulášskou a Židovskou ulicou. Známa je vďaka renesančnému meštianskemu domu s arkádovým dvorom, o ktorom sa traduje, že v ňom sídlila židovská

Mikulášska ulica

radnica. Či to tak skutočne bolo, nevieme. Dnes už nie je podstatné ani to, či Petófi sedel v domčeku pri 24 alebo 27 schodíku, keď písal svoje Správy z uhorského snemu. Podstatné je, že tam skutočne bol, hoci na tejto ulici vôbec nebýval.

Podľa kostola sv. Mikuláša sa volá Mikulášska ulica. Nebola nijako paradná, skôr naopak. Bola špinavá, zle vydláždená, veľké kamene, po ktorých sa chodilo, boli pre chodcov často aj nebezpečné. Ulica však bola veľmi romantická, pretože núkala zákutia, priam stvorené pre zaľúbených. Niektoré domy boli spojené s budovami na Židovskej, takže sa zdalo, že všetky patria do jednej ulice. Domy menili aj svojich majiteľov: bohatému Mendl Mandelovi v roku 1850 patrili dva domy, ktoré už o tridsať rokov neskôr vlastnil Jakub Kittseer. Je pravdepodobné, že tieto objekty tvorili Mandl šúl, ktorá by mohla byť najstaršou súkromnou modlitebňou.

Na konci Židovskej a začiatku Zámockej ulice stál kedysi jeden z naj-

starších domov tejto časti mesta. Volal sa Edelhoff, alebo Edlov dom. Popisné číslo mal síce na Židovskej ulici, ale v podstate stál na Zámockej. Pre Jána Wassa, syna – ľavobočka kráľa Ludovíta Jagelovského, ho postavili v 16. storočí. Wassovi potomkovia obývali túto kúriu ešte aj v 17. storočí. Vedľa Edlovho domu stáli dve drevené búbky, ktoré patrili majiteľovi neďalekého hostinca K zlatému krížu, ktorý bol obľúbeným miestom trhovníkov a návštevníkov jarmokov. Obľúbili si ho aj židovskí obchodníci z Moravy, Čiech a z Nitrianskej stolice. Jeho majiteľ – František Karch – si zjavne nerobil starosti z toho, že používaním týchto búb znečisťuje okolie Edlovho domu. V roku 1743 sa teda mestskí radní dohodli s grófom Pálffym, že spomenuté buby prenesú *zur der Creuz Station*, teda bližšie k hostincu, ktorý stál na mestskej pôde. V jeho blízkosti neskôr postavili hotel Európa, na ktorý mnohí dlho nostalgicky spomínali.

Edlov dom je známy aj pod názvom Haborische Curia (Háborská kúria), kde stál aj vychýrený obchod pekárky bieleho pečiva. Požiar z roku 1913 Edelhoff úplne zničil a asanovali ho až v dvadsiatych

Zámocká ulica a Edelhof, ktorý stál na dvoch uliciach

Zsigrayova kúria

Na Židovskej ulici bolo vždy veľmi rušno

rokoch 20. storočia. Na jeho mieste dnes stojí funkcionalistický obytný dom, v ktorom je okrem kadernického salónu aj obchod pre výtvarných umelcov.

Jediný objekt na Židovskej ulici, ktorý prežil likvidáciu ulice a nachádza sa tam aj v súčasnosti, je tzv. Zsigrayova kúria. Jej vznik siaha do 17. storočia. Pomenovaná je podľa prešporského podžupana Jána Zsigraya, inak aj správcu a kastelána stupavského panstva grófa Pálffyho. V dome sa nachádzala tzv. Zsigray Sül. Slúžila poľským Chasidom, ktorý v nej vykonávali bohoslužby podľa sefarského rítu. Ich modlitebňa sa nachádzala v prednej miestnosti na prízemí.

Podľa prameňov má kúria bohatú históriu. Od roku 1651 patrila rodine Angrano. Už sme ju spomínali. Jeden z jej najplyvnejších členov Tomáš Angrano bol prednostom komorného účtovného úradu. V Prešporku robil veľkú kariéru, vďaka ktorej rýchlo zbohatol. Po jeho smrti kúriu zdedila jeho dcéra Terézia, ktorá sa vydala za prešporského podžupana Zsigrayho. Osud domu bol v ďalších rokoch veľmi zložitý, pretože bol rozdelený na viacero podielov, o ktoré sa zaujímali mnohí majetní mešťania Prešporka.

Od roku 1993 sa v tejto budove nachádza stála expozícia Múzea židovskej kultúry na Slovensku.

Židovská ulica bola viackrát veľmi poškodená. Postarali sa o to nielen požiare, ale aj napoleonské vojská, ktoré ju v roku 1909 zlikvidovali. Domy sa však vždy asanovali a život plynul ďalej. Zánik Židovskej ulice však začal počas druhej svetovej vojny, keď jej obyvatelia boli deportovaní do koncentračných táborov, odkiaľ sa už nevrátili. Čo nezlikvidovala vojna, to zničila nedávna minulosť. Ulica musela ustúpiť výstavbe nového mosta cez Dunaj. Domy sa jeden po druhom demolovali. Zachovali sa len dva objekty. Okrem spomenutej Zsigrayovej kúrie je to rokokový dom U dobrého pastiera, v ktorom sa dnes nachádza Múzeum hodín. Pohľad na súčasnú Židovskú a spolu s ňou Zámockú ulicu je však stále smutný. Židovská ulica už dávno nemá nič spoločné so židmi. Ich minulosť nič nepripomína, ani len skromná informačná tabuľa.

ZUCKERMANDEL A VYDRICA

Obe osady vznikli v prvej polovici 13. storočia ako samostatné osady. Čitateľa bude určite zaujímať, ako vznikli názvy týchto obcí. Ľudové pomenovanie štvrte Zuckerman del priniesli ešte v stredoveku so sebou stredobavorskí roľnícki kolonisti. Pochádza z nárečového výrazu *Zucke Mantel* avšak v zmysle *Zucke den Mantel zur Flucht*, čo v preklade znamená *Chyť si kabát a utekaj!* Pomenovanie osady Vydrica sa odvodzuje od obyvateľov osady rovnakého mena v Mlynskej doline. Vydrica sa začínala na Rybnom námestí a hranicu s Zuckerman dlom tvorila Vodná veža. Vždy sa pokladala za málo bezpečné miesto. Možno preto ono zvolanie, ktoré snáď zo žartu, alebo celkom vážne vymysleli kolonisti z Bavorska.

Na Podhradskom nábreží pri západnom múre starého židovského cintorína stál hostinec s názvom *Posledné potešenie*

Tieto domy na Žižkovej ulici už patria minulosti

Zuckerman del sa tiahol od Vodnej veže až po židovský cintorín pri dnešnom tuneli. V podstate ho tvorila iba jedna ulica, dlhá asi 300 krokov. Spomedzi jej obyvateľov bolo viac židov ako ostatného obyvateľstva. Keď palatín Uhorského kráľovstva Mikuláš Pálffy tejto osade udelil výsady mestečka a povolil organizovať trhy, židia tu naďalej žili vedno s kresťanmi. Každý mal však svoje samostatné úrady. Navzájom sa zhovárali nemecky, maďarsky a slovensky, pričom dominovala nemčina. Všetci podliehali jednému panstvu, a síce Uhorskej korune a páľffyovskému rodu.

Strediskom Zuckerman dlu a jeho hlavnou komunikáciou bola Žižkova ulica - kedysi Zuckerman dler Hauptstrasse, Zuckerman dler Hauptgasse, Mária Terézia útca, Podzámočná hlavná ulica, Podhradská ulica, Podhradská cesta, ale aj - v novších dejinách - ulica Hermanna Göringa, pomenovaná podľa nacistického pohlavára, v súčasnosti Žižkova ulica, nesúca meno na počesť Jana Žižku, husitského vojvodu. Bola to hlavná

Domy na Zuckermantli

výpadovka smerom na Devín. Až do roku 1850 bola majetkom Hradu. Ulica bola pôvodne rozdelená na dve časti. Ani jedna z nich dnes už nepripomína dávnu (židovskú) minulosť, a keď, tak len veľmi torzovito.

Ulica, resp. Cesta Márie Terézie, bola pomenovaná podľa panovníčky Márie Terézie. Počas jej kraľovania bol Prešporok centrom politického života, pretože tu sídlili najvyššie úrady, sídlil tu palatín, kráľovský miestodržiteľ i mnohí členovia uhorskej šľachty. Obyvatelia mesta k nej prechovávali veľkú vďačnosť za to, že dbala o rozvoj mesta – napríklad aj osvetlenie. Židovskí obyvatelia mesta jej však nemali byť za čo vďační. Panovníčka až príliš demonštratívne dávala najavo svoj odmietavý vzťah k nim.

Na voľakedajšej ulici Márie Terézie, dnes na Žižkovej ulici č. 9, stojí spustnutý dom. V 17. storočí a začiatkom nasledujúceho storočia bol však známy ako hostinec K čiernemu medveďovi. (Aj tento hostinec zabezpečoval svojim návštevníkom ubytovanie i stravovanie zároveň. Napokon, v časoch vlády Márie Terézie, to nebolo nijakou zvláštnosťou. Takýchto hostincov bolo v Prešporku asi pätnásť.) V 18. storočí bol

vybudovaný veľký dvor smerom k Dunaju, ku ktorému sa postupne pristavali ďalšie objekty. Predpokladá sa, že v 60. rokoch 19. storočia tu židovská náboženská obec mala svoju modlitebňu.

Vieme, že židia si mohli na základe výsad Mikuláša Pálffyho z roku 1714 postaviť dve synagógy – jednu na Zuckermantli a druhú na Schlossbergu. Kam ich však situovať? Odpovedať na túto otázku nám uľahčuje M. Melicherčík, ktorý synagógu na Zuckermantli umiestnil na Žižkovej ulici č. 12, do bývalého objektu na Kamperovej ulici, resp. do Szapáryho kúrie. Kamperovci vlastnili kúriu do roku 1743, potom sa stala majetkom rodiny grófa Szapáryho. (V súčasnosti sa tam nachádza Archeologické múzeum SNM.) Kamperovci boli nútení prenajímať časť kúrie; jednými z nájomníkov boli aj Pálffyovskí poddaní. V súpise židovského obyvateľstva Zuckermantlu a Schlossbergu z roku 1763 sa nachádza aj meno Abrahám Wolf ako *Cantor in Synagoga judaica Kamperiana*. Tento údaj by mohol byť dôkazom toho, že synagóga sa nachádzala práve v tejto kúrii.

Dom na Žižkovej ulici, v ktorom sa nachádzalo zariadenie na čerpanie vody určenej pre potreby Hradu. Skonštruoval ho J. W. Kempelen

Stará židovská nemocnica na Zuckermanli

Žižkova ulica ponúka ešte ďalšie pamiatky. V objekte pod číslom 40 sa údajne nachádzal tzv. nájomný dom židovskej nemocnice (Judenspital Zinshaus) a možno sa domnievať, že v ňom sídlila židovská nemocnica, ktorá sa po požiari v roku 1811 musela presťahovať z bývalej Podhradskej cesty č. 43. Nemocnica a domov pre prestarnutých židovských občanov, ktorý založil Joel Wolf, sa nachádzala na Žižkovej ulici 43. Obec už dávnejšie uvažovala o tom, ako zabezpečiť chorých a starnúcich, ktorých stále pribúdalo.

Tento dom, ktorý v súčasnosti už nejestvuje, pretože ho v 70. rokoch 20. storočia zbúrali, patril prešporskému podžupanovi A. Naszvadymu, inak obyvateľovi Zuckermanli. Židovská obec dom najskôr prenajala a dala do správy spolku Chevra kadiša, povereného starostlivosťou o chorých. V roku 1711 ho odkúpila, aby v ňom zriadila nemocnicu. Prvým lekárom v nej bol doktor Markus Menzel, ktorý mal vynikajúcu povesť, dokonca aj medzi príslušníkmi kráľovského dvora. Nemocnica bola v roku 1767 rozšírená a po čase k nej pribudla záhrada. V máji

roku 1811 ju zničil požiar, budova však bola asanovaná. Nemocnica, alebo špitál, ako sa jej hovorilo, mala šťastie na dobrých lekárov. Za svoju prácu dostali ročne 450 fl., čo bol na vtedajšiu dobu slušný peniaz. Okrem lekárov sa o pacientov starali aj dvaja ošetrovatelia, na ktorých dohliadal správca so správkyňou. Špitál mal kapacitu 28 lôžok. Istou nevýhodou bolo, že poskytoval pomoc iba v interných chorobách, pretože úroveň vybavenia bola dosť nízka a nezodpovedala požiadavkám ani vtedajšieho pokroku. Primár D. Fischer - neskôr krajinský zdravotnícky inšpektor v Pešti - mal v pláne špitál modernizovať, avšak prvá svetová vojna zmarila všetku jeho snahu.

Na jeho iniciatívu nadviazal jeho syn, taktiež lekár, ktorý obklopený vernými spolupracovníkmi, narážali na mnohé prekážky, pokým dosiahli vytúžený cieľ. Až v roku 1921 sa im podarilo založiť Židovský nemocničný spolok pre Slovensko, pomocou ktorého získavali nevyhnutné finančné prostriedky potrebné na modernizáciu špitálu. Služiť začali odborné lekárske ambulancie a prvá operačná sála. Údajne sa podobala stredovekej sále - to vďaka široko klenutým stenám - no pramene hovoria aj o tom, že lekári v nej vykonali najťažšie operácie. Židovský nemocničný spolok pod vedením J. Fischera, syna predchádzajúceho primára, sa nevzdával nádeje na vybudovanie novej nemocnice. Keď všetkým zainteresovaným vyhovoval aj pozemok, na ktorom by buduca nemocnica stála - išlo o pozemok bratov Spitzerovcov na Šulekovej ulici, americký podporový spolok Joint venoval 10 000 dolárov na jeho zakúpenie. Základný kameň novej nemocnice

Dvaja významní židovskí lekári H. Roth a J. Osterreich

V židovskej kuchyni sa dodržiavalo veľa prísnych pravidiel

bol položený 28. októbra 1928. Projekt nemocnice mali na starosti architekti F. Weinwurm a J. Vécsey, stavbyvedúcim sa stal J. Erdélyi. Budova, ktorú uviedli do prevádzky v roku 1931, zodpovedala najmodernejším požiadavkám doby. Mala všetko, čo mala mať: predovšetkým vynikajúcich lekárov, operačné sestry, päť diplomovaných ošetrovateliek a rovnaký počet pomocných sestier, izby pre pacientov, z ktorých bola pekná vyhládka na mesto, ako aj operačné sály so špičkovou technikou. Z rituálneho hľadiska nemocnica podliehala ortodoxnej židovskej náboženskej obce. Žiaľ, aj táto nemocnica, ktorá dlhé roky slúžila svojim pacientom, dnes už neexistuje. Za zmienku však stojí fakt, že jeden z lekárov židovskej nemocnice - Hugo Roth mal ašpirácie zasiahnuť aj do politického diania na Slovensku v období prvej ČSR.

TRADÍCIE GETA

Židia z geta dodržiavali prísne židovské náboženské zákony, ktoré dávali najavo nielen svojím zovňajškom. *V našej rodine sa židovské zvyky a tradícia dodržiavali stopercentne. Babička bola ostrihaná na krátko a nosila parochňu. Hlavu mala pokrytú aj malou ozdobnou šatkou, na ktorú boli priháčkované aj malé perličky. Voľakedy to bežne nosili všetky staré pobožné ženy. V domácnosti sa varilo rituálne. Ženy do kostola veľmi nechodili, len výnimočne na veľké sviatky. Zachovávali sa predovšetkým soboty - sabat, keď je zakázaných 39 hlavných pracovných činností, od ktorých sa potom odvodzuje zákaz ostatných. Medzi zakázané činnosti patrí aj rozsvetovanie svietiel. Jedli sa výlučne kóšer pokrmy pripravené podľa židovských zvykov. S jedlom a stolovaním sa spája 50 z vyše 600 božích príkazov. Ich dodržiavanie je neoddeliteľnou súčasťou každodenného života židov, ale aj putom, ktoré ich navzájom spája. Pre židov nie je kuchyňa iba miestom, kde sa pripravujú jedlá, ale je to akési duchovné centrum celej domácnosti. Židovská domácnosť sa v Talmude prirovnáva k malému chrámu a prestretý stôl k malému oltáru. Na oltár sa smie položiť iba taká obeť, ktorá zodpovedá prísnyim požiadavkám a kritériám. Takisto spoločné posedenie pri stole je istým rituálom, ktorý má svoj význam najmä v čase sabatu a pri svätení všetkých sviatkov, o ktorých si ešte povieme.*

Stravovacie zvyklosti sú v židovskej kuchyni vždy späté s rituálnou čistotou. Platia zásady: nejest nič nečisté, jest iba tie zvieratá, ktoré prežúvajú a majú kopytá rozdelené na dvoje. Ale tie, čo prežúvajú a nemajú na dvoje rozdelené kopytá, sú nečisté a ich konzumácia je prísne zakázaná. Povoľené je jest aj to, čo žije vo vode, čo má plutvy a šupiny. Naopak, čo sa plazí, je nečisté a jest sa nemá. Platilo (a aj platí): *Čokoľvek zdochlo, nejedz! Daj to cudzincovi, čo býva v susedstve, nech to zje, lebo ty si ľud zasvätený Pánovi, svojmu Bohu!* Okrem delenia potravín na rituálne čisté a nečisté, je v židovskej kuchyni prísna separácia mliečnych a mäsových potravín. Nikdy sa nesmú jest spolu. Židia nepoznajú polievky zmiešané so smotanou, ani rôzne omáčky s mäsom. Súčasťou prestretého stola nie je ani puding, pretože mliečne potraviny sa nesmú podávať hneď po mäsitých, ale až po šiestich hodinách. A sa-

mozrejme, žiadna káva s mliekom, či nebudaj so šľahačkou. Nič také židom ani na um nepríde. Určite sa však nevzdajú dobrého chleba ako prílohy, rôznych koláčov, spomedzi ktorých vyniká voňavá vianočka i maces. Ten, hoci ho židia bežne konzumujú, je zároveň aj sviatočným pokrmom, pretože pripomína obdobie, keď boli židia vo vyhnanstve v Egypte. Spomedzi nápojov vyniká víno. Židia si radi vypijú aj pivo, no najčastejšie s označením, že je kóšer.

Kým si zapíšete niekoľko dobrých receptov, pripomeňme si, že židia svoj každodenný život spájali s duchovným, náboženským životom. Napokon, tieto dve zložky sa v židovstve od seba nedajú oddeliť. Aj židovská kultúra, náboženstvo i tradície uznávajú viacero sviatkov, ktoré boli a naďalej sú pre člena židovskej komunity stále živé a prítomné. Pretože sú veľmi tesne spojené s minulosťou židovského národa, resp. vychádzajú a odvolávajú sa na dejiny, sú zároveň aj súčasťou obradov a modlitieb, ale predovšetkým sú zdrojom poznania vlastnej minulosti.

Zo všetkých sviatkov židovského kalendára požíva najväčšiu úctu sobota (šábes, sabbat, šabat). Tento deň je najvýznamnejším a zároveň najdôležitejším dňom židovského týždňa. Sobota je dňom odpočinku. Aj v knihe Genesis, v pasáži o stvorení sveta, sa hovorí, že Boh, po tom, čo stvoril svet, venoval sa na siedmy deň odpočinku. V Tóre a Talmude, v týchto pre židov najsvätejších knihách, sa sobote venuje veľká pozornosť. Príkaz svätenia soboty sa v nich často spomína – už na začiatku putovania púšťou po odchode z Egypta, z diaspóry, sa stretávame s opisom zbierania potravy, ktorú Hospodín dáva Izraelcom. Každý deň nazbierali jednodennú dávku, ale zásoby, ktoré si vytvorili, sa rýchlo kazili. V piatok však dostávali od Hospodina dvakrát toľko, pričom potrava vydržala čerstvá až do konca soboty. Zaujímavé je aj to, že v starých časoch sa znesvätenie soboty chápalo ako znesvätenie celého náboženstva. Tento smrteľný hriech sa mal podľa predpisov trestať, čo sa však, z mnohých dôvodov, málokedy udialo.

Čo bolo pre starých Izraelitov pre sobotu typické? Celý rad udalostí a mnohé z nich sú platné aj v súčasnosti. Predovšetkým – všetky prípravy na tento deň sa začínajú už v piatok popoludní, všetky druhy aktivít, teda práca, obchodovanie, vyučovanie či domáce práce všetkého druhu sa na sobotu zastavujú a nastáva obdobie očisty tela i duše. Už starodávni židia v piatok popoludní navštevovali rituálny kúpeľ – mikve, aby

mohli privítať sobotu v telesnej čistote a v sviatočnom odevu. Počas šábesu sa upevňovali rodinné vzťahy, rodina – mišpacha – bola celý čas pohromade a jedlá na stole boli sviatočnejšie ako po iné dni.

V prešporskom židovskom gete platilo, že kto chce poznať pravé, nefalšované židovstvo, musí prísť do Prešporka na šábes. Nájde tu pravdivú nešomo jeser – teda druhú dušu, ktorá sa do tela človeka sťahuje práve na šábes. Hodinu pred šábesom šames (sluha) do každej brány v dome volal Keboles šábes! (v zmysle modlitby). Muži odchádzajú do synagógy

V sobotu sa schádzala celá rodina pri slávnostne prestretom stole

a v dome zavládne posvätné ticho. Ženy sedia za stolom a tíško sa modlia. Prosia za mier, šťastie, zdravie svojich detí i seba samých, za šťastný život.

Po modlitbách sa dom zaplní, nastane hlučná vrava... a je čas na šábesovú večeru.

Hlavným pokrmom večere býva ryba plnená na židovský spôsob, nazývaná gefilte fiš. Ponúkame vám recept na jej zhotovenie, ako aj na prípravu ostatných jedál, bez ktorých sa židovský jedálny lístok nezaobíde.

Čo by to bolo za židovskú gazdinku, ktorá by nevedela pripraviť plnenú alebo marinovanú rybu?! Ryby majú totiž v židovskej kuchyni nezastupiteľné miesto. Navyše ryba je symbolom plodnosti a nesmrteľnosti, a preto ju židia tak často konzumujú. Ryby sa pripravujú na rôzne spôsoby a židovské ženy sa rady chvália, že každá z nich ju robí najlepšie. Matky svoje dcéry od malička zasväcujú do tajov varenia a na prvé miesto kladú práve plnenú rybu. Jej príprava je síce trochu zložitá, ale za ten výsledok tá námaha stojí! Na jej zhotovenie potrebujete: 1 hrnček vody, octu, 4 cibule, 4 bobkové listy, 12 zrníek čierneho korenia, ½ lyžičky horčicových semienok, 8 zrníek nového korenia, trochu soli, veľkého, najlepšie dvojkilového kapra a zeleninu na ozdobenie. Rybu očistíte, zbavíte hlavy, plutiev a chvosta a uvaríte ju do mäkka, potom ju odsta-

víte a necháte vychladnúť vo vývare. Potom oddelíte kožu od mäsa, ale opatrne, aby ste ju nepoškodili. Vykostené a pomleté rybacie mäso použijeme na prípravu plnky, ktorou naplníme kúsky kože a spojíme špáradlom. Porcie takto naplnenej ryby varte ešte aspoň hodinu. Potom ich vyberiete a poukladáte do misy, preležete ich vývarom a uložíte do chladničky, aby to zhustlo. Receptov na prípravu plnky do ryby je takisto viacero. Za všetky aspoň jeden. Potrebujete rybacie mäso, 3 nadrobno pokrájané cibule, lyžicu oleja, 3 vajcia, 2 lyžičky soli, jednu lyžičku mletého korenia, trochu strúhanky alebo macesovej múčky a pol hrnčeka vody. Všetko dobre zmiešate a rybu môžete plniť.

Hlavným chodom býva spravidla šolet. No nie je šolet ako šolet. To vám povie každá židovská gazdiná, ktorá má na jeho zhotovenie vlastný recept a zaručene je to ten najlepší. Sotva si možno predstaviť sobotný obed bez teplého a voňavého šoletu. Určite neurobíte zle, keď budete postupovať podľa tohto postupu: Večer preberte 20 deka fazule a namočte ju do slanej vody, aby napučala. Ráno umyte pol kila jahňaciny, vykostíte ju a nakrájajte na veľké kocky. Mäso osolte, podľa chuti okoreňte mletým bielym alebo čiernym korením a majoránkou. V rajnici roztopte deci hydinovej masti a mäso vedno s 30 dekami posekanej cibule a piatimi rozdrvenými strúčikmi cesnaku na nej opražíte. Pridáte fazuľu, prisypete 20 deka pohánky, predvarenej v slanej vode, zalejete vodou a zakryté dve hodiny varte. Šolet udržiavajte teplý až do podávania. V nejednej židovskej rodine

sa traduje, že ak zjete dobrý šolet v sobotu, ešte v stredu ste sýty!

Židovské ženy rady a dobre varia. Nezaškodí, keď vyskúšate niektorý z receptov na ďalšie jedlá, ktoré sa jedia v každej židovskej domácnosti. Na prípravu medovníka (zvaný lekach) potrebujete: 1 hrnček dobrej silnej kávy, 1¾ hrnčeka medu, 3 lyžice koňaku, 4 vajcia, 1¼ hrnčeka hnedého cukru, 4 lyžice orechového oleja (dostať ho aj u nás), 3 lyžičky kypriaceho prášku, 1 lyžičku sódy bikarbóny, 1 lyžičku škoric, ¼ lyžičky mletého muškátového orecha, ½ lyžičky mletého ďumbiera, 1 hrnček vlašských orechov, 1 hrnček hrozienok, 2 lyžice kandizovanej citrónovej kôry. Postup nie je vôbec zložitý. Na panvici zohrejeme kávu s medom, dôkladne premiešame, necháme zovrieť a odstávime. Po vychladnutí pridáme koňak. Vo veľkej mise vyšľaháme vajcia s cukrom a za stáleho šľahania pridáme olej. K vyšľahaným vajíčkam striedavo pridávame múku zmiešanú s kypriacim práškom a sódou bikarbónou, kávu s medom a koňakom. Nakoniec pridáme koreniny, nadrobno posekané orechy, opláchnuté hrozienka a nadrobno posekanú citrónovú kôru. Cesto nalejeme do vymastenej a posypanej formy a pečieme asi hodinu pri teplote 200 stupňov. Koláč je najlepší na druhý deň. S jedným nemusíte vyčkávať, ak upečiete ryžový kugl. Jeden a pol hrnčeka ryže varíte asi 10 minút v mierne osolenej vode. Potom ju scedíte, necháte odkvapkať a vychladnúť. Šesť vajec vyšľaháte so šiestimi lyžičkami práškového cukru, pridáte ryžu, na plátky pokrúpané jablká, opláchnuté hrozienka, škoricu, roztopené maslo a toto všetko zľahka premiešate. Cesto prelejte do tortovej formy a pri teplote 180 stupňov pečiete asi 40 minút. Ryžový kugl chutí najlepšie s ovocným šalátom.

Rovnako jednoduché je uvariť zlatú polievku (Goldene jojch). Potrebujete sliepku, soľ, koreniny, klasickú polievkovú zeleninu - a trepezlivosť. Keď sa sliepka do mäčka uvarí, ochutíte ju petržlenovou vňaťou a kôprom, pridáte domáce rezance alebo macesové knedličky a ihneď podávate. A ako sa robia macesové knedličky? Zvládnete to hravo: zmiešate dve vajcia, tri lyžice hydínovej masti, jeden hrnček macesovej múky, pridáte soľ, trochu mletého ďumbiera a pol hrnčeka vývaru z polievky. Z hmoty, ktorú takto pripravíte, vytvarujete guľaté knedličky veľké ako vlašský orech a uvaríte ich v slanej vode.

ŽIDOVSKÉ SVIATKY

Medzi najvýznamnejšie židovské sviatky, ktoré prešporskí židia slávia, patrí aj židovský Nový rok - Roš Hašana a sviatok svetiel - Chanuka.

Roš Hašana (v preklade hlava roka) pripadá na prvý deň siedmeho mesiaca, teda na prvého tišri. Už v starom Prešporoku oslava trvala tri dni, pričom je to len začiatok sviatočných dní (tzv. vysoké sviatky). Nový rok je dňom účtovania za všetky skutky, ktoré sa udiali v predchádzajúcom roku. Podstatou sviatku je duchovné znovuzrodenie, jeho oslava sa nespája s hlučnou zábavou, ale s meditáciami a sebakúmaním. Podľa tradície Boh skúma ľudské činy a rozhoduje o osude človeka. A ten má spoznávať svoje vlastné chyby, za čím nasleduje pokánie a napokon zmierenie sa v Bohom. História, stelesnená v Talmude, hovorí o tom,

že Roš Hašana sa chápe ako výročný deň stvorenia sveta, keď praotec Adam urobil svoje prvé kroky. Nový rok je teda spomienkou na začiatok ľudského bytia. Zároveň je to deň zodpovednosti pred Bohom, ale aj deň pokoja a harmónie. V tento deň sa vykonávajú novoročné obrady v synagóge. Ich typickým znakom je trúbenie na šofar, hudobný nástroj vyrobený z baranieho rohu, ktorého hlas pripomína hrmenie počas zjavenia na hore Sinaj.

Deň zmierenia (Jom Kipur) je jediný deň, keď sa predpisuje úplný pôst, teda viac ako 24-hodinové zdržanie sa akéhokoľvek jedla i nápojov. Istú výnimku tvoria len chorí ľudia, ktorí na pokyn lekára alebo rabína môžu brať lieky či malé množstvo potravy. Rovnako zakázaná je aj práca. Mohlo by sa zdať, že tieto odriekania spôsobujú fyzické strádanie, ale ich podstatou je len prehĺbenie pokánia. História hovorí

o tom, že na Jom Kipur dáva Hospodin odpustenie za niektorého hriechy, avšak nie automaticky, ale v sprievode hlbokého duševného očistenia sa od hriechov. Nastáva aj obdobie zmierenia sa medzi ľuďmi, keď človek človeku odpúšťa krivdy a ublíženia. Očakáva sa, že hriešnici napravia to zlé, čo spôsobili a že sa navzájom zmieria. Boh vystupuje v úlohe pozorovateľa a keď uzná, tak zasiahne.

Aj v prípade tohto sviatku je dôležitým faktorom rodina. Napokon, tá vždy vystupuje ako najdôležitejší moment, ako niečo posvätné.

Atmosféru v rodine, ale aj v synagóge, charakterizuje skôr slávnosť ako smútok. Do synagógy prídu v čase sviatku aj tí, ktorí ju nenavštevujú, aby si vypočuli päť modlitieb, medzi nimi aj modlitbu za mŕtvych.

Posledným židovským sviatkom, ktorý sa slávi vždy koncom roka, teda 25. kislevu, je sviatok Chanuka. Tento sviatok pripomína udalosti, ktoré sa odohrali v polovici druhého storočia pred našim letopočtom, a síce na udalosti spojené s víťazným bojom Makabecov nad sýrsko-gréckym kráľom menom Antiochus IV. Epifanes. Tento panovník bol podľa historických prameňov despota, ktorý sa prejavoval aj náboženskou neznášanlivosťou. Tie isté pramene uvádzajú, že židom zakazoval vykonávať ich obrady, dopustil sa mnohých krívd a navyše zneužil jeruzalemský Chrám. Počas jeho vlády sa vyľudnili dediny a mestá. Ľudia v snahe zachrániť sa, utkali do hôr. Ich zúfalstvo vyvrcholilo povstaním proti niekoľkonásobnej presile žoldnierov tohto panovníka. Vodcom povstania sa stal Matyáš a jeho synovia, medzi ktorými bol aj Júda Makabi. Jeho meno sa stalo symbolom odporu a vďaka nemu vošlo do dejín ako povstanie Makabecov.

Hlavným chanukovým obradom je zapalovanie svietiel na tzv. chanukija, teda na chanukovom svietniku. Má osem ramien, na ktorých sú nainštalované sviečky, ako aj jedno ďalšie rameno, ktoré je určené na

Oblúbená detská
chanuková hračka

upevnenie tzv. sluhu. V prvý večer sviatku sa zapáli jedna sviečka, nie zápalkou, ale sviečkou, ktorú nazývame šamis, na nasledujúci večer dve až na ôsmy deň bude svietiť všetkých osem sviec. Pri zapalovaní sviec rabín odrieka chváloreči: *Pochválený buď Hospodin, Boh náš, kráľ sveta, ktorý nás posvätil prikázaniami svojimi a nariadil nám rozsvietiť chanukové svetlá! Pochválený buď Hospodin, Boh náš, kráľ sveta, ktorý vykonal zázraky našim otcom pred dávnymi časmi!*

Sviatok Chanuka je aj napriek udalosti, ktorá sa s ním spája, veselým sviatkom. Nedodržiava sa smútok a ani pôst. Najmä deti majú počas osláv dovolené robiť takmer všetko, vrátane strojenia karnevalov a iných zábav. A pretože Chanuka sa neviaže s odriekaním si jedla, skôr naopak, židovské gazdiné sa pretekajú v pečeni všakovakých dobrôt. Najčastejšie ide o lievance zvané Latkes, ktoré sú kaloricky veľmi sýte – vraj preto, aby pripomenuli zázrak s posvätným olejom. Tým, ktorí by raz chceli tieto lievance pripraviť, je určený náš recept. Je skutočne jednoduchý. Na ich zhotovenie potrebujeme 5 zemiakov, ktoré nastrúhame, 1 malú cibuľu, ktorú tiež nastrúhame, ¼ malého hrnčeka hladkej múky, 1 vajíčko, ¼ lyžičky prášku do pečiva, olej, jablkový lekvár (sú to varené jablká s cukrom a troškou škorice). Zemiaky sa zmiešajú s cibuľou, pridá sa rozšľahané vajíčko a prášok do pečiva. Na veľkej panvici sa rozpáli trochu oleja. Malou naberačkou urobíme na panvici kopček z pripravenej zmesi a na jednej strane ho osmažíme. Potom ho obrátíme, aby sa upiekla aj druhá strana. Keď lievance vychladnú, natrieme ich jablkovým lekvárom. A že príprava lievancov, tradičného chanukového jedla, nápadne pripomína tie, ktoré pravidelne zhotovujeme aj v dnešných domácnostiach? Je to možné, veď dobrá kuchyňa nepozná nijaké obmedzenia. Jeden rozdiel tu však predsa len je: keď v židovských domácnostiach dojedia lievance, na rad príde zábava – hra s kockou so štyrmi symbolmi – písmenami *nun, gimel, he, šin*. Sú to začiatkové písmená hebrejských slov – *Veľký zázrak sa stal*. A tieto slová nie sú ničím iným ako skratkou celého chanukového príbehu – epizódy z dejín židovského národa.

KOLOBEH ŽIVOTA

Judaizmus veľmi dôsledne odzrkadľuje kolobeh života. Slávi nielen príchod človeka na svet, ale aj jeho vstup do sveta dospelých (osobitne významný pre mladých chlapcov), či skon, odchod do večnosti. Keď sa v židovskej rodine narodí chlapec, rodičia si po ôsmich dňoch jeho života splnia svoju povinnosť vo vzťahu k Bohu. Niet vari židovskej rodiny, kde by neovládali slová z knihy Genezis: *Obrežte telo svojej neobrezanosti a to bude znamením zmluvy medzi mnou a medzi vami*. Obriezka (hebr. mila), podľa židovských tradícií, vyjadruje myšlienku podrobenia telesnosti morálnemu zákonu a usmerňuje pudovosť na plnenie príkazu o rozmnožovaní sa. Vykonáva ju na to osobitne vyškolený muž – mohel, deje sa doma alebo v synagóge, a to za prítomnosti desiatich dospelých mužov. Samotný obrad je na pohľad jednoduchý, no veľmi slávnostný a priam symbolický. Prítomní muži pozdravia novorodeniatko slovami *Baruch ha-ba* (Buď pozdravený, požehnaný, čím zároveň zdravia aj neviditeľného hosťa, proroka Eliáša). Mohel prevezme dieťa z rúk kmotra, posadí ho do lona krstného otca, ktorý ho počas celého obradu drží. Spoločne si sadnú do tzv. Eliášovho kresla – jedno sedadlo je v ňom určené práve tomuto prorokovi. Po úvodnom požehnaní mohel vykoná obriezku – odrezanie predkožky. Na zákrok používa špeciálne naostrený nôž, ktorého rukoväť je vyzdobená striebrom, zlatom alebo slonovinou. Nastáva ďalšia časť obradu – otcove požehnanie, na ktoré odpovedajú všetci prítomní muži. Mohel napokon prednesie záverečnú modlitbu, počas ktorej dostane chlapec meno. Modlitba sa končí slovami: *Nech sa tento maličký stane veľkým, aby dospel k zmluve, tak nech dospeje k Tóre*,

Židovský chlapec sa stane dospelým
keď dovŕši 13 rokov

Štít na Tóru

k sobášu a ku konaniu dobrých skutkov. Úplne iný obrad sa koná v prípade, ak sa narodí dievča. Svoje meno získa verejným vyhlásením pri príležitosti vyvolania otca k šabatovému predčítaniu z Tóry. Dostane ho buď v prvú sobotu po narodení, alebo vtedy, keď matka príde po pôrode (šestonedelí) prvýkrát do synagógy.

Dosiahnutie dospelosti je pre židov jedným z najdôležitejších medzníkov ich života. Chlapec sa stáva dospelým v trinástich rokoch, dievča o rok skôr. Rodičia chlapcovi vystroja oslavu – za celý život najslávnejšiu – bar micva, kedy sa stáva *synom povinnosti* a stáva sa plne zodpovedným za svoje konanie v oblasti náboženského života, resp. pri plnení všetkých príkazov Tóry. Chlapec je slávnostne vyvolaný k Tóre, z ktorej predčíta úsek z Prorokov. Ako dar (okrem iného) dostane remence – tefilin i rituálnu čiapočku (kipa). *Ja som mal bar micva v kostole na Rybnom námestí. Bol to veľmi pekný zážitok. Keď ma zavolali k Tóre, išiel som hore a čítal som v hebrejčine. Celkovo to bolo milé a pekné. Ako darčeky k tomuto obradu som dostal asi peniaze. Doma sme mali potom oslavu. Prišla celá rodina.*

V prípade dievčat nie je tento obrad taký ustálený a nie je ani taký slávnostný. *Dcéra povinnosti* zvyčajne prednesie v synagóge prednášku na vybranú tému z Tóry. Od najbližších členov rodiny dostane modlitebné knižky, strieborné šabatové svietniky a iné predmety, ktoré sa používajú pri vykonávaní domácich pobožností.

Posvätné miesto v židovských tradíciách má svadba – chatuna. Je to najväčší deň v živote muža a ženy, ktorí sa v deň sobáša odvolávajú na slová Hospodina: *Nie je dobré byť človeku samotnému, učiním mu pomoc. Preto opustí muž otca svojho a mat svoju a budú jedno telo.* Svadobný akt sa koná pod chupou, svadobným baldachýnom z hodvábu, prípadne zamatu. Symbolizuje budúci dom manželov. Nevesta pod chupou najskôr sedemkrát obíde ženícha. Po požehnaniach obaja snúbenci vypijú prvý spoločný pohár vína a nevesta dostane prsteň na ukazováčik pravej ruky. Svadobný akt trvá pomerne dlho. Počas neho zaznieva sedem požehnaní, ktoré

Tóra obsahuje súbor tradičných etických a rituálnych pravidiel

Ukazovadlá na Tóru

sú vlastne chválou Bohu za to, že stvoril človeka i prosbou za šťastný život páru. Po nich ženích rozbije pohár, na čo prítomní radostne zvolávajú *Mazal tov! – Veľa šťastia!* Rozbitie pohára má páru pripomenúť, aby človek aj v najšťastnejších chvíľach svojho života nezabudol na zničenie jeruzalemského chrámu. Nasleduje bohatá hostina, odovzdávanie darov, ktoré sú aj v súčasnosti nielen honosné, ale aj veľmi vzácne.

Na svadbe musí byť veselo. Jednému z pamätníkov sa zachovala spomienka jeho otca, ktorý bol veľmi vzdelaný muž. Okrem iného hovoril perfektne nemecky. Vzhľadom na to, že mal perfektné vystupovanie a primerané vzdelanie, poverili ho, aby privítal cisára Františka Jozefa počas jeho návštevy Prešporka. (Bude o nej reč v súvislosti s jeho návštevou židovskej školy.) Cisár navštívil aj synagógu na Zámockej ulici. Na jej dvore sa akurát konala svadba. Nevesta stála pod chupe, zahalená závojom. Cisár sa priblížil k neveste a bol taký smelý, že nazrel pod závoj skôr, ako je dovolené. Potom pristúpil k otcovi a pošepkal mu: *Kluge Sitten habt ihr Juden!* Znamená to: *Vy židia máte veľmi múdre zvyky!* Ona bola totiž strašne škaredá. Na škaredú nevestu otec poznal jednu židovskú pieseň: *Ich bin nit lang of a chaseneh gewen di kaleh mis der chosen schein. Oj, cores, ojoj cores. Cores vaksen den meter cores immer hecher. Es kimt a cat fin ach int veh. Ajeder shrat oj vej, oj vej.* Určite ste zvedaví na voľný preklad tejto piesne. Prosím: *Nedávno som bol na svadbe. Nevesta škaredá a ženích krásavec. Ó,*

Mezuza je umiestnená na verajach dverí v každom židovskom dome či byte

Príprava na pohreb – rituálne čistenie mŕtveho

bieda, ó bieda, ó bieda rastie na metre, stále vyššie a vyššie. Príde čas bedákania. Každý kričí oj vej!

Novomanželia sa po obrade odoberú do svojho spoločného domova. Ten nie je na prvý pohľad nijak výnimočný. V ničom sa neodlišuje od ostatných príbytkov. Čo je však pre židovský príbytok typické je mezuzá. Je to znamenie pripomínajúce prítomnosť Boha medzi ľuďmi. Povinnosťou každého tradície vyznávajúceho žida je pri príchode domov dotknúť sa mezuzy a vyrieť krátky pozdrav: *Shalom, bejt!* (Buď pozdravený, môj dom!). Dom, ako príbytok je pre židov veľmi vzácny, takmer posvätný.

Členovia spolku Chevra kadiša navštevovali chorých a pomáhali im

Jeho zničenie sa dá prirovnať k zániku života a rovná sa najväčšej tragédii, aká môže žida stretnúť.

Staré židovské príslovie hovorí, že v živote a pri umieraní nesmie byť nikto sám. Pohrebné bratstvo Chevra kadiša sa v tých najťažších chvíľach staralo o duchovné potreby zomierajúceho. Navštevovali ho počas jeho choroby a modlili sa za neho. Členovia tohto spolku, ktorý bol kedysi aktívny aj v starom Prešporku, poskytovali útechu pozostalým, ktorým vychádzali v ústrety pri vybavovaní pohrebu. Pred pochovaním sa mŕtvy rituálne očistí. Telo sa umýva vodou, v ktorej je rozmiešané vajíčko, predstavujúce symbol života. Pokračuje sa v čistení vlasov, rúk, nôh a nechtov, pričom sa používajú väčšinou strieborné predmety. Telo sa zahalí do bielej košele, ženy zvyknú byť skromne vyzdobené.

Takisto rakva je veľmi jednoduchá, väčšinou z neohobľovaných dosiek. Po spustení rakvy do zeme sa rabin pomodlí a každý z prítomných hodí do jamy tri lopatky hlíny. Na cintorín sa nenosia žiadne kvety. Na hroby sa symbolicky kladú kamene. Obrad sa končí modlitbou Kadiš a útechou pozostalých. Tí po pohrebe dodržiavajú týždeň smútku, pričom nevychádzajú z domu a sedia na nízkych stoličkách. Pravidlá hovoria, že za rodičmi musia pozostalí držať smútok jeden rok. Až po jeho uplynutí sa stavajú náhrobné kamene.

Moderná židovská spoločnosť už od dodržiavania prísnych pravidiel síce povolila, ale v plnom rozsahu ich uznáva a rešpektuje. Ved' zvyky a tradície sú dôležitým článkom, ktorý spája minulosť so súčasnosťou. Uctievanie sviatkov, pripomínanie si vlastnej histórie, ako aj sila tradícií sú pre každého člena židovskej komunity tou najelementárnejšou hodnotou.

MÚDROSTI GETA

Ľudia v gete sa dorozumievali jidiš; jazykom, ktorému rozumeli snád len oni. A v tejto reči vznikli aj múdrosti, ktoré sú platné dodnes. Ved' kolko je v nich pravdy a životnej skúsenosti!

Človek je silnejší než železo a slabší ako mucha.
(*A menš iz starker ajzn un švacher fun a flig.*)

Radšej s múdrom v pekle, než s hlupákom v nebi.
(*Beser mit a klugn in gesehen ejder mit a nar in ganeden.*)

Chudobného človeka bije bieda.
(*Beim armen Menschen schlägtvsich der Daullüs.*)

Hodina pred šábesom trvá celý týždeň.
(*Eine Schoó vor Schabbes ist noch die ganze Woch.*)

Viera je príkaz.
(*Glauben ist eine Mizwo.*)

Pán Boh pomáha cudzím, prečo by nepomohol aj nám, Prešpurákom?
(*Got hilft Fremdem, wird er da uns Pressburgern nicht helfen.?*)

Nerob sa takým malým, ved' nie si taký veľký.
(*Mach dich nicht so klein, du bist ja nicht so gross.*)

Ak ťa stretne šťastie, ponúkni mu stoličku.

Boháč túži po úcte a mačka po smotane.

Čo hluchý nepočuje, to si domyslí.

Hlúpy povie, čo vie a múdry vie, čo povie.

Každý by rád videl, čo sa bude diať po jeho smrti.

Keď sa usmievaš, ľuďom si milý. Keď plačeš, odvrátia sa od teba.

Muž má mať budúcnosť. Dievča nesmie mať minulosť.

Nádej dáva človeku silu, ale nie rozum.

Nekonečné je židovské vyhnanstvo.

Neluhaj, radšej povedz: neviem.

Rodičia môžu poskytnúť deťom všetko, len šťastie si musia nájsť sami.

Zbytočný je rozum, keď vládne hlúposť.

SYNAGÓGY A MODLITEBNE

Pri formovaní židovstva i pre jeho zachovanie zohrávali dôležitú úlohu synagógy, ktoré boli a naďalej sú centrom náboženského i spoločenského života židovskej komunity. Synagóga (hebr. Kneset) ako kultová stavba nie je chrámom, či domom Božím, ale miestom modlitby, zhromaždenia a vyučovania. Aj prešporské synagógy plnili tri základné funkcie: slúžili ako modliteňa (Bejt ha-tefila), škola na vyučovanie náboženského zákona (Bejt ha-midraš) a miesto verejných rokovaní židovskej obce (Bejt ha-kneset). Architektonické riešenie interiéru synagóg sa riadi predpismi a požiadavkami náboženskej tradície, ktoré sú zakotvené v halachickom práve. Vonkajšiu podobu synagógy židovské predpisy nešpecifikujú, pravda, okrem niektorých prvkov, ako je orientácia budovy smerom na východ (t.j. k Jeruzalemu), jej umiestnenie na takom mieste, aby neprevyšovala okolité budovy a napokon oddelenie priestoru pre mužov a ženy. Synagógy boli vždy vo vlastníctve náboženskej obce. Prostredníctvom voleného predstavenstva ju riadili sami členovia obce.

Ešte stále nie je dostatočne jasné, kde stála vôbec prvá synagóga, na ktorú sa odvolávame v štádiu o začiatkoch židovského Prešporka. Prameň sa rôzňa, a pravdu povediac, existuje aj viacero verzií o tom, kde sa synagógy nachádzali a koľko ich vôbec bolo. Jedni hovoria o už zmienennej v okolí kostola uršulínok na bývalej Hummelovej ulici, kde sa koncentrovalo židovské obyvateľstvo. Podľa nich je viac ako pravdepodobné, že múry kláštora tvorili steny starého židovského kostola. Podľa Barkányho a Dojča *vidno to z toho, že kláštor postavený v 16. storočí po vyhnaní židov z Prešporka má polkruhové okná, ktorých tvar a umiestnenie silne pripomínajú stavby synagóg.*

Podľa iných zdrojov v 13.-14. storočí synagóga mala stáť aj v Podhradí. Predpokladajme však, že ešte pred vybudovaním prvej synagógy jestvovali aspoň malé modlitebne, ktoré podľa všetkého zrejme nestáli ani za to, aby boli uvedené v pozemkovej knihe mesta z roku 1439. Prvá úradná zmienka o synagóge v stredovekom Prešporku však existuje. Je to pápežská listina, ktorú sme už spomínali. Pápež Benedikt XII. v nej ostrihomskému arcibiskupovi píše, o čom sa dozvedel: prešporskí cister-

ciáni sa sťažujú, že vedľa ich kaplnky si židia postavili novú (diablovu) synagógu a návštevníkov rušia pri rozjímaní. Zachoval sa originál i preklad listiny pápeža Benedikta XII. ostrihomskému arcibiskupovi z 13. novembra 1335, tak, ako ju uvádza Armin Friss v roku 1903: ...*Quecirca fraternitati tue per apostolica scripta comittimus et mandamus, quatenus si rem inveneris ita esse, auctoritate nostra synagogam realiter destructi facias prelibitam...* Pápež teda arcibiskupovi prikázal situáciu preveriť a nariadil, ak sa veci majú skutočne tak, ako sa javia, ...*z nášho poverenia urob vskutku tak, aby bola synagóga zbúraná.* Aj z tohto pápežského listu cítiť silu moci, voči ktorej bol v podstate každý bezmocný.

Otázka, kde stála ďalšia synagóga, ešte stále zamestnáva mnohých historikov. Muselo to byť neďaleko katolíckej kaplnky. Uvažuje sa o tom, že išlo o Kostol sv. Mikuláša na úbočí hradného vrchu. Žiadne informácie sa v súvislosti s touto synagógou nezachovali. Pravda, okrem fragmentu zvitku Tóry, ktorý sa nachádza v pozemkovej knihe z roku 1439. Znázorňuje Mikulášsky kostol neďaleko synagógy, ako aj zvesť (príšernú novinu), ktorá sa v Prešporku udiala v roku 1591. Píše o nej Samuel Kraus v knihe Huga Golda *Die Juden und die Judengemeinde in Bratislava*. Dokumentuje to obrazom, na ktorom vidno židov sediacich okolo rabína v synagóge, z ktorej však vidno iba portál a to, že židia hanobia hostiu. V tom ich zasiahne nebeský oheň, ktorý tiež vzbĺkne v blízkosti akejsi ženy a jej detí. Nič však nenasvedčuje tomu, že za hanobenie hostie by mal nasledovať boží trest. Výrazy tváre mužov nenapovedajú, že by mali byť prekliati. Jeden z nich unikne trestu tým, že sa dá pokrstiť, ostatných, ako vidno na obraze, mučia a nastoknú na koly. V ľavej časti obrazu je zobrazený Mikulášsky kostol, čo by malo slúžiť ako dôkaz, že synagóga stála v jeho blízkosti.

Spomínali sme, že na základe Pálffyovského ediktu si židia mohli postaviť dve synagógy, jednu na Schlossbergu a druhú na Zuckermanli. Predpokladá sa, že jedna z nich bola vlastne iba malou modlitebňou, ktorá sa nachádzala v prenajatom dome na Zámockej ulici. Dom pôvodne patril mestskému krajčírovi Martinovi Sieberovi a jeho žene. Ten ho koncom júla 1716 predal náboženskej obci za 1050 rýnskych zlatých a 6 dukátov. Dom zbúrali, pozemok rozšírili odstrelením časti hradného brala, čím však poškodili vedľa stojaci dom. Patril pekárovi

Rossbachovi, ktorý obec zažaloval a ako odškodné dostal 80 zlatých. Ešte toho istého roku sa začalo s výstavbou synagógy. Celá stavba bola hotová za jeden rok. S malou prestávkou, ktorú spôsobil požiar v roku 1796, táto malá synagóga slúžila až do roku 1862. V tomto období sa už plánovala výstavba ďalšej synagógy, a to na Židovskej ulici č. 30-32, na mieste Bernauerovho domu, z čoho však napokon zišlo. Pokým sa nezačala stavať nová synagóga, veriaci sa modlili priamo v Pálffyho dvore. V rokoch 1862-1863 tu vznikla veľká ortodoxná synagóga, stavaná podľa projektu kresťanského staviteľa Ignáca Feiglera. Prikúpili sa ešte ďalšie dva vedľa stojace objekty, čím obec získala pozemky a domy, ktoré boli zbúrané, rovnako ako pôvodná, už nevyhovujúca synagóga.

Rytina z roku 1591 zobrazujúca vraždenie židovských obyvateľov mesta a požiar bližšie neurčenej synagógy v Podhradí

Feigler vypracoval projekt v štýle baziliky so štyrmi kupolami. Bola to však typická stavba kresťanských chrámov, a preto sa upustilo od toho návrhu, ako aj od plánu postaviť chrám s vežami. Výsledkom kompromisu bolo, že bola postavená synagóga bez kupole a veže zostali v tvare stĺpikov, avšak podobajúcich sa na minarety. Židovská náboženská obec mala v súvislosti s výstavbou ešte niekoľko ďalších požiadaviek. Okrem toho, že stavba nesmela mať vežu, aron ha-kodeš (svätostánok) mal byť na východe a almemor (pódium, miesto na rečenie) mal byť umiestnený v strede. Pre nevýhodnú polohu parcely sa vstup do synagógy umiestnil

Interiér ortodoxnej synagógy na Zámockej ulici

Velká ortodoxná synagóga na Zámockej ulici

zo severnej strany. Bol to v istom zmysle odklon od tradície. Hlavný vstup do synagógy býval zo západnej strany, pričom židia nevchádzali dovnútra z ulice. Na slovenské pomery to bola určite výnimočná stavba. Bola to pravdepodobne prvá synagóga, kde sa v interiéri využila liatinová konštrukcia, čo umožňovalo vytvoriť dvojpodlažnú ženskú emporu. Z troch strán obiehala hlavnú mužskú sálu. Almemor stojaci uprostred bol ohradený kovovým zábradlím a na jeho rohoch stáli štyri vysoké ozdobné svietniky. Práve štíhle a ľahko pôsobiace tvary kovových prvkov dodávali pomerne jednoduchému interiéru osobitý orientalizujúci charakter. Pramene hovoria o tom, že napriek požiadavke obce architekt v uličnej fasáde umiestnil do strednej osi štvorhrannú vežu, ktorá

Titulný list programu pri príležitosti otvorenia ortodoxnej synagógy na Zámockej ulici z 10. septembra 1863

však nemala strechu (cibuľu) a po jej bokoch, o čosi nižšie, situoval štíhle vežovité stĺpiky v podstate ukončujúce atiku. Vytvoril tak dojem trojuholníkového štítu. Až s týmto riešením obec súhlasila.

Dodnes sa spomína na to, že synagóga pripomínala skôr byzantské chrámy ako židovskú sakrálnu stavbu. Tradovalo sa, že práve pre jej netypický vzhľad - hlavná veža bola zavŕšená cibulovou strechou - odmietol hlavný rabín Samuel Sofer do nej vstúpiť. Historik Štefan Holčík tvrdí, že v noci museli cibulú z veže odstrániť, aby rabín mohol synagógu vysvätiť. Vežu nahradili drevenou hranolovitou nadstavbou. Na vrchole nízkej strechy bola umiestnená Dávidova hviezda. Vo vnútri budovy, ktorá bola orientovaná na východ, v smere Zámockej ulice, stál svätostánok - schránka na Tóru, v strede priestoru medzi lavicami bol zábradlím ohraničený priestor pre kantora. Ženy, ako je to v synagóge zvykom, mohli dianie sledovať z balkónov, no nesmelo ich byť vidieť. Boli schované za ornamentálne vyrezávanými mrežami.

Západná fasáda synagógy s dvoma vežami bola dominantou celej stavby

*Rybné námestie
s nezabudnuteľným
trhoviskom
a synagógou
v pozadí*

Zaujímavosťou bolo, ako píše M. Bel, že vtedajší prešporský rabín bol síce platený z verejných príspevkov, ale v podstate nevykonával nijaké ceremónie. Údajne kázal iba raz do roka. Okrem toho nemal nijaké povinnosti. Ľudia ho však pokladali za akéhosi proroka, za človeka nesmiernej autority. Obracali sa na neho so svojimi starosťami a problémami, ktoré im, ako najmúdrejší z múdrych, pomáhal riešiť. Tak ako každý rabín pôsobiaci kdekoľvek inde, aj on asistoval pri všetkých významných udalostiach, svadbu, obriezku či pohreb nevynímajúc.

Synagóga na Zámockej pôsobila monumentálne. Náklady na jej výstavbu sa vyšplhali na 80 000 guldenov, čiže zlatých. Aj táto stavba zmizla do nenávratna. Hoci bola počas vojny značne zničená, mohla byť zrekonštruovaná a ponechaná ako historická pamiatka, no zvíťazila cesta ľahšieho odporu. Oveľa jednoduchšie bolo stavbu zbúrať. Stalo sa tak v roku 1958. Jedinou útechou je, že po zmene spoločensko-po-

Interiér synagógy neológov

litických pomerov sa rátalo s tým, že na mieste tejto synagógy bude umiestnená aspoň pamätná tabuľa, ktorá bude nasledujúcim generáciám pripomínať židovskú minulosť Zámockej ulice. Dodnes sa tak nestalo a s určitosťou sa tak ani nestane.

Po už spomínanom štiepení židovskej náboženskej obce v roku 1872 si neológovia našli pomerne veľa priaznivcov. Schádzali sa vo svojej prvej modlitebni na Kozej ulici v škole základiny Hermana Todeska. Keď sa slávil najväčšie sviatky, reformní sa stretávali v „slnčnom dome“ na začiatku Židovskej ulici, alebo v prenajatej Pálffyovskej sále na Zámockej ulici. Pravdepodobne v roku 1878 sa neológovia rozhodli pre novú synagógu, avšak plány na jej budovanie sa stále menili. V uvedenom roku bola základina H. Todeska predaná; časť prostriedkov z jej predaja sa použila na nákup pozemku pre novú budovu – tzv. Primärschule a časť na stavbu neologickej synagógy. Keď padlo rozhodnutie, kde má synagóga stáť – teda na mieste, kde na prelome 18. a 19. storočia bol na tú dobu známy hostinec zvaný Slnčný dvor, začalo sa budovať. Hostincu sa hovorievalo aj Hostinec u Slnka a bol vychýrený tým, že ho vyhľadávali kočiši a povozníci z Viedne, pretože mal veľmi dobrú kuchyňu. Z hostinca sa neskôr stala kaviareň U slnka alebo aj U zlatého slnka. Vďaka Korabinskému vieme, že dom pôvodne patril Christophovi Krämerovi, *tiež sa nachádza na mieste Vydrickej brány. Bol zväčšený*

Vývesný štít hostinca „U zlatého slnka“

Synagóga na Heydukovej ulici je v súčasnosti jedinou synagógou v Bratislave

a teraz má 21 izieb a 4 klenby smerom do ulice. Stojí na rohu do Podhradskej ulice, má dve brány a jedny dvere.

Podľa projektu architekta Dionýza Milcha sa so stavbou začalo 22. augusta 1893 a hrubá stavba sa ukončila o rok neskoršie. Jej výstavba stála 90 000 zlatých. Prirodzene, bez pôžičky nebolo možné takúto stavbu financovať. Prvá Prešporská sporiteľňa preto poskytla 50 000 zlatých, za čo sa zaručilo sedem veľavážených mužov.

Po dvojročnej práci bola nová synagóga vysvätená. Slávnosť sa uskutočnila 18. augusta 1895. Z Komárna pricestoval hlavný rabín Július Fischer, aby v prítomnosti ďalších rabínov a pozvaných hostí vykonal

Dvor synagógy na Heydukovej ulici

potrebný obrad. Synagóga však pripomínala viac romantickú stavbu než židovskú modlitebňu. Milchov projekt bol totiž poňatý v duchu historizujúceho orientálneho slohu, ktorý dopĺňali prvky maurského štýlu a romantického tvaroslovia. *V interiéri synagógy – podľa M. Melicherčička – bola z troch strán empóra – ženská galéria. Hlavná fasáda bola typická s dvoma nárožnými vežami s kupolami, na prízemí s piatimi vchodmi so štylizovanými maurskými oblúkmi, nad ktorými boli na poschodí združené okná. Nad hlavnou rímsou prebiehal oblúčkový vlys, nad ním atika mala vežičky – minarety, v strede štítu boli dosky Desatora.* Celá fasáda bola farebná, skladala sa zo žltých glazovaných tehál, ktoré boli preložené dvojitémi pásmi z červených tehál. Synagóga mala nielenže dve veže, ktoré bolo zďaleka vidieť, ale na balkóne vo vnútri bol umiestnený organ ako v kresťanskom kostole, čo niektorí chápali ako vrchol kacírstva.

Tri roky po vysvätení synagógy tragicky zahynul rabín Július David a nahradil ho rabín Samuel Funk. Narodil sa v roku 1867 v Nemeckej Černe (v Juhoslávii), študoval na rabínskych učilištiach v Jene a Berlíne.

Už v mladosti vynikal rozsiahlymi vedomosťami, vďaka čomu sa rýchlo preslávil ako znalec židovských vied, filozof scholastickej školy, pričom si veľmi ctil Tomáša Aquinského. Ako 28-ročný sa stal hlavným rabínom Sarajeva, avšak po troch rokoch prijal pozvanie do Bratislavy, aby sa ujal funkcie hlavného rabína neologickej náboženskej obce židovskej. V tejto funkcii pôsobil vyše štyridsať rokov. Neológov viedol ku konzervatívnemu zmýšľaniu. Do dejín sa zapísal aj tým, že odvážne vystúpil

Interiér synagógy na Heydukovej ulici pôsobí jednoducho a skromne

*Ortodoxný rabín
Michael Dov Weissmandel*

*Liberálny rabín
Armin Frieder boli
významnými osobnosťami
bratislavského židovstva*

proti organu v synagóge až docielil, že počas jednej z bohoslužieb (v bližšie neurčenom termíne v roku 1927) organ jednoducho odstavili a viac sa na ňom už nehralo. Rabín Funk zomrel 4. mája 1940 a je pochovaný na neologickom židovskom cintoríne v Bratislave.

Ešte v čase, keď synagóga stála na svojom mieste, v tesnej blízkosti Dómu Sv. Martina, plánovalo sa, že v jej priestoroch sa zriadi židovské múzeum, kde by boli uložené vzácne kultové predmety, ktoré zozbierali manželia Bárkányovci. Aj v tomto prípade moc rozhodla inakšie. Zo synagógy sa stalo skladisko, ktoré využívala vtedajšia Československá televízia. A keď sa v roku 1967 začal stavať Most SNP, z neologickej synagógy nezostalo nič, len sutiny a dymové mračno.

Ďalšia ortodoxná synagóga dostala svoje miesto na dnešnej Heydukovej ulici a stojí tam dodnes. Stavať sa začala v roku 1922 a o rok na to už bola stavba dokončená. Vznikla na základe projektu Artura Szalata-Slatinského. V porovnaní s voľakedajšou ortodoxnou synagógou na Zámočkej ulici pôsobí táto synagóga veľmi jednoducho a skromne. *Synagóga je obdĺžnikového pôdorysu, je zasunutá hlbšie do parcely od hluku ulice, za kolonádu mohutných klasicizujúcich stĺpov, ktoré vytvárajú dôstojný sakrálny účinok.*

Synagóga stála v tesnej blízkosti Dómu sv. Martina

ŽIDOVSKÉ ŠKOLY

Židia vždy hovorili, že mať medzi sebou negramotného je horšie ako živelná pohroma. Vzdelávanie sa patrilo (a stále patrí) medzi prirodzenú vlastnosť židovskej pospolitosti. Prvá svetská židovská škola, tzv. Primärschule, stála na dnešnej Zochovej ulici č. 3. História tejto školy sa začala písať už v roku 1820, keď ju založili príslušníci reformného krídla židovskej obce a o desať rokov neskôr bola povýšená na tzv. Primär Hauptschule. Dušou školy bol učiteľ Abraham Freyer. Keď sa začala s výučbou, v prvom polroku mala škola len desať žiakov, no v druhom polroku sa ich počet zvýšil na štvornásobok. Freyer bol nielen učiteľom, ale často aj živiteľom svojich žiakov. Ortodoxní židia nemali z tejto školy veľkú radosť. Predseda náboženskej obce A. Lemberger si na znak smútku roztrhol svoje rúcho a držal sedemdnňový smútok, pričom sedel na zemi a sypal si popol na hlavu. Nepomohlo to. Škola začala prosperovať. V júli roku 1830 ju dokonca navštívil arcibiskup Rudnay, ktorý bol

Cisár Ferdinand V. na návšteve židovskej reformnej ľudovej školy 2. novembra 1830

známy tolerantným zmysľaním. Dokonca sa vyjadril v tom zmysle, že školu odporučí do pozornosti aj cisárovi Ferdinandovi, ktorý skutočne v decembri toho istého roku školu poctil svojou návštevou. Kráľovská návšteva spôsobila, že škola, ktorá zápasila s finančnými ťažkosťami, začala dostávať dary. Viedenský bankový dom Biedermann a synovia jej každoročne vyplácal 300 florenov. Ešte štedrejší bol viedenský bankár, rodák z Prešporka Hermann Tedesko, ktorý daroval 25 000 florenov. Zároveň poveril Lazara Horowitza, ktorý bol obľúbeným žiakom v ješive Chata Sofera a neskôr viedol dievčenskú súkromnú školu, aby pre potreby školy zakúpil novú budovu. Horowitz vybral Apponyho dom na Zochovej ulici. V roku 1844 ju slávnostne otvorili. Podľa znalcov židovských dejín Prešporka E. Barkányho a E. Dojča *prítomnosť kňažnej Márie Dorottyovej, mnohých grófiok, členov rodiny Tedesko a baróna Rotschilda svedčí o tom, že otvorenie školy pokladali za významnú udalosť.*

Úspešné roky zatienili udalosti v apríli roku 1848. Počas protizidovských výčinnov bola škola vyrabovaná a knižnica, v ktorej bolo niekoľkotisíc zväzkov, bola zničená. Pri jej obnove výrazne pomohol prešporský kníhkupec Siegmund Steiner. Až v roku 1854 sa podarilo školu úplne zrekonštruovať. Znova pomohol dar rodiny Tedesko, ako aj ďalšie finančné dotácie. Obnovená škola mala už sedem tried, učilo sa v nej 85 žiakov, ktorých vyučo-

Keď sa v Primärschule začalo vyučovať, Abraham Lemberger držal sedemdnňový smútok

Kníhkupec Siegmund Steiner výrazne pomohol pri obnove školy

Na Zochovej ulici bola aj dievčenská meštianska škola

Budova reformnej ľudovej židovskej školy na dnešnej Zochovej ulici

vali štyria učiteľia. Boli to A. Schweiger, I. Rosenzweig, S. Steiner a H. Buxbaum. Duša školy A. Freyer sa pre zlý zdravotný stav musel vzdať ďalších aktivít. Nielen to. Keby sa nepodarilo zohnať 3000 florenov, ktoré mali byť uložené na penzijný fond, škole by hrozil zánik. Istým rizikom bolo aj nariadenie, že medzi povinné predmety mala byť zaradená aj maďarčina, ktorú nik z učiteľov neovládal. Vypomohli vysokoškooláci, ktorí maďarčinu študovali. Z finančných starostí sa škola vymanila až po rozštiepení obce v roku 1872, keď sa jej ujala novozaložená kongresová obec. Pomocnú ruku podal aj vtedajší hlavný župan Ján Pálffy, ktorý dal k dispozícii časť záhrady patriacej k župnému domu a dokonca 12 rokov hradil poplatok za jej využívanie. Keďže priestory školy boli prítesné, v rokoch 1891–1892 školu rozšírili podľa projektu architekta Dionýza Milcha. Jej slávnostná vysviacka sa konala 3. septembra 1893.

Vo vedľajšej budove, na Zochovej ulici č. 5, bola pôvodne umiestnená škola nesúca názov Ľudová a meštianska škola ortodoxnej židovskej obce. Išlo o chlapčenskú školu a zároveň jednu z prvých dievčenských škôl v Uhorsku. Pozemok na jej vybudovanie získala obec v roku 1892 vďaka predaju základinového domu H. Todeska na Kozjej ulici. O sedem rokov neskôr sa začalo s výstavbou školy, a to podľa projektu viedenského architekta V. Stiassneho. Bola to dvojposchodová budova s dvoma postrannými rizalitmi.

Zakladateľom chlapčenskej školy bol prof. Max Oesterreicher

Jej neskorším riaditeľom i pedagógom bol Arpád Sebestyén

Židovská škola a „Schulhof“ nad Židovskou ulicou

Dievčenská meštianska škola sa nachádzala na druhom poschodí. Učilo sa v nej 131 žiakov. Bola moderne zariadená a vybavená učebnými pomôckami. História Chlapčenskej meštianskej školy na Zochovej ulici č. 14 (štátom subvencovanej ortodoxnej chlapčenskej meštianskej školy) siaha až do roku 1881. Jej zakladateľom bol prof. Max Oesterreicher, ktorý bol do roku 1886 aj jej vlastníkom. Potom školu prevzala ortodoxná židovská obec. Jej neskorším riaditeľom i pedagógom bol Arpád Sebestyén, ktorý po vzniku slovenského štátu pôsobil aj ako starosta Ústredne Židov. V škole sa dbalo na pestovanie náboženského ducha i na výučbu náboženstva. Dôraz sa kládol na požiadavky praktického života – na pravopis, slohové cvičenia, počty, ale aj chlapčenské ručné práce.

Veľmi známa bola Jesode Hatora, ktorá slúžila ako prípravná škola pre ješivu. Vznikla v roku 1885 zásluhou Chajma W. Grünhuta, počestného a váženého maloobchodníka. Na to, aby mohla škola vôbec vznik-

Skupinové fotografie učiteľov

Zakladateľom prípravnej školy pre ješivu bol Chajjim Grünhut

núť, začal zbierať financie. Trvalo nejaký čas, pokým získal 20 000 fl., a pomohol tak vzniknúť škole, ktorá mala aj neskôr dobré meno.

Bolo bežné, že židovská komunita túto školu (a nielen ju) všestranne podporovala, no neoceniteľná bola hlavne materiálna pomoc. Prírodné taktiež bolo, že príslušníci židovskej komunity podporovali jej študentov najmä tým, že si ich počas štúdia „osvojovala“, aby im poskytla aspoň to základné, čo potrebovali. Jeden z absolventov Jesode Hatora – rabín Vogel, pôvodom z Tornale, vo svojich spomienkach rozoberá začiatky a priebeh svojho štúdia na začiatku tri-

dsiatych rokov 20. storočia. Zároveň sú aj obrazom života, ktorý panoval vo vnútri židovskej komunity, no i samého Prešporka, v tom čase multietnického, multikultúrneho a multilinguálneho mesta. Škola mala 200 žiakov v šiestich triedach, no neposkytovala žiadne ubytovanie. Tí, ktorí si to mohli dovoliť bývali na privátoch a tí ostatní, ktorí na to nemali, bývali v chudobných izbičkách. Navštevovali rôzne rodiny, ktoré im poskytovali „essen Tag“, teda jedlo zadarmo. Bola to veľká pomoc. Deň v škole sa začínal o ôsmej ráno. S prestávkami sa vyučovalo až do piatej popoludní a niekedy aj do neskorých večerných hodín. Modliť sa chodievali na Zámockú ulicu do modlitebne Chatama Schreiberera, kde pán Sternfeld bol prvým predčítačom. *Bola to obrovská a nádherná škola s veľkolepým Aron-ha kodeš a bimah. Kantor Slomo Stern bol chazan (predmodlievajúci sa) s tenorovým hlasom a sprevádzal ho veľký mužský zbor.*

ŽIDOVSKÍ RABÍNI

Dejiny židovského národa sú založené na poznávaní a vyučovaní, na nepretržitom vzdelávaní seba samého i ostatných. Toto platilo v minulosti a rovnako aktuálne je to aj dnes.

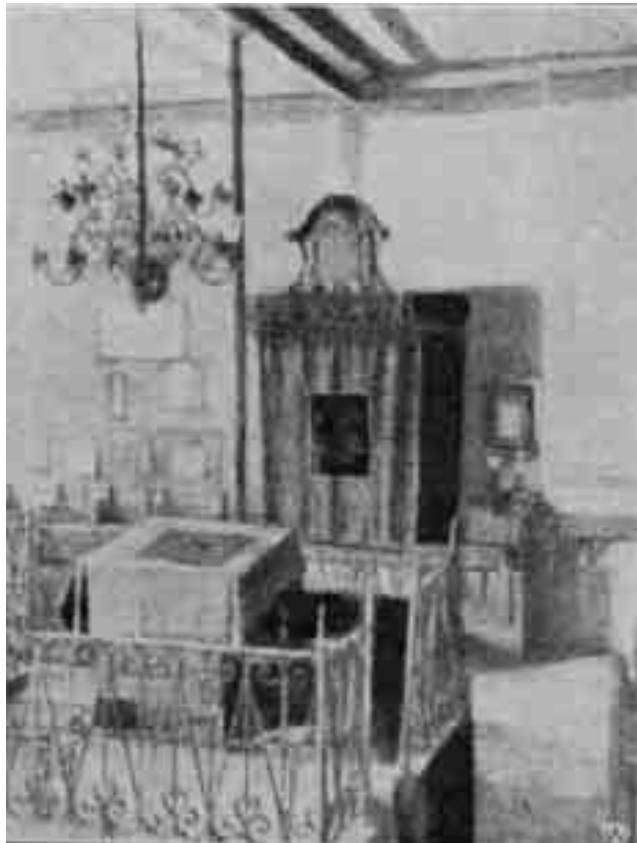
Školou vyššieho židovského vzdelávania bola ješiva. Vychovávala laikov aj učiteľov náboženstva, no pripravovala aj adeptov na funkciu rabína. Nezriedka sa označuje aj za Vysokú školu Talmudu, pretože jej žiaci sa v nej zaoberali predovšetkým štúdiom Talmudu, najsvätejšej zo všetkých kníh, ktorá je uznávaná ako zdroj múdrosti.

Začiatky prešporskej ješivy siahajú pravdepodobne do druhej polovice 13. storočia. Prírodné, žiadne písomné dokumenty o tomto sa nezachovali, a tak prvé zmienky o ješive a rabínoch sú v podstate zahalené do temnoty nepoznania. Predsa však existuje jedna stopa, hoci nie presne datovaná, ktorá vedie k rabínovi Jonahovi bar Saulovi. Ide o selichu, kajúcnu modlitbu k pôstnemu dňu, určenému ako spomienku na mučenie tohto rabína. Ten bol v zosnovanom procese obvinený z hanobenia hostie, ktorá bola v roku 1215 vyhlásená za svätú. Prezlečený za ženu sa mal pokúsiť o útek, ozbrojení drábi ho však spoznali a dovliekli pred súd. Postavili ho pred voľbu: Buď sa bude koríť krížu, alebo zomrie. Zvolil si druhú možnosť. Následne ho inkvizitný súd odsúdil na smrť ukameňovaním.

Krátko po tom, čo uhorský kráľ Ondrej III. zrovnoprávnil prešporských židov s ostatnými obyvateľmi mesta, jestvovala aj židovská náboženská obec. O vtedajších rabínoch sa toho veľa nevie. Existujú len kusé zmienky o rabínoch menom Juda Libermann, ktorý toto povolanie vykonával v rokoch 1260–1270. Rodinná zmluva, ktorá bola vyhotovená 15. apríla 1484 pred rabinátom v Prešporke udáva, že tu pôsobil rabín Ejlakum. Táto zmluva je uložená v archíve vo Wiener Neustadt, kde rabín Ejlakum pôsobil ako vedúci tamojšej ješivy. Ďalšia správa hovorí o rabínoch Herzovi, ktorý vyhotovil rozvodový list istej židovke z Budína. Budínsky rabín Salmoni ho však vyhlásil za neplatný, pretože slovo „Dunaj“ bolo nesprávne napísané. Polemika okolo rozvodu je v podstate jediným dôkazom o pôsobení pravdepodobne posledného predstaveného ješivy, rabína Herzla pred vyhnaním židov z mesta.

Hlavný rozmach židovského učenia nastal v 17. storočí, keď bola založená židovská obec. Do jej radov prišli aj vyhnanci z Viedne. Jedným z nich bol Jomtow Lipmann. Pod jeho vedením v roku 1696 vznikol pohrebný spolok Chevra kadiša, obec mala svoje synagógy na Zuckermantli aj na hradnom vrchu (v Podhradí), židovský kúpeľ mikve, ako aj ďalšie náležitosti podľa rituálnych predpisov.

Jomtow Lipmann bol za prešporského rabína inaugurovaný roku 1695. Od jeho čias je známa postupnosť nasledujúcich hlavných rabínov. Po ňom do tejto funkcie nastúpil Benjamin ben Jakir (Wolf Pollak),

Prešporská ortodoxná ješiva sa označovala za vysokú školu Talmudu

ktorý ješivu ešte viac preslávil. Za ním nasledoval Mordechaj Mochiach, ktorý zomrel v roku 1729. Etnológ Peter Salner v knihe *Epitafy starého cintorína* uvádza, že jeho náhrobný kameň je najstarším rabínskym hrobom v Bratislave. Podarilo sa zrekonštruovať text na jeho náhrobku: *Tu leží veľký rabi a mochiach* (ten, ktorý napomína - P.S.) *rabi Mordechaj, syn rabiho Ješaja blahej pamäti Aškenezihho z Alsaska. Zomrel a pochovaný bol v stredu 19. ižara 5489* (19. mája 1729).

Ďalším z rabínov bol Moses Lwov, ktorý zastával úrad od roku 1730 a v tejto funkcii bol dlhých dvadsaťosem rokov. Pre svoj ostrovtip ho prezývali Charif (Ostrý). V čase jeho pôsobenia sa židovská obec, ktorej predsedom bol Abrahám Mandl Theben, stala centrom uhorského a halíčskeho židovstva. Mandl Theben bol veľmi rešpektovaný viedenským dvorom. Mnohé sťažnosti, ale aj prosby prechádzali do Viedne vďaka osobným kontaktom, ktoré prešporskí židia udržiavali s viedenským dvorom prostredníctvom Thebena. Osobitné uznanie si vyslúžil syn predsedu obce Koppel Theben, ktorý predstavoval vrchol politickej vážnosti prešporskej obce, pretože požíval dôveru hneď troch cisárov: Jozefa, Leopolda a Františka. Bol výhradným predajcom cisárskej fabriky na súkno v Linci, vďaka čomu udržiaval spojenie so všetkými šľachtickými domami. Koppel Theben okrem iného vymohol odvolanie výnosu z 31. marca 1783, podľa ktorého židia nesmeli nosiť

Vrchný kantor
Josef Rossenblatt

Rabín Mendel Kohn

bradu. Úspešne vyriešil aj jeden z problémov geta: magistrát totiž z času na čas židov „vytrestal“ tým, že nechával zavrieť židovské obchody na mestskej strane Židovskej ulice, čo, pochopiteľne, bolo pre židov veľkou pohromou. Keď v roku 1791 znova hrozila takáto gesera (ustanovenie, prikázanie, prísny rozsudok), Koppel Theben odcestoval do Viedne a na dvore vymohol, aby židia boli definitívne a raz navždy oslobodení spod takéhoto trestu. Jeho snaha dosiahnuť zrovnoprávnenie židovského obyvateľstva, sa mu však stala osudnou. Počas audiencie u cisára Františka sa neočakávane dostal do nemilosti panovníka (kvôli priberaniu židov do vojenskej služby), rozhneval si ho a, pochopiteľne, prišiel o svoje miesto. Krátko na to podľahol srdcovej mŕtvici. Pochovaný je na starom židovskom cintoríne v Prahe.

Nástupcom Mosesa Lwova sa stal rabín Akiba Eger, pochádzajúci zo známej pražskej rodiny. Vo svete bol veľmi známy. Získal autoritu gaóna – najvyššej hlavy medzi učencami Izraela. Svoj rabínsky úrad však zastával iba jedenásť dní. Zomrel krátko po smrti rabína Lwova. Jeho nasledovníkom sa stal rabín s dlhým menom: Jákob Izák ben Jekutiel Salman Ha-levi Landau Dukla. Bol to muž chorľavý a aj on predčasne zomrel. Bol však veľmi múdry. Vychoval mnohých veľkých mužov, ktorí sa neskôr stali rabínmi. S naším mestom bol veľmi viazaný aj rabín Meier ben Sauly Barby. Bol nielen veľkým znalcom Tóry, ale bol vzdelaný aj v oblasti medicíny. Lekárske vedomosti prenášal aj na svojich žiakov, ktorým odporúčal diétny spôsob stravovania, zdravú životosprávu a život bez stresov. Tie podľa neho spôsobovali hazardné kartové hry, biliard, či dokonca návšteva divadla. Preto sa angažoval za obnovenie zákazu návštev týchto podujatí. V čase jeho pôsobenia dosiahla prešporská ješiva veľkú slávu, zaradila sa na úroveň ješivy v Prahe či Mikulove a aj on sám sa stal pre mnohých veľkým vzorom. Po jeho smrti sa len ťažko hľadala náhrada. Keď rabínsky post ponúkli ďalšiemu významnému talmudistovi Samuelovi Kellinovi, ten so všetkou skromnosťou vyriekol: *V Prešporke sa môžem stať nanajvýš klopadlom na dvere.*

Nástupcom Barbyho sa stal rabín Mešulam Igra. Do Prešporka prišiel na pozvanie židovskej obce a úrad hlavného rabína zastával v rokoch 1793-1801. Od útleho veku sa vyznačoval dokonalou pamäťou a mimoriadnymi schopnosťami. Preto ho mnohí pokladali za zázračné dieťa. Ako deväťročný mal povest múdreho učenca. Krátko na to sa oženil,

no viac sa venoval vede ako mladej manželke. Rabínom sa stal keď mal 17 rokov. To už bol druhýkrát ženatý, tentoraz s dcérou slávneho rabína Horowitza. Aj napriek mladému veku bol veľaváženým rabínom. Bol prísny k sebe i k svojim žiakom. Len málokedy dal oprávnenie na výkon rabínskej funkcie. Za tridsať rokov tak urobil len trikrát. Jeho čas sa naplnil po ôsmich rokoch aktívneho pôsobenia. Ešte počas svojho života upozornil na svojho nástupcu, ktorého obdivoval a uznával. Bol to Moše Schreiber.

Náhrobky na starom židovskom cintoríne

NAJVÄČŠÍ Z NAJVÄČŠÍCH

Slávu rabínov, pôsobiacich v Prešporku prevyšoval muž, ktorý sa stal vedúcou osobnosťou prešporského židovstva – Moše Schreiber, zvaný tiež Chatam Sofer. (Meno Chatam predstavuje skratku jeho hlavného diela *Chiduse Torah Mose* – výklad piatich Mojžišových kníh, ktorý bol v interpretácii Talmudu prelomový, Sofer je hebrejský preklad nemeckého slova Schreiber.) Ešte počas jeho života ho prezývali *Žiarivá hviezda Izraela* alebo *Posledný z posledných veľkých*. Jeho meno je neoddeliteľne spojené s Prešporkom, ktorý koncom 18. a začiatkom 19. storočia patrilo k najvýznamnejším židovským komunitám v Uhorsku. Narodil sa vo Frankfurte nad Mohanom 24. septembra 1762 (v siedmy deň mesiaca tišri roku 5523) v predvečer sviatku šabat. Vyrastal v rodine, ktorá štúdium Tóry a Talmudu pokladala za základ a súčasť každodenného života. Otec bol učiteľom Tóry a pisár – odtiaľ to pomenovanie Schreiber. Jeho výnimočnosť sa začala prejavovať veľmi skoro. Už ako trojročný začal chodiť do školy. V tom čase si ho všimol rabín Arje Lejb, ktorý, keď mu položil zopár otázok, otcovi malého chlapca povedal: *Stane sa ilan gadol – veľký strom*. Otec si uvedomil synov talent a cit pre štúdium Tóry. Rady mnohých rabínov bral veľmi vážne: *Budeš učiť svoje deti*. A tak sa aj stalo. Otec dva roky učil svojho nadaného syna, až kým sa ho neujal známy frankfurtský učiteľ, vďaka ktorému Moše, ako sedemročný, ovládal sedem traktátov z Talmudu.

Netrvalo dlho a syn opustil rodičovský dom, aby sa naplno začal venovať štúdiu. Cítil podporu hlavného rabína Frankfurtu Pinchasa Horowitza, no rovnakú pomoc znamenal pre neho aj Natan Adler. Žil v jeho domácnosti, učil sa s ním a od neho. Natolko ho ovplyvnil, že sa odpútal od vlastného otca a zapísal sa na ješivu v nemeckom Mainzi. Za dva roky ovládal už všetkých 63 traktátov Talmudu. Keď mu zomrel otec, Natan Adler sa stal jeho najväčšou autoritou i oporou. Spolu odišli do Boskovic, po čase sa vrátili späť do Frankfurtu, kde sa ich cesty rozišli. Chatam Sofer odišiel do moravského Prostějova, kde sa stal učiteľom Tóry. Bol to začiatok toho, čo pre neho znamenalo najviac: stal sa učiteľom.

V živote Chatama Sofera sa odohralo ešte veľa vecí, pokým dostal

Chatam Sofer
(1762 – 1839)

ponuku prísť do Prešporka. Pôsobil v Strážnici, kde mu po štyroch rokoch ponúkli miesto v ďalšej židovskej komunite – v Mattedrsdorfe. Na ceste tam sa zastavil v Prešporku, aby navštívil rabína Mešulama Igru. Obaja muži sa navzájom veľmi vážili a uctievali sa. Rabi Igra bol na vrchole svojich síl, ktoré predčasne ukončila jeho smrť. Prešporok dlhé roky zostal bez *av bejt dina*. Medzi možnými kandidátmi boli rabíni zvučných mien – Akiva Eiger, Baruch Frenkel, ale aj Chatam Sofer, ktorého popularita rýchlo rástla. Losovanie rozhodlo, že novým *av bejt dinom* sa stane on, Chatam Sofer. Spreádzala ho povest spravodlivého človeka, ktorý sa systematicky zaoberal štúdiom, ale aj plnením zdanlivo bezvýznamných príkazov.

Keď Chatam Sofer prišiel roku 1806 do Prešporku, uhorské židovstvo (spolu s moravským) už bolo pod vplyvom židovského osvietenstva a reformného judaizmu. Sofer nepripúšťal žiadne reformy a chcel zamedziť ich šíreniu. Stelesňoval tradičné ortodoxné židovstvo a v tomto duchu

pracovala aj jeho ješiva. Prešporská ješiva bola známa už za čias rabína Jomtowa Lipmana. Keď ju viedol Moše Schreiber, patrila Prešporok k popredným centram uhorského židovstva. Svojím významom ješiva presahovala hranice Uhorska. Jej študenti pochádzali z celej strednej Európy. Mnohí ju porovnávajú so známou ješivou v Mikulove, kde sa schádzali študenti nielen z Uhorska, Moravy, ale aj Dolného Rakúska. V Izraeli dodnes existuje pamiatka na jeho pôsobenie v našom meste. V jednom zo štyroch posvätných izraelských miest – Sfad (Safed) v Galilejských horách, sa nachádza malá kamenná synagóga. V jej vnútri je umiestnená tabuľa s hebrejským nadpisom: *Gaonim israhelim risonim*. Nasleduje výpočet rabínov, a pri pohľade na meno Chatama Schreiber, je hrdý každý, kto sa prišiel pokloniť jeho pamiatke aj na toto miesto.

Nie všetci prešporskí židia ho však nadšene uvítali. Viacerí členovia obce mu adresovali list, z ktorého sa oplatí odcitovať: *Tu, v Prešporoku, uzavierame väčšinu obchodov s nežidovskými obchodníkmi a prichádzame do styku so šľachtou a štátnymi úradníkmi. Preto sú mnohí z nás nútení obliekať sa ako nežidia, strihať si vlasy a holiť bradu, dokonca aj v dňoch voľna a počas Lag ba Omer. Naše ženy a dcéry sa maľujú a nosia parochne. Chodia hore-dolu, jednak aby si krátili čas, jednak aby podporili členov svojej rodiny, a hoci naši učitelia a rabíni nepozerajú na tieto záležitosti a zvyky dobrým okom, predsa sa to vo veľkom meste, ako je naše, nedá zmeniť. Ak otvoríš srdce hlasom lichotníkov, nekultúrnych prefíkancov, ktorí nosia kaftany len z pretváranky, ktorí nás týrajú sta škorpióny a sťažujú nám naše jarmo zbytočnými a nemožnými požiadavkami, rozhorčia sa naše srdcia a oheň hádky bude navždy zúriť v Božom národe*. List je dôkazom toho, že rabi Schreiber sa stal svedkom rozporu dvoch skupín: jednej, ktorá sa asimilovala s väčšinovou spoločnosťou, a druhej, ktorá zostala verná tradíciám. Tento rozpor charakterizoval vtedajšiu prešporskú židovskú komunitu. No nielen to. Vážny rozpor medzi reformistami a ortodoxnými sa začal prejavovať aj v súvislosti s otázkami výchovy. Reformisti v roku 1811 začali presadzovať myšlienku, že založia školu, kde by sa deťom vštepovali vedomosti náboženské i svetské zároveň. Rabín sa pokúšal zabrániť založeniu takejto školy, čo sa mu aj podarilo, a reformistov otvorene označil za heretikov, *ktorí by chceli zhodiť jarmo židovského náboženstva*.

Rabín Sofer, ako najväčšia halachická autorita, však nedokázal zabrániť prenikaniu osvety a akulturácie. *Nie bez boja, tu, uprostred temného fanatizmu vznikol krúžok prívržencov moderného myslenia* – napísal David Gross v knihe Huga Golda o dejinách bratislavského židovstva. Spomínali sme ho v časti venovanej židovským školám, keď sme písali o izraelskej základnej škole, ktorej založeniu nemohol zabrániť ani rabín Sofer. Pripomeňme si, že Abrahám Lemberger, predstavený náboženskej obce a veľký rabínov prívrženec, držal vtedy sedemdnňový smútok.

Príchod rabího Chatama Sofera do Prešporoka poznačila aj iná skutočnosť: v tom čase sa Francúzi usilovali zmeniť hranice na mape Európy. Keď v roku 1809 vtrhli Napoleonove vojská do Prešporoka, rabín sa rozhodol, že tejto epizóde venuje svoje jediné autobiografické dielo – *Sefer Hazikaron* (Pamätaná kniha). Spomína si v nej na strašné sny, ktoré pokladal za

Hrob Chatama Sofera

Tichá modlitba za veľkého učenca

Akiba Schreiber bol rabínom až do roku 1939

predzvešť hroziacej katastrofy. Keď sa splnila jeho predtucha, Napoleonova armáda začala bombardovať mesto. Rabín neváhal a vyzýval ľud, aby podporoval svojich učencov Tóry, a tak by získali priazeň Boha. Keď sa modlil, synagógu zasiahla silná explózia. Rabín Sofer a jeho študenti sa ukryli v pivnici, kde pokračovali v štúdiu.

Chatam Sofer v Prešporke pôsobil 33 rokov, teda až do svojej smrti. Napísal 90 prác, tisícky listov, dobrozdaní a posudkov, vychoval vyše 120 žiakov, založil

rabínsku dynastiu, ktorej česť a sláva pretrváva v Izraeli dodnes. Ješiva, ktorú viedol, mala v 19. storočí prestížnu povest po celom svete a stala sa najvýznamnejším centrom židovského vzdelávania, ale aj popredným centrom tradičného židovského učenia v Európe.

Baštou ortodoxie v Uhorsku bol teda prešporský rabinát, vedený dynastiou Schreiberovcov – Soferovcov. Spomínali sme už, že v roku rozštiepenia náboženskej obce (1872) zomrel rabín Samuel Benjamín Schreiber (Ketar Sofer) a jeho nasledovníkom sa stal jeho syn Simche Bunim (Bernhard) Schreiber – Ševet Sofer, teda Pisár držiaci barlu. Počas jeho účinkovania vo funkcii rabína došlo k reforme prešporskej ješivy. Uhorská vláda vydala nariadenie, na základe ktorého musel mať absolvent ješivy okrem svedectva o jej absolvovaní aj svedectvo o absolvovaní celej strednej školy. Keď Ševet Sofer v roku 1906 zomrel, na miesto rabína nastúpil jeho syn Akiba Schreiber. Bol ním až do roku 1939, keď emigroval do Palestíny, kde v roku 1954 aj zomrel.

Počas pôsobenia Schreiberovcov sa významne rozrástol počet náboženských inštitúcií. V knihe *Židovské náboženské obce na Slovensku* autorov Barkány – Dojč sa spomína, že ide najmä o Velkú synagógu na Zámockej ulici, ďalej je to Preyssova šul na rovnomennej ulici (dnešná Heydukova), Bet Hamidraš s izbou spevu, Brillova šul na Židovskej 28, šul Rafaela Menschera na Židovskej 11, v tom istom dome bola aj Agra-

mi šul, na Židovskej ulici bola aj Lwov šul na pamiatku rabína Lwova, ďalej išlo o šul na Vydricej ulici, modlitebňu v starobinci na Žižkovej ulici, na Kapucínskej ulici vrátane modlitebne spolku Mizrachi, malú šul na Gunduličovej ulici, Güntherovej (Lermontovovej), Konventnej, tzv. Bergl šul Na kopčeku, Zsigray šul na Židovskej ulici, modlitebňa neológov na Zochovej ulici, synagóga na Rybnom námestí a napokon od roku 1924 synagóga na Heydukovej ulici. Väčšinu z týchto inštitúcií sme spomenuli aj v tejto knižke spolu s krátkymi (jedinými dostupnými) informáciami o nich.

Na židovskom cintoríne

ŽIDOVSKÉ CINTORÍNY

Z predchádzajúceho textu vidno, že dejiny židov na území dnešnej Bratislavy siahajú hlboko do minulosti a že vďaka dochovaným dokumentom sa dajú aj rekonštruovať. Nezachovali sa však hodnoverné materiály, ktoré by svedčili o existencii židovského cintorína spred roka 1670, odkedy sa predpokladá umiestnenie židovského cintorína na dunajskom nábreží.

Vari žiadna vec sa neriešila s takou vážnosťou, ako bolo pochovávanie nebožtíkov. Mŕtvych bolo treba predsa niekde pochovať, len sa nevie s istotou povedať, kde ležal najstarší židovský cintorín. Barkány a Dojč sa v tejto súvislosti zamýšľali, či je možné, aby židia svojich mŕtvych pochovávali v oblasti terajšej Nedbalovej ulice, kde, ako sme už písali, bola v stredoveku silná koncentrácia židov, alebo dokonca v *susedstve budovy číslo 6 na dnešnej Štúrovej ulici*. Túto hypotézu nepotvrdil žiadny z výskumov. Pripúšťajú však, že židovský cintorín bol na tom istom mieste, kde sa nachádza dnešný cintorín na dunajskom nábreží, a dokonca tam bol pred rokom 1526, keď boli židia z mesta vyhnaní. Keď v roku 1640 dali Pálffyovci tento pozemok židom do prenájmu, a keď vznikla Chevra kadiša, pozemok prešiel do vlastníctva židovskej obce a bol riadne zaknihovaný. Stalo sa tak v roku 1694. Podľa Barkányho a Dojča *tu odpočívali trpení a tolerovaní niekdajšieho židovského geta, tu našli svoj odpočinok vyhnaní z Viedne v roku 1670, z tohto roku pochádza aj najstarší náhrobný kameň*.

Vlastný výskum urobil aj T. Stern. Na jeho základe uvádza, že cintorín existoval už v roku 1640, čo údajne zodpovedá nápisu na úlomkoch najstaršieho náhrobku, ktorý on sám objavil a že sa židia pochovávali

dávno pred tým, ako dostali oficiálny súhlas. Zachované náhrobné kamene a epitafy na nich, tak ako ich uvádza etnológ P. Salner, sú úvodom do diskusie o histórii židovského cintorína. Ako dôkaz o skoršom pochovávaní sa uvádza epitaf na náhrobnom kameni, ktorý pochádza z roku 5416 židovského kalendára, čo znamená v roku 1655–1656 občianskeho letopisu. Pochovávalo sa zrejme niekedy v období medzi oboma krajnými názormi.

Iný prameň hovorí o tom, že v máji roku 1692 sa obyvatelia Podhradia obrátili na mestskú radu, aby im prideliť miesto na pochovávanie svojich mŕtvych. Dokument, opatrený prekladom rabína Eliáša Katza, svedčí o tom, že až v júli 1696, teda o štyri roky neskôršie, židia z Podhradia dostali povolenie pochovávať mŕtvych, čo len potvrdzuje, že získanie takéhoto povolenia vôbec nebolo jednoduché. V dokumente sa hovorí: *My, sudca, týmto oznamujeme, že nás v mene celého židovstva, toho času bývajúceho na Kráľovskom Podhradí, náležite požiadali, aby sme na mestskom území vyznačili na tridsať rokov určité miesto,*

Posledné miesto odpočinku

na ktorom by mohli pochovávať svojich mŕtvych. Pritom záväzne prisľúbili, že každý rok zaplatia určité nájomné. S prihliadnutím na tento oprávnený požiadavok ponúkame týmto určité miesto uvedenej židovskej obci na tunajšom pozemku a na území mimo a pod mestským kameňolomom, pri dunajskom ramene, kde sa totiž teraz nachádzajú tri plodné stromy, jedna jabloň, jedna hruška a jedna slivka. Toto miesto im v tomto stave prenechávame.

Starý židovský cintorín bol ojedinelou pamätihodnosťou mesta. Bol miestom posledného (a večného) odpočinku významných rabínov i predstavených náboženskej obce. Ich hroby boli umiestnené tesne vedľa seba, jeden vedľa druhého, navrstvené aj nad seba, aby sa ich na relatívne malú plochu vmestilo čo najviac. Cintorín bol pomerne malý, a tak bol dvakrát prekrytý zeminou, takže hroby boli uložené v dvoch či troch vrstvách. Usporiadanie hrobov podliehalo prísnyim náboženským predpisom a zároveň odzrkadľovalo vážnosť mŕtveho. V tzv. okrsku rabínov mal čestné miesto hrob rabína Moše Schreibera. Paradoxne – pochovali ho tu ako posledného. Zomrel v roku 1839 a o niekoľko rokov na to sa na cintoríne prestalo pochovávať. Jeho hrob mal symbolickú podobu

postele – veď tu odpočíva najväčší z najväčších. Vľavo od neho – ako píše Bárkány a Dojč – mali miesto jeho verní: Lemberger, Bernau, Leitersdorf, Wannefried a Brüll. Vedľa stál pamätník Moše Bettelheima. Nasledovali významní predsedovia židovskej obce – Oppenheimovci, Theben Mandel, Spira, Pressburgerovci, ktorí boli prastrýcmi básnika Heinricha Heineho, Pappenheimer, Leitesdorfer, ale aj Lemberger, z rodiny ktorého pochádzal aj Karol Marx.

Náhrobné kamene sú svedectvom osudu múdrych, no dokumentujú aj sociálne postavenie židovskej komunity. Zobrazovali to, čo mŕtveho najviac charakterizovalo. Zaujímavosťou je, že nikdy sa neuvádzal vek zomrelého, a o tom, či bol starý alebo mladý sa dozvedáme len sprostredkovane, zväčša opisom či upozornením. Rôzne heraldické znaky boli zároveň ozdobou. Z erbov sa dalo ľahko vyčítať, kto bol kto. Plastická výzdoba zobrazovala symboly rodov – Kohenovcov charakterizovali žehnajúce ruky. Na náhrobku znamenajú, že je tam pochovaný

Starý židovský cintorín na dunajskom nábreží

Na náhrobných kameňoch boli vytesané symboly, podľa ktorých sa dalo určiť, komu hrob patrí

kohen - kňaz, potomok jeruzalemského chrámu. Od neho sú potom odvozené mená ako Kohn, Katz, Kagan. Levitov symbolizoval krčah s miskou. V krčahu bola voda, ktorú levitovia - chrámoví pomocníci, vylievali na ruky kňazov v období existencie Jeruzalemského chrámu. Motívy zvierat - vtákov, jeleňov a levov zase prezrádzali, že nebožtík sa volal Hirsch, Jellinek alebo Lévy. Ryba označovala človeka, ktorý sa volal Fischer, Fischel alebo

Karpeles. Symboly, ako krajčírske nožnice, lekárska pinzeta či kniha naznačovali, čím sa nebožtík vo svojom živote zaoberal.

Aj na starom židovskom cintoríne bolo vidno dva typy náhrobných kameňov. Bola to klasická doskovitá stéla, ktorej tvar sa menil podľa toho, ako rozsiahly nápis bude na nej vytesaný. Na stéle sa objavovali neraz celé udalosti, ktoré nebožtík zažil, a ak mal nejaké veľké zásluhy, pozostali ich nechali vypísať na náhrobný kameň. Postavenie mŕtveho dokumentoval aj náhrobok (tumba), pripomínajúci sarkofág, v ktorom boli umiestnené hroby významných rabínov a mudrcov. V októbri 1996 vzrušila bratislavskú židovskú verejnosť (no nielen ju) správa, že takáto tumba (bola veľmi vzácna) patriaca rabínovi Izákovi ha Levymu (Landau Dukla) sa stala terčom útoku neznámych vandalov, ktorí ju zničili.

Predovšetkým rabíni, učenci a poprední predstavitelia náboženskej obce mali na svojich náhrobných kameňoch vytesané rozsiahle epitafy. Často boli také rozsiahle, že poskytli podrobné informácie o nebohom, o jeho živote i smrti. Etnológ P. Salner ich spracoval do knižnej podoby. Len vďaka tomu sa zachovalo myšlienkové bohatstvo vtedajšej židovskej spoločnosti, ktorá bola známa v blízkom okolí i v ďalekom svete.

Starý ortodoxný židovský cintorín bol v prevádzke do roku 1847, keď sa uskutočnil posledný pohreb. Bol dvakrát prevrstvený zeminou (v rokoch 1810 a 1825), aby sa uvoľňovalo miesto pre ďalšie hroby. Ich počet sa odhaduje na šesť tisíc. Za dvesto rokov existencie cintorína

Náhrobné kamene na neologickom cintoríne

našli tu svoje miesto nielen členovia slávnych židovských rodín, rovnako slávni rabíni a učenci, mudrci, ktorí preslávili Prešporok ďaleko za jeho hranicami, ale aj jedinci, ktorí sú dodnes v podstate neznámi. Cintorín sa stal pútnickým miestom, na ktorom sa vo výročné dni stretávali veriaci, aby vzdali poctu pamiatke duchovných vodcov ortodoxného židovstva.

Cintorín prekonal nejedno ťažké i prelomové obdobie, nevynímajúc pád Rakúsko-uhorskej monarchie či zrod nového štátu. Len jedno nie:

Ďalšie symboly vytesané
na náhrobných kameňoch

vznik slovenského štátu v roku 1939. Jeho existencia bola vážne ohrozená už pred tým, keď úrady rozhodli o regulácii dunajských brehov a keď sa malo rozšíriť dunajské nábregie. Prvýkrát sa začal boj o záchranu hrobov židovského cintorína. A akoby bolo toho málo: v čase, keď sa začali deportácie židov do koncentračných táborov v marci 1942, mestské orgány rozhodli o výstavbe tunela pre potreby civilnej obrany, čo súviselo so zvýšením terénu a následne s likvidáciou veľkej časti židovského cintorína. Išlo predovšetkým o tzv. rabínsky okrskok, v ktorom sa nachádzali hroby najvýznamnejších učencov. Rabín Armín Frieder, ktorý mal medzi členmi židovskej komunity pre svoju múdrosť a rozvážnosť veľký vplyv, vyjadril to, na čo mysleli všetci: *Nechajú úrady našich veľkých vodcov Tóry odpočívať v pokoji vo svojich hroboch, alebo nás prinútiť vytrhnúť kosti mŕtvych geonim* (od Gaon – vedúca postava duchovného života, duchovná autorita – K.H.) *ako to urobili s našimi živými bratmi, ktorých vyhnali zo svojich domovov?* Definitívne rozhodnutie padlo 4. októbra 1943, keď bol vydaný výmer o zrušení cintorína ortodoxnej židovskej náboženskej obce. Ešte pred tým sa však zdokumentovali náhrobné kamene, ich texty sa preložili do nemčiny, čím sa podarilo zachrániť všetky čitateľné texty. A vzápätí – aj napriek striktnému zákazu, ktorý sa odvoláva na židovské rituálne predpisy zakazujúce exhumáciu telesných pozostatkov zosnulých, začalo sa s narúšaním celistvosti židovských hrobov. Vďaka nesmiernej iniciatíve a boju o záchranu rabínskeho okrsku sa podarilo zachrániť 23 vzácnych hrobov s najvýznamnejšími osobnosťami. Členovia pohrebného spolku Chevra kadiša za asistencie rabínov exhumovali pozostatky, ktoré sa pietne uložili do malých debničiek označených menom zosnulého a takto boli prenesené do spoločného hrobu na neďalekom novom ortodoxnom cintoríne.

Dodnes nie je známe, čo vlastne rozhodlo o záchrane rabínskeho okrsku. Boli to politické tlaky, alebo vysoké úplatky? Hovorí sa však tiež o tom, že hroby zachránil vplyv niektorých najvyšších predstaviteľov slovenského štátu. Pravdepodobná je aj verzia, že svoje zohrali samotní príslušníci židovskej komunity, ktorí v úsilí zachrániť cenný duchovný majetok využili všetko, čo mohli. Osobné kontakty aj úplatky zároveň. Jeden z účastníkov exhumácie David Sigi Steiner, ktorý dnes žije v Jeruzaleme, mi pri spomínaní na židovskú Bratislavu povedal, že všetko na záchranu hrobov zosnoval rabín Weissmandel a že židov to stálo veľmi veľa peňazí.

Zvyšky starého cintorína holokaust síce prežili, ale aby boli chránené pred nebezpečenstvom likvidácie (aj hroziaceho násillia), na základe architektonického návrhu sa ocitli pod zemou. Tento krok bol až príliš symbolický: spolu s hrobmi zmizla z povrchu zemskeho aj židovská komunita.

Aký bol ďalší osud hrobu Chatama Sofera? V krypte asi štyri metre pod zemou vzniklo mauzóleum, kde bol uložený

Exhumácia hrobov starého
ortodoxného cintorína

Pozostatky mŕtvych sa ukladali
do malých debničiek

nielen Chatam Sofer, ale aj ďalší rabíni. Nie je to tak dávno, čo návštevníkov z celého sveta, ktorí sa prichádzali pokloniť pamiatke týchto veľikánov, vítala večne premoknutá podlaha a zo stropu neustále stekal prameň vody, nehovoriac o hrozbe, že strop sa pod ťarchou prechádzajúcich električiek každú chvíľu zrúti. A čo bolo najhoršie – hrozilo aj zničenie pieskovcových náhrobných kameňov. V tejto situácii svítila nádej na záchranu, ktorá sa po rokoch premenila na realitu.

Po mnohých rokovaní bola medzi vtedajším primátorom Bratislavy, Medzinárodným výborom pre záchranu hrobov mudrcov z Bratislavy so sídlom v New Yorku, ktorý založili potomkovia a ctitelia Chatama Sofera, ako aj židovskou náboženskou obcou v Bratislave uzavretá zmluva o obnove pohrebiska Chatama Sofera a blízkeho cintorína *na úroveň dôstojnosti a vážnosti, ktorá je primeraná jeho postaveniu ako posvätného miesta*. V praxi to znamenalo, že mesto Bratislava zorganizuje a zaplatí odklon koľajníc, medzinárodný výbor z vlastných prostriedkov vybuduje dôstojný Memoriál, pričom sa počas prác na cintoríne bude rešpektovať Halacha, teda židovské náboženské predpisy.

Úsilie zainteresovaných (vrátane architekta M. Kvasnicu) sa sústredilo na jedno jediné: zrekonštruovať hrobku rabínov, aby sa stala reprezentatívnym pamätníkom, ktorý by spĺňal kritériá frekventovaného pútnického miesta pri plnom rešpektovaní náboženských predpisov. Vznikol tak architektonicky pozoruhodný objekt, ktorý je dôstojným miestom odpočinku významných prešporských učencov, ako aj pamätníkom židovskej minulosti Bratislavy. Toto miesto ročne navštevujú stovky veriacich z celého sveta, aby v tichu podzemia meditovali a vzdávali hold židovskej tradícii, aby strávili čas v modlitbách pri hrobe váženého učenca. S úctou čítajú slová vytesané v kameni: *Večná buď pamiatka na spravodlivého bohobožného muža, ktorý pokojne leží v tomto dome. Veľký učiteľ, ozdoba a pýcha Pressburgu, okrasa svojho pokolenia, klenot medzi rabínmi, otec múdrych, pravdivý učenec, duchaplný, nesmierne vzdelaný v babylonskom i jeruzalemskom Talmude, pýcha svojho pokolenia, služobník Pána, náš učiteľ Moše Sofer, na večnú pamiatku*.

Nový ortodoxný židovský cintorín, ktorý sa nachádzal pôvodne na Karloveskej ceste, dnes na Žižkovej ulici, začal fungovať v roku 1846. V tridsiatych rokoch 20. storočia vyrástol v jeho areáli moderný objekt

Asanácia židovského cintorína na dunajskom nábreží v roku 1942

podľa projektu architekta F. Weinwurma, ktorý dodnes tvorí jeho súčasť. Aj na tomto cintoríne našli posledné miesto svojho odpočinku nielen mnohí známi členovia náboženskej obce. Neologický cintorín leží asi 250 metrov od ortodoxného cintorína. Na tomto mieste sa dodnes pochováva, odhaduje sa, že je v ňom asi 2000 hrobov verejných činiteľov, duchovných i svetských vodcov pokrokového židovstva.

Posledný z cintorínov, ktorý je verejnosti najmenej známy, je cintorín martýrov v Petržalke. Obyvatelia tohto najväčšieho sídliska na Slovensku akiste ani netušia, že počas druhej svetovej vojny tu Nemci zriadili koncentračný tábor, kde sústredili asi 1600 maďarských židov, ktorých nasadili na ťažké fyzické práce. Na jar 1945 stovky z nich povraždili a sú pochovaní v masových hrobách. Pamätník s ich menami bol odhalený v roku 1958. Každý rok 20. júna sa koná na ich pamiatku smútočná tryzna, ktorá je zasvätená všetkým obetiam druhej svetovej vojny.

ŽIDOVSKÉ SPOLKY

Monumenty neologického cintorína

Židia mali mimoriadne sklony k organizovaniu sa, k vytváraniu spolkov, poslanie ktorých sa nám dnes zdá skoro absurdné, ale vo svojej dobe zohrávali akiste dôležitú úlohu. Okrem toho, že židom ponúkali možnosť byť činnými a podporovali ich aktivity, rozvíjali v nich aj ducha spolupatričnosti a solidarity. Niektoré spolky neboli početne veľké, niektoré nemali viac ako dvadsať členov, no boli aj také, ktoré – povedané dnešným slovníkom – mali doslova masovú členskú základňu. Najpočetnejšie boli náboženské spolky, či rôzne dobročinné zoskupenia. Fond Policajného riaditeľstva v bratislavskom Slovenskom národnom archíve uchováva zoznamy niekoľko desiatok spolkov, ktorých vznik sa datuje k obdobiu po vzniku ČSR, resp. k 30. rokom 20. storočia, no zmienky o starších spolkoch, ktoré vznikli po rozštiepení náboženskej obce, sa nachádzajú roztrúsené v rôznych monografiách T. Ortvaya alebo J. Grünsfelda. Nie je zámerom vymenovať ich všetky, a preto sa sústredíme iba na niektoré, ktorých význam a poslanie si ešte aj dnes zaslúžia tiché zamyslenie sa. Niektoré sme už spomínali v iných častiach tejto knihy. Ich prípadné znovu uvedenie nie je preto dielom náhody.

Jednotlivé spolky už vtedy disponovali istým obnosom financií, ktoré získavali väčšinou darom. Pozoruhodné pritom je, že niektoré z nich mali len nepatrné výdavky v porovnaní s tým, aký mali spolky majetok.

Židovské dobročinné spolky boli buď ortodoxné i neologické zároveň, alebo boli výlučne ortodoxné. Medzi známejšie spoločné patrili Židovská ľudová kuchyňa, založená v roku 1891. Jej cieľom bol predaj stravy za režíjnu cenu. V roku 1903 predali 235 000 porcií jedla. Spolok mal 241 členov, majetok takmer 22 000 korún, z ktorých sa na spolkové účely minulo 3 500 korún. Židovskú materskú školu založila v roku 1891 Tedescova nadácia. Jej duchovným otcom bol Aron Hirschl, obchodník s hodváhom. Pretože obchodoval v severnom Taliansku a jeho zákazníci ho prezývali Tedesco, teda Nemec, jeho syn neskôr odvodil z tohto pomenovania svoje meno: Herman Tedesco. Bol železničným magnátom a vychýreným bankárom s obrovským majetkom. Keď v roku 1844 zomrel, zanechal po sebe dedičstvo 12 mil. guldenov. Rodina Tedesco veľkoryso podporovala prešporskú židovskú obec. Nasledujú ďalšie

spolky: Židovský spolok pre osirelé dievčatá (1893), Židovský vzdelávací ústav pre ošetrovatelky (1900), ktorý tri roky po svojom vzniku pomohol nájsť zamestnanie trom ženám, Židovský podporný dievčenský spolok (1901), vďaka ktorému sa podarilo ošatiť 33 detí, ako aj ďalší dobročinný spolok, ktorý sa zameriaval na podporu rodín v núdzi.

Oveľa viac bolo ortodoxných spolkov. Jedným z najstarších bol spolok Maschike Hadas. Prvé zmienky o jeho vzniku sa datujú už v roku 1751. Zameriaval sa na udržiavanie náboženského a spoločenského života; každý večer a v sobotu od 11. do 12. hodiny pripravoval tiež talmudistické prednášky pre takmer 70 záujemcov. V nejednom prípade udeľoval materiálne podpory. Jeho členovia sa schádzali na Židovskej ul. č. 22. Temine Derech, modlitebný a dušpasný spolok založený v roku 1825, mal asi 450 členov, čo svedčí o početnosti židovskej komunity. Schádzali v modlitebni na Zochovej ulici č. 14–16. Prednášky na náboženskú tému organizovali aj spolky Beth Jakob, Nachlas Ezriel či Mewaksche Tora, v ktorej študovala Tóru zárobkovo činná židovská mládež. Spolok Toras Chessed (Náuka lásky k blížnemu) vznikol okolo roku 1860 s cieľom vzdelávať a podporovať chudobných talmudistov. Bolo ich asi 50 a stretávali sa na Schreiberergasse 17 (dnešná Nešporova ul.). O osem rokov neskôr vznikol spolok Marpeh lanefes (Duševná spása), ktorý židovským pacientom v štátnej nemocnici zabezpečoval rituálnu stravu. Nasledovali ďalšie podporné spolky: Spolok na zaodievanie nahých (zaodiel sto detí), Spolok pre vydaj neviest, ktorého vznik inicioval Chatham Sofer, na ženy sa orientoval aj Ženský spolok židovskej náboženskej obce na podporu ostýchavých chudobných a nemocníc, ktorý patril do skupiny podporných a pohrebných spolkov. Aktivity spolkov boli rozmanité, no predsa len dominovali náboženské ciele.

To, že spolkov bolo veľa a že ich členovia sa stretávali v rôznych modlitebniach, svedčí o tom, že ľudia sa neuzavierali do anonymity rodiny, ale stretávali sa aj mimo svojich príbytkov. Osobitnú kategóriu tvorili spolky pre osirelé deti (Spolok pre osirelých židovských chlapcov, Dobročinný spolok izraelských dievčenských sirôt), ale aj Židovský starobinec, ktorý sídlil na Palisádach v dome č. 48, ďalej rôzne mládežnícke spolky – Zväz židovskej starostlivosti o mládež na Slovensku, neskôr, v tridsiatych rokoch Liga intelektuálnych sionistov, Židovská akademická mensa, Združenie židovských akademikov, Spolok sionis-

tických akademikov Ben Guria, ale predovšetkým spolky, o ktorých si v nasledujúcom texte povieme viac: Chevra kadiša, Agudas, Mizrach a Hašomer Hacair.

Ešte stále sa živo diskutuje o tom, či židia boli členmi slobodomurárskych spolkov, resp. lóží. Nikdy nebolo tajomstvom, že už od 18. storočia židia pôsobili v niektorých lóžach, ktoré však boli viac charitatívnymi spolkami, než lóžami, ktoré zahaľovali tajomstvá a legendy. V knihe *Slobodomurárske lóže v Bratislave* píšem o lóžach, ktoré vznikli ako reakcia na pôsobenie rovnakých hnutí vo svete, o tom, ako sa pre väčšinu obyvateľov Prešporka (a neskôr Bratislavy) stali nielen javom cudzím, nepriateľským, ale najmä nepoznaným. Veď kto o nich niečo vedel? Kto poznal ich históriu a ciele, ku ktorým sa horko-ťažko prepracovali? Mnohým stačilo len to, čo pre nich pripravila propaganda: *Pred piatimi rokmi, v týchto októbrových dňoch, bolo u nás veľa vzrušenia. Dobré sa pamätáme na udalosti, keď polícia rozpúšťala slobodomurárske lóže, a to, čo bolo dovtedy skryté očiam verejnosti, vyšlo na svetlo a vzbudzovalo úžas. O čo vlastne usilovali slobodní murári? Nebadane, skryto prebrať moc nad ľudstvom do svojich rúk*

Jedno zo sociálnych zariadení – sirotinec pre chlapcov na Nešporovej ulici

a zapriaľnúť ho do služieb hesla „Svet patri židom“. Lebo dnes už bezpochyby môžeme povedať, že slobodomurárstvo bolo židovským hnutím, ktoré sa usilovalo o svetovládu. A keď si pripomenieme záhadné ceremónie slobodomurárov, nevieme si vysvetliť vkus týchto ľudí, čo sa vonkoncom protiví priemernej inteligencii. Ľudia, ktorí zavrhovali kresťanské náboženstvo, sami sa podrobovali strašidelným ceremóniám, lebo narábali s úmrlčtmi lebkami, kostrami, tajomnými zaklínadlami, tmavými komorami a ktovie čím ešte. Ľudia, ktorí v každodennom živote prijímali pocty občanov, ktorí hlásali oduševnenie, slobodu ducha a demokratickú rovnosť a jednoduchosť, potajomky zasadli v tmavých templach a pri svetle sviečok, s vytasenými šablami slúžili akýmsi démonom a klaňali sa neznámym veličinám. To všetko vzbudzuje v nás odpor a des. Preto vydýchli sme si spoločne, keď nové časy rozprášili slobodomurárstvo a navždy znemožnili oným ľuďom vplyv vo verejnom živote. Tam, kde sa schádzali „čierni bratia“ prúdi dnes tvorivý život. Sme radi, že slobodomurárstvo je z nášho života vyhladené. Ostala po ňom už len spomienka.

Slobodomurári boli pre slovenskú spoločnosť veľkou záhadou

Budova, v ktorej sídlili slobodomurárske lóže

Kladivo majstra lóže Zur Verschwiegenheit prevzal v roku 1873 lekár Georg Kováts (vpravo hore)

V radoch Philantropie pôsobili: lekár Gustáv Steiner (v strede) a Leo Šípoš, poslanec za Židovskú stranu (vpravo dole)

VÝZNAMNÉ ŽIDOVSKÉ OSOBNOSTI

Pátranie po židovských osobnostiach, ktoré sa buď narodili v Prešporku, alebo sú s týmto mestom bytostne späté, je ako hľadanie ihly v kope slamy. Jedno je však isté: zo Slovenska pochádza množstvo významných židovských osobností, ktoré sa istým spôsobom zapísali do dejín filozofie, umenia či medicíny. Skoro by sa zdalo, že v podstate každý, kto svojím umom a šikovnosťou dosiahol uznanie, pochádzal zo Slovenska.

Spomedzi mysliteľov, učencov a vzdelancov, ktorí v Prešporke pôsobili, spomeňme tých, o ktorých jestvuje aspoň skromná zmienka v rozličných encyklopédiách. Jedným zo známych vzdelancov bol Leopold Duker. Narodil sa v Prešporke začiatkom januára 1810. Venoval sa biblickým vedám, etike a filozofii. Taktiež bol odborníkom na stredovekú židovskú literatúru, ktorú usporiadal do práce pod názvom *Ehrensäule und Denksteine Dichter und Dichterkunst*. Sústredil sa v nej na židovsko-arabského básnika Salamona ben Judu inb Avicebrona. Zomrel vo Viedni 3. augusta 1891.

Albert Cohn, znalec orientálnych jazykov

Jeho vrstovníkom bol Albert Cohn, rodák z Prešporka, ktorý vo Viedni študoval orientálne jazyky. Dosiahol pozoruhodnú kariéru. Keď odišiel z Viedne do Paríža, aby sa ďalej zdokonaľoval, všimol si ho barón James de Rothschild a zveril mu správu svojich dobročinných diel. Dva roky cestoval po Alžírsku a Tunise, kde zakladal školy. V roku 1854 podnikol cestu do Palestíny a počas nej rozdeľoval židom materiálnu pomoc. V Jeruzaleme založil školu pre dievčatá, domov pre učňov, ale aj nemocnicu a ďalšie židovské inštitúcie. Do Palestíny sa viackrát vrátil, aby svoju misiu zveľaďoval. Cohn bol členom Alliance Israélite Universelle i rytierom francúzskej Čestnej légie.

Nedaleko Bratislavy, v Cíferi, sa v roku 1857 narodil orientalista a astronóm Eduard Mahler. Matematiku a hviezdárstvo študoval vo Viedni. Pôsobil v Budapešti, kde sa stal kustódom Maďarského národného múzea. Stal sa riadnym profesorom orientálnych dejín (egyptológie a asýrológie) a členom vedenia Krajinskej rabínskej školy v Budapešti. Ešte pred začiatkom prvej svetovej vojny sa stal členom korešpondentom Maďarskej akadémie vied. Prežil holokaust, rok po skončení vojny zomrel v Budapešti.

Z Prešporka pochádzali aj viacerí význační lekári. V roku 1811 sa tu narodil Jean Bernard Bettelheim. Medicínu študoval v Pešti a talianskej Padove, kde v roku 1836 získal aj doktorát. Ako vojenský lekár pôsobil najskôr v Turecku, potom v Amerike. Nový svet sa mu stal osudným: vzdal sa židovstva a aby mohol pôsobiť ako misionár, prestúpil k protestantom. Precestoval kus sveta, no najviac mu učarovala Čína a Japonsko. Počas pobytu na Ďalekom východe preložil do čínštiny a japončiny časti Starého i nového zákona, Bol neuveriteľne vzdelaný. Ovládal 28 jazykov. Zomrel v New Yorku v roku 1869.

Špecialistom na detské choroby, resp. na detský syfilis a rachitídu, bol prešporský rodák Max Kassowitz. Narodil sa v roku 1842. Takisto študoval vo Viedni. Keď v roku 1863 získal doktorát, pracoval na rozličných oddeleniach viedenskej Všeobecnej nemocnice. V roku 1881 sa stal primárom prvého detského inštitútu a o desať rokov neskôr mimoriadnym profesorom. Spolu s manželkou Emíliou, s ktorou vychovali päť detí, sa angažoval v hnutí proti konzumácii alkoholu.

Významným lekárom-oftalmológom bol Ignác Hirschel, ktorý sa narodil v roku 1823. Od roku 1869 bol členom Maďarskej akadémie vied. Zároveň bol aj predsedom židovskej obce v Budapešti. Celý svoj život bol veľmi aktívny, publikoval v medzinárodných odborných časopisoch a stal sa tak uznávanou autoritou.

Na univerzite vo Viedni študoval medicínu aj ďalší rodák z Prešporka – Hermann Schlessinger. Narodil sa v roku 1866. Po štúdiách sa venoval najskôr pedagogickej činnosti, a to najskôr ako docent a od roku 1902 ako riadny profesor. Počas primariátu vo Všeobecnej nemocnici sa orientoval na vnútornú medicínu s dôrazom na centrálny nervový systém a jeho zmeny podmienené vekom. Adepti medicíny študovali aj v talianskej Padove. Doktorát z chirurgie získal na tejto univerzite aj

Leopold Lemberger, narodený v Prešporku, no medicínu absolvoval v Pešti. Slávnym sa stal aj iný učenec – Móric Löwy, narodený v apríli 1833. O takmer pol storočia predstihol rovnako slávneho astronóma (neskôr politika a slovenského národného hrdinu) M. R. Štefánika. Aj tento rodák z nášho mesta študoval vo Viedni. Bol veľmi ambicióznym a aby sa uplatnil, odišiel do Paríža. Tam si premenil svoje meno. Stal sa z neho Maurice Löwenberg. Veľmi tvrdo pracoval, až dosiahol svoje. V roku 1896 sa stal riaditeľom parížskeho observatória. Používal pritom nové metódy pozorovania oblohy, za čo získal mnohé ocenenia, napríklad zlatú medailu prestížnej Royal Astronomical Society v Londýne. Vedec zomrel v Paríži v roku 1907 zomrel a zanechal za sebou významné dielo: fotografický atlas mesiaca.

V Rači pri Bratislave sa 7. januára 1873 narodil zakladateľ amerického svetoznámeho filmového štúdia, filmový producent Adolf Zukor. V Amerike žil od roku 1888 a zažil tam obdobie najväčšej slávy filmových ateliérov.

Bratislavským rodákom bol aj sochár Arthur Fleischmann. Narodil sa v roku 1896. Pôvodne vyštudoval medicínu na Lekárskej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe, ale zároveň sa venoval aj štúdiu umenia v Prahe a vo Viedni, ktoré mu tak učarovalo, že sa rozhodol pre zmenu profesie. Fleischmann sa pokladá za jedného z najväčších inovátorov medzi sochármi 20. storočia. Bol priekopníkom vo využití netradičných materiálov. Jeho diela sa nachádzajú v európskych metropolách. V Londýne vytvoril krištáľovú korunu pre kráľovnú Alžbetu II. pri príležitosti 25. výročia jej korunovácie. Preslávil sa aj portrétmi prezidenta T. G. Masaryka, J. F. Kennedyho, ako aj štyroch pápežov. Zomrel v roku 1990 v Španielsku.

Rovnako slávny a s Bratislavou bytostne spätý bol aj Imro Weiner-Kráľ. Odborníci o ňom hovoria, že sa stal pustovníkom, ktorý bol celkom oddaný láske k umeniu. Bezpochyby je to jeden z najznámejších slovenských umelcov. Študoval v Prahe, Düsseldorfe, Berlíne, ale aj v Paríži, kde od roku 1838 žil. Tu v neľahkých pomeroch prežilo druhú svetovú vojnu a zapojil sa do francúzskeho i československého odboja. Po vojne, roku 1951, bol z Francúzska vyhostený. Ako slobodný umelec striedavo žil v Prahe a vo svojej rodnej Považskej Bystrici, kde sa roku 1901 narodil. Od roku 1961 žil v Bratislave. V jeho ateliéri na Záhrad-

níckej ulici sa stretali vyznavači umenia, ale aj celkom obyčajní ľudia. Imro Weiner-Kráľ bol maliarom bratislavského židovského geta. Na množstve obrazov stvárnil najrozmanitejšie symboly židovského náboženstva. Zaujali ho synagógy aj staré židovské cintoríny. Rád maľoval židov, mužov aj ženy, ako odpočívajú pred svojimi domami na Židovskej ulici. Z jeho obrazov cítiť ľudskú dušu i vnútro človeka, *so všetkými pocitmi, ktoré môže človek prežívať. Sú tam jeho smútky, ale aj radosti a šťastie.* Zomrel v Bratislave v roku 1978.

V rodine bratislavského židovského obchodníka sa v roku 1903 narodil ďalší z významných maliarov – Adolf Frankl. Jeho dielo je mementom pre všetky národy sveta. Vo svojich obrazoch zvečnil vízie z inferna, ktoré namaľoval v rokoch 1945–1975. Maľoval to, čo videl v koncentračnom tábore. Maľoval to, čo prežil: deportácie, vagóny, appelplatz, na ktorom stáli zoradení kandidáti na smrť, život a jeho prežívanie v lágri, každodenný boj o existenciu, ale aj smrť, na ktorú sa díval spoza ostnatých drôtov. Jeden z obrazov nazval Verhaftung – Chytačka. Je to jedno mála svedectiev o razii na židovských občanov Bratislavy v septembri 1944: židovská rodina, ktorú gardista poháňa vpred, do vagónov na Malej stanici.

Pochopiteľne, v Bratislave žili a tvorili mnohí ďalší židovskí umelci, výtvarníci, fotografi, herci, divadelní a koncertní umelci, architekti, športovci, novinári. Spomeňme napríklad fotografky Magdalénu Robinsonovú, Irenu Blúhovou či Zuzanu Mináčovú, potom to boli spisovatelia Juraj Špitzer, Leopold Lahola, Hela Volanská, Ján L. Kalina, Móric Mittelmann-Dedinský. Významný bol aj podiel židovských architektov. Z nich napríklad František Faulhammer patril ku generácii tých, ktorí sa

Adolf Frankl

Móric Mittelmann-Dedinský

Leopold Lahola

Ján L. Kalina

snažili pre architektúru nájsť nové podmienky a aj nový výraz. Okrem experimentov išlo o hľadanie nového štýlu. V Bratislave pôsobil aj Juraj Grossmann – autor Umeleckej besedy slovenskej, ktorá sa stavala v rokoch 1924–1926. Spolok rovnakého mena vznikol už v roku 1921 a združoval všetky umelecké odbory. Významnou osobnosťou bol aj Christian Ludwig, architekt európskeho formátu. Obratne dokázal spojiť modernu s konzervativizmom. Výrazne zmenil obraz Bratislavy, hoci je jeho dielo príkladom modernej architektúry, nikdy neopustil overené tradičné hodnoty. Umenie pritom nechápal ako individuálnu estetizáciu, ale ako krehkú jednotu účelu, formy a humánnej prívetivosti.

S Bratislavou bolo spätých aj množstvo výtvarných umelcov. Bedrich Hoffstädter v rokoch 1930–1936 absolvoval Akadémiu výtvarných umení v Prahe, a to pod vedením prof. Nowaka. Od roku 1949 bol členom Skupiny výtvarníkov 29. augusta. Jeho životnou témou bolo mesto a život v ňom. Udalosti druhej svetovej vojny reflektoval v tragických výjavoch expresívnym rukopisom. Juraj Krén taktiež študoval v Prahe a stal sa popredným predstaviteľom monumentálno-dekoratívnej maľby. Rukopis Júliusa Lörincza je poznačený jeho inštinktívnymi tušeniami a pocitmi na pozadí vzbúrenej doby, v ktorej žil a pracoval. Študoval na súkromných školách G. Mallého v Bratislave, a K. Harmoša v Komárne, neskôr v Bratislave. Pôsobil v Paríži, Holandsku a v Belgicku, kam sa dostal vďaka štipendiu masarykovej akadémie. V roku 1939 sa usadil v Budapešti, kde bol väznený a až do roku 1945 bol pod policajným dozorom. Eugen Nevan (Neufeld) síce študoval najskôr na lekárskej fakulte UK v Prahe, no zároveň

sa venoval aj štúdiu na Akadémii výtvarných umení v Prahe u prof. Nowaka. Po príchode do Bratislavy bol asistentom pedagogickej fakulty bratislavskej univerzity, potom výtvarníkom v slobodnom povolaní. Bol členom pražského spolku Mánes, vďaka ktorému usporiadal v roku 1944 svoju prvú samostatnú výstavu. Po vojne sa stal členom spolku Hollar, absolvoval študijné pobyty do Francúzska a Švajčiarska, aby sa po návrate do Bratislavy naplno venoval svojej tvorbe.

Vo výpočte židovských umelcov, ktorí sa v Bratislave buď narodili, alebo v nej tvorili až do svojho skonu, by sme mohli pokračovať. No neboli to len výtvarní umelci, ale aj herci a hudobníci, ktorí sa natrvalo dostali do povedomia svojho publika nie preto, že mali židovský pôvod, ktorý bol pre nich traumou i zdrojom inšpirácie zároveň, ale najmä duchovným posolstvom, ktoré oslovuje aj mnohých súčasníkov.

Imro Weiner-Král: Starinári, drevoryt, 1937

Imro Weiner-Král – portrét umelca

ŽIDOVSKÁ BRATISLAVA ZA PRVEJ REPUBLIKY

Židia nikdy netvorili percentuálne silnú časť slovenskej spoločnosti. Pre porovnanie: v prvých rokoch existencie ČSR, resp. počas prvého sčítania ľudu v roku 1921, žilo na území ČSR 354 342 židov, čo bol vyše 2 % podiel obyvateľstva republiky. Na Slovensku žilo v tom čase 135 918 židov. V rámci tohto sčítania židia mali možnosť po prvýkrát uviesť aj svoju národnosť, a to buď slovenskú, alebo židovskú. K židovskej národnosti sa prihlásilo vyše 70 tisíc ľudí a urobili tak predovšetkým vzhľadom na svoju náboženskú (ortodoxnú) orientáciu.

Rozpad monarchie a vznik novej republiky znamenal aj pre bratislavských židov prechod do nového sveta, ale aj do neistej budúcnosti. Podľa slov mestského radcu Izidora Knöpfelmachera židovské obyvateľstvo Bratislavy s radosťou uvítalo vytvorenie československého štátu a hneď od začiatku sa chcelo najmä intelektuálne zapojiť do jeho budovania. Židia oceňovali význam *národnej slobody*, ako aj to, že židovstvo vstúpilo do dejín národov. Neustále proklamovali, že sú priateľmi novo-

Až vo februári 1919 prišla do Bratislavy vládna delegácia, ktorú viedol Vavro Šrobár

Mesto s prístavom, okolo roku 1918

vzniknutého štátu. Prezident svetovej sionistickej organizácie Nahum Sokolov v jednom z čísel Jüdische Volkszeitung poznamenal, že *mladá, ale slávna republika má mnohých a mocných priateľov po celom svete, ale nikto si ju necíti tak, ako židovský národ*. Po vzniku republiky židia však okamžite pochopili, že sa ocitli v novom existenčnom i komunikačnom priestore. Zabehané pomery, v ktorých žili, vystriedala nepoznaná realita. Nový štát vítali s pocitmi neistoty, pretože nevedeli, čo ich čaká. Antisemitské nepokoje, spojené s rabovačkami židovského majetku, v nich vzbudzovali obavy, či im nová republika bude skutočne garantovať slobodu, ktorej sa tolko dovoľávali. Ani bratislavská židovská komunita nebola ušetrená protižidovských výčinov, ktoré boli vyjadrením pomsty za to, čo židia údajne *napáchali na slovenskom ľude*. Priamy svedok protižidovských nepokojov v Bratislave S. Komloši si na tieto udalosti spomínal takto: *Večer 21. októbra o šiestej hodine sa začala v Bratislave revolúcia. Pochod demonštrujúcich robotníkov, boli to tisíce mužov a žien, sa tiahol mestom. Výkriky Preč s vojnou!*

vystriedali výkriky *Preč so židmi! Smrť židom!* Židia sa v týchto pohнутých dňoch cítili viac ohrození ako ostatní obyvatelia mesta. Ich reakcia na vzniknutú situáciu bola preto prirodzená: na ochranu svojho geta založili židovskú gardu. Aj napriek tomu bola atmosféra v meste napätá. Snáď aj preto vládna delegácia vedená ministrom pre správu Slovenska V. Šrobárom prišla do Bratislavy až na začiatku februára 1919. V pre-

Po vzniku ČSR sa židia ocitli v novej situácii. Začala sa prejavovať protižidovská nálada

jave, ktorý Šrobár predniesol akoby symbolicky v slovenčine, maďarčine a nemčine, obyvateľov Bratislavy ubezpečoval o svojej liberálnosti a sľuboval, že Bratislave sa podarí národnostnú otázku vyriešiť tak, aby mesto bolo predmetom závidosti celej Európy.

Ďalší vývoj mu dal v istom zmysle za pravdu, a to prinajmenšom v prvých rokoch existencie štátu. Židia sa stali organickou súčasťou multinacionálneho, multinárodného a multilingválneho spoločenstva.

Bratislava sa rozprestierala v geopolitickom, náboženskom i kultúrno-spoločenskom trojuholníku medzi Budapešťou a Viedňou a táto skutočnosť výrazne ovplyvnila ďalšiu existenciu bratislavských židov. Ocitli sa v novej realite, v ktorej si museli odpovedať na otázku, kam patria, ku komu sa pridajú. Nebolo to nič nové. Slovenskí židia sa po celý čas svojej existencie neustále prispôbovali novým pomerom. Ak chceli, aby ju majoritná časť spoločnosti brala na vedomie a aj ju akceptovala, museli sa zákonne prispôbiť. Postupne, aj keď veľmi pomaly a s nechutou, začali uvažovať o dvoch možnostiach: buď sa asimilovať s majoritnou časťou spoločnosti, alebo žiť v izolácii, ktorá by sa de facto rovnala zániku. Avšak ani nepretržitý vývoj ďalších vzťahov majority k židovskej komunite nemo-

Zarastený s veľkým nosom a ušami – takto bol žid zobrazený na plagátoch

hol nadobro zmazať podozrenie, že spolužitie oboch častí nebolo vždy plnohodnotné, ale mnohokrát, ako hovorí aj P. Salner – bolo len akýmsi súžitím vedľa seba. Bol tu však ďalší problém: slovenské židovstvo bolo v tom čase zaťažené silným bremenom maďarizácie, mnohí obyvatelia mesta židov ironicky označovali za maďarónov, za nositeľov maďarskej kultúry, ale tiež za kolaborantov s Maďarmi, pretože *si chceli prisvojiť veľkú časť majetku i hospodárske výsledky, čím v konečnom dôsledku chceli ožobrať slovenský ľud*. Dobová tlač uvádza množstvo príkladov, ako slovenská verejnosť (vrátane bratislavskej) vnímala židov.

Na začiatku dvadsiatych rokov pôsobila v Bratislave silná skupina, ktorá presadzovala, aby sa židia vzdali národnosti židovskej a prijali slovenskú. Viedol ich notár Eugen Klein. Navrhol vypracovať akýsi plán, ktorým by sa židia dostali do pozornosti vlády – vďaka nemu chceli vzbudiť vedomie, že židia sa skutočne cítia najviac Slovákmi. Politická strana, ktorú navrhol založiť, mala židov pripraviť na vstup do politiky. Do komunálnej, aj tej najvyššej. Tieto predstavy neboli až také nereálne, no naplnili sa až o niekoľko rokov neskôr.

Bratislava bola centrom slovenského židovstva. Tunajšia židovská komunita patrila medzi najpočetnejšie. V roku 1921 tu žilo takmer 11 000 židov, ktorí tvorili 11-percentný podiel na počte obyvateľstva. Podstatná časť z nich sa v medzivojnovom období o politiku vôbec nezaujímal. Ich každodenný život tvorili iné hodnoty, ako bola pánska hra na politikov, hoci mestské prostredie k tejto činnosti priam lákalo. Sústreďovali sa na to, v čom vynikali – na štúdiu a obchodovanie. V týchto činnostiach židovská komunita nielen v Bratislave prežívala svoje zlaté obdobie. Charakteristické bolo, že v každej židovskej rodine aspoň jedno dieťa študovalo. Znalosť čítania a písania síce nevyjadrovala ich celkovú kultúrnu úroveň, ale do značnej miery prezrádzala schopnosť ich kultúrneho i hospodárskeho pokroku. V medzivojnovom období mali bratislavskí židia k dispozícii päť talmudistických škôl a desiatku podobných inštitúcií, v ktorých sa schádzali, aby sa neustále vzdelávali. Aj dodnes prežíva predstava, že prevažnú časť študentov univerzitného smeru tvorili práve študenti židovského pôvodu. Štatistiky hovoria jasnou rečou. V školskom roku 1921/1922 študovalo na právnickej fakulte 16 židov a 289 nežidov, o sedem rokov neskôr to bolo už 187 židov a 690 nežidov. V tom istom období navštevovali Filozofickú fakultu

štyria židovskí študenti a 66 nežidovských; o spomínaných sedem rokov neskôr štatistika vyznieva v prospech nežidovských študentov. Bolo ich 178, kým židovských bolo len 22. Určitú výnimku tvoria študenti lekárskej fakulty: v školskom roku v prvom uvedenom období študovalo 104 židov a 66 nežidov, avšak už o sedem rokov neskôr sa počet židovských študentov-medikov zredukoval na 96, kým nežidovských vzrástol na 257.

Ešte stále prežíva názor, že univerzitu navštevovali prevažne študenti židovského pôvodu

Židovské obchody, ktoré poznal azda každý

VZŤAH SPOLOČNOSTI K ŽIDOVskej KOMUNITĚ

Vari najvernejšie ho vystihuje citát sociológa a od roku 1929 ministra školstva a národnej osvety Antona Štefánka, ktorý je zvečnený v *Slovenskej vlastivede*. Posúďte sami: *Kresťanské obyvateľstvo ich nemá rado, upodozrieva ich dokonca z rituálnej vražednosti, ale hmotná závislosť ľudu od žida zamedzovala každý ostrejší výbuch židovskej xenofóbie. Židia sa stýkajú so židom v obchode, v kanceláriách advokátov a ambulanciách lekárov... Ale susedstvo nepestujú so sedliakmi, neberú účasť na národných a kultúrnych podnikoch slovenských. V minulosti patrili medzi najzúrivejších maďarizátorov. Nie div, že antisemitský pohyb našiel na Slovensku pôdu pripravenú. Židia boli odjakživa cudzotvarom v našej oblasti. Žili medzi nami ako cudzinci, odlišní jazykove, nábožensky, hospodársky, zvykove. Spoločensky využívali v plnej miere výhody, ktoré im plynuli zo spoločenskej produkcie vládnúcej rasy maďarskej.*

Z čoho pramení tento kritický náhľad majority na židovskú menšinu? Kus pravdy je v tom, že židia (a nielen v Bratislave) boli skutočne iní: odlišovali sa vzhľadom i odevom, ale najviac spôsobom života, zmýšľaním i konaním. To, čo sa vymykalo z radov „normálu“ a či priemernosti, stávalo sa oným negatívnym prvkom v spoločnosti, ktorý bolo treba odsúdiť, zneuznať, stavať sa k nemu nepriateľsky. V podstatnej miere zohrávalo svoju úlohu nepoznanie sa z historického hľadiska. Židovské dejiny a kultúra boli veľkou neznámou. Preto sa každodenný obraz žida dal namaľovať jednotvárne: žid ako úžerník, žid ako obchodník, krčmár, okrádač. Žid ako mudrlant, špekulant, advokát, lekár. Tento stereotyp, ktorý nie je ojedinelý ani v súčasnosti, nenarušila ani skutočnosť, že žid (nielen v Bratislave) bol nositeľom kultúry a vzdelanosti, myslenia i vysokého učenia, či celkom iste aj nositeľom pokrokových nových prúdov hospodárenia, ktorí nežidov naučili narábať s peniazmi, obchodovať a podnikáť. Osobitne sa to týkalo Bratislavy. Na príkladoch tohto mesta možno vari najlepšie ukázať na typické črty žitia či „vedľažitia“ majoritnej časti spoločnosti so židovskou komunitou. Ak mali židia možnosť výberu, uprednostňovali Bratislavu, pretože ich priťahoval meštiacky spôsob života i to, že v tomto meste videli možnosť lepšej budúcnos-

U kníhkupca Steinera sa dali kúpiť dobré knihy

Obchod s textilnou galantériou Abrahama Schwarza

Fleischmann predával módný krátky tovar

ti a prosperity. Bratislavská židovská komunita, ktorá v medzivojnovom období odzrkadľovala vnútorný vývoj židovstva, stále patrila k najpočetnejším. Tvorila rôznorodú i keď sociálne nevyhranenú časť spoločnosti. Židovské rodiny boli chudobné, mnohodetné, tak ako sa na židovské rodiny patrilo, tesniace sa v malých bytíčkoch židovského geta, kde každý mal svoje miesto. Na druhej strane boli aj bohaté židovské rodiny, ktoré vlastnili veľké domy a nemalé majetky, ktoré im celkom prirodzene pomohli k výnosným pozíciám. Boli prevažne obchodníkmi. Každý Bratislavčan vedel, čo sa u ktorého žida dá dobre kúpiť. A každý židovský obchodník vedel, čo, kde a kedy môže

Sanatórium Kocha na Šulekovej ulici (1930)

dobre predať. Kým chudobnejší sa živili podomovým obchodovaním so všetkým možným, členovia zámožných židovských rodín pracovali v bankách, v obchodoch predávali luxusný tovar – galantériu, kvalitné a pekné látky, odevy, koberce, knihy. Mená ako Halmoš, Steiner, Fleischmann, Wertheimer, Taussig, Schmeterling a mnohí iní boli rovnako dobre známe, ako to, čo predávali. No neboli to len títo obchodníci, ale aj stovky ďalších, ktorých všakovaké živnosti, krajčírstva, holičstvá a kaderníctva, kožušníctva, obchody s miešaným tovarom, s mliekom a lahôdkami, kôšer hydinou, ale aj mnohé ďalšie poznal každý Bratislavčan. Židovské reštaurácie sa nachádzali na Kapucínskej a Zelenej ulici, vlastnili ich K. Hainowitz a A. Grünhut, cukrárne Menzera, Hellera, či Wintera ľudia radi navštevovali na Kapucínskej, Kozej i na Vydrici, A. Schönbaum, M. Lang a S. Kornfeld boli zase vychýrenými pekármi, s vínom obchodovali bratia Liebermannovci, M. Celler, M. Pollak, J. Fischer, či G. Feith – bývali na Židovskej, Štefánikovej i na Heydukovej ulici, takmer každý si dával zhotovovať náhrobné kamene pre svojich nebožtíkov u Lazara Sterna či Bernarda Löwingera. Cukrárne niektorí židia nazývali zákuskárne. Dobré židovské koláče sa dali kúpiť u Hermíny Weinrebovej alebo u Šarloty Epsteinovej na Kapucínskej ulici.

Profesor MUDr. Karol Koch

Dobré meno mali aj vychýrení lekári – Klein, Koch, Roth mali svoju klientelu aj v radoch „obyčajných“ ľudí. Niektorí advokáti boli tiež kandidátmi na politikov, o ktorých si aj tak každý myslel, že politika ich zaujíma iba preto, aby získali ešte lepšie postavenie. Isté politické ambície v neskôr založenej Židovskej strane mali Hugo Roth, no predovšetkým Július Reisz. Najmä Reisz, bratislavský notár a člen riaditeľstva Dunajskej banky, sa stal synonymom úspechu slovenských židov v politickom dianí. Jeho devízou bolo, že pomerne skoro pochopil podstatu „východnej politiky“, ale aj to, že bol ochotný robiť politické kompromisy. Postupne sa stal vedúcou osobnosťou slovenského židovstva. Židovskú stranu na Slovensku začal meniť a chcel z nej vytvoriť organizačne vyspelú stranu, nezávislú od celoštátnej Židovskej strany. Koncom roka 1927 prijala strana pod jeho vedením nový program a nové stanovky. Po prvýkrát v dejinách ČSR to mala byť strana s pevnou členskou základňou, územnou organizáciou a mala mať zabezpečený stály zdroj financovania. Reisz však často vystupoval veľmi autoritatívne, a preto nemal ľahkú pozíciu. V roku 1928 sa v Bratislave konala porada o postupe židov pri voľbách do krajského zastupiteľstva. Predseda politickej exekutívy celoštátnej Židovskej strany bratislavským sionistom odkázal, aby podporovali len takú politickú stranu, ktorá podporuje pôvodný program Židovskej strany. Reiszovi odporučili, aby svoj program zmenil. Reisz túto požiadavku kategoricky odmietol, čím si voči sebe pobúrili sionistov. Tí zvažovali, či vôbec majú v strane zostať a verejne vyhlásili, že Reiszovi nedôverujú.

Jeho politická kariéra sa však aj napriek tomuto neúspechu neskončila. Postupom času dokázal svojich súvercov presvedčiť o svojich politických kvalitách. Navyše – silnú podporu mal vo vtedy vplyvnom a uznávanom mestskom radcovi Izidorovi Knöpfungmacherovi. V politike však nikdy nie je nič isté. Obaja sa stali rivalmi, nie však nepriateľmi. Reisz

Na neologickom cintoríne sú pochovaní viacerí lekári

<
Náhrobný kameň J. Reisza

sa prebojoval do pražského parlamentu, kde zastupoval záujmy slovenských židov. V poslaneckej snemovni vystúpil po prvýkrát 21. decembra 1929. Bola to historicky prvá reč židovského poslanca na pôde parlamentu. Treba však povedať aj to, že podobné vystúpenie tohto poslanca v sneme už viac neodznelo.

Väčšina židovských obyvateľov sa organizovala v spolkoch, ktoré mali dlhoročnú tradíciu. O niektorých sme už hovorili. Ďalšie vznikali po vzniku republiky a boli dôkazom toho, že ČSR poskytovala židovským občanom solídne podmienky na ich aktivity. Pre bratislavských židov boli prítlačlivé také spolky, kde sa ich členovia nemuseli iba obmedzovať na pravidelné stretávania sa, ale predovšetkým kde uplatňovali a zdokonaľovali svoje schopnosti, väčšinou organizačné, vôľové i duchovno-športové. Spomedzi spolkov bol najstarším spolok Chevra kadiša (v preklade Svätý spolok). Spomínali sme ho už. Vznikol po rozštiepení náboženskej obce v roku 1872. Bola to tradičná inštitúcia, ktorá sa starala o potreby chorého alebo zomierajúceho človeka. Nielenže sa starala o návštevu chorých, ale hradila aj náklady za lieky a lekára. Poskytovala útechu pozostalým, v núdzi ich finančne podporovala, ale taktiež vybavovala pohreb. Byť členom tohto bratstva sa pokladalo za poctu. Nedostala sa však každému - iba mravne čistým, bezúhonným občanom.

Ešte stále pôsobil spolok Esra, ktorý

Poslanec J. Reisz bol veľmi ambicióznym. Prebojoval sa až do pražského parlamentu

Členovia spolku Chevra kadiša boli váženými občanmi Prešporka. Jedným z nich bol Jakob Quitt

poskytoval pomoc v núdzi tým, ktorí ju najviac potrebovali. Rovnako ako spolok Hazelach, sprostredkujúci humanitnú i finančnú pomoc, ale aj Zemský zväz sobotu sväticiach židovských obchodníkov v Bratislave, Slovenský židovský atletický klub, Židovský plavecký a športový klub Bar Kochba, Židovská telocvičná jednota Makkabi, ktorá v bratislavskej Petržalke založila aj samostatný športový klub ŠK Makkabea. Osobitnú zmienku si zaslúži mládežnícke hnutie Hašomer Hacair, ktoré sa svojím významom zapísalo do dejín židovského ľavicového hnutia. Vzniklo po prvej svetovej vojne, keď sa začal dlhý boj o dušu a ducha židovskej mládeže. Hnutie nepretržite fungovalo až do roku 1950. Priam priekopnícku činnosť vyvíjalo v medzivojnovom Československu. Časť židovskej mládeže vtedy s nadšením prijímala progresívne myšlienky. Zakladali sa sionistické hnutia, ktoré mladých židov postavili pred cieľ – stať sa robotníkom v novej domovine, v Palestíne. Hašomer Hacair mal od svojho založenia inú intelektuálnu úroveň než ostatné sionistické hnutia. U niektorých najprv prevládala zvedavosť: *Ako študentka som vstúpila do Hašomer Hacair, ale len zo zvedavosti, žiadne presvedčenie tam nebolo. Hovorilo sa tam všeličo o Palestíne, o židoch a o problémoch*

Futbalové ihrisko ŠK Makkabea v Petržalke

Prezídium prvého kongresu mizrachistov, ktorý sa konal v Prešporku v roku 1904

so židovstvom. No, prirodzene, ten nátlak zvonka človeka priblížil k tým, ktorí rovnako zmýšľali. Pre iného bol vstup do Hašomeru akýmsi nepísaným zákonom: Naša rodina bola relatívne pokrokovito orientovaná. Mali sme skôr ľavičarske tendencie. Bol som aj šómérom (odvodené od slova Hašomer Hacair – K. H.), ale potom sa to rozpadlo, lebo chlapci sa vysťahovali do Izraela.

Spomenuté spolky dopĺňali ešte rozličné kultúrne a osvetové združenia, ktoré vznikali spontánne a rovnako spontánne (väčšinou pre nedostatočný počet členov) aj zanikali. Všetky židovské spolky vrátane tých, ktoré mali politické ambície, však zanikli nedobrovoľne, na základe vládneho nariadenia zo septembra 1940, keď sa Slovensko uberalo cestou, ktorá s demokraciou nemala nič spoločné.

V záujmovom a spolkovom živote bratislavských židov zohrával dôležitú úlohu nástup moderného židovského nacionalizmu – sionizmu. V slovenských podmienkach sa však idea sionizmu uplatňovala pomalšie ako v Čechách, pretože slovenské židovstvo bolo prevažne ortodoxné, konzervatívne a v podstate program sionizmu odmietalo. V Prešporku mal sionizmus výrazne náboženskú zložku. Prvá miestna

sionistická skupina, ktorá tvorila základ spolku *Ahavat Sion*, vzišla zo *šituru* založeného v roku 1872 pre mladých obchodníkov. Vtedajší rabin Bernhard Schreiber nenamietal, aby sa členmi spolku stali aj žiaci jeho ješivy, a tak sa do tohto spolku pridali všetci z *vysokej školy talmudu*. Do tohto združenia vstúpil aj Siegfried Steiner spolu so svojím otcom Hermannom a bratmi Wilhelmom a Moritzom. S týmito menami sa ešte stretieme. Steinerovci sú totiž bytostne spätí so sionizmom.

Sionizmus predstavoval novú interpretáciu židovstva. Chápal sa ako hnutie usilujúce sa o návrat židov do krajiny predkov. Idea sionizmu bola blízka predovšetkým mladým ľuďom, ktorí sa organizovali v priamej predchodkyni Mizrachi, v organizácii sionistickej mládeže Zeiré we Hechaluz Hamizrachi. So Zeiré je bytostne spätá rodina Weinrebocov, resp. bratia Moses a Izák, ktorí sa výrazne angažovali nielen v kultúrnej i sociálnej oblasti, ale pomohli zorganizovať odchod prvej skupiny mladých ľudí do Izraela.

Vznik spolku Mizrachi sa datuje do roku 1902, keď vznikol vo Vilniuse. Pomenovanie je odvodené zo skratky Merkas ruhani, teda duchovné centrum. Bola to na náboženskom podklade stojaca frakcia svetovej sionistickej organizácie, ktorá sa zaviazala presadzovať mravné a hmotné budovanie *židovskej národnej domoviny, pestovanie a rozširovanie hebrejského jazyka, židovskej kultúry v duchu židovskej náboženskej tradície, ale aj telesný a duševný rozvoj mládeže*. Podstatou tohto hnutia bola idea osídlenia Palestíny, čo malo byť prvým krokom k sľúbenému vykúpeniu, pričom ho mal dokonáť až Mesiáš. Sionisti – mizrachisti sa pokladali za židov verných tradíciám, no boli ochotní spolupracovať aj so sekulárnymi židmi.

Kolískou sionizmu bol Prešporok. Na jeseň roku 1904 sa tu konala prvá svetová konferencia religióznych sionistov zo združenia Mizrachi. Na tejto konferencii dvadsiatka ortodoxných sionistických rabínov zdôraznila, že *úlohou Mizrachi je chrániť a obhajovať platnú formu vernosti zákonom, pestovať a podporovať sionistickú ideu v jej čistote, strániť sa všetkého nežidovského, získavať židov verných zákonom a dať tak príležitosť všetkým, ktorí zachovávajú zákon*. Po konferencii propaganda označila Hermanna Steinera za šíriteľa *klerikálnej propagandy*, či za *nositeľa neblahej choroby sionizmu*. Paradoxne: hoci on sám sa na konferencii aktívne nezúčastnil, teda nepredniesol nijaký

prejav, avšak stal sa členom výboru pre výchovu.

Spočiatku sa predpokladalo, že k Mizrachi sa pripoja stúpenci sionizmu, regrutujúci sa z náboženských vrstiev vo vtedajšom Prešporoku. Už vtedy sa totiž utváral jeden prúd vnútri spolku Ahavat Sion. Jedna časť jeho členov videla v Mizrachi nebezpečenstvo trieštenia sionizmu, a preto Mizrachi pokladali za škodlivú organizáciu. Až pätnásť rokov trvalo, pokiaľ sa našli muži, ktorí považovali za nevyhnutné zhromaždiť nábožensky zmýšľajúcich sionistov. Na jar roku 1919 sa v židovskej modlitebni na Kapucínskej ulici zišli zástupcovia tradičného národného židovstva, aby založili miestnu skupinu Mizrachi v Bratislave.

Bratislavskí židia prijali založenie spolku s nadšením. Rovnako nadšene vstupovali do radov Mizrachistov. Za svojho predsedu si zvolili právnika Siegfrieda Steinera. Ten v júni 1920 zvolal do Košíc prvú ustanovujúcu krajiniskú konferenciu Mizrachi, ktorá potvrdila spojenie so svetovým sionistickým hnutím.

Perspektívne vybudovanie židovského štátu sa však medzi všetkými prešporckými židmi nestretalo s jednoznačným pochopením. Členovia ďalšieho židovského spolku Aguda (označovaná ako Agudat Jisrael, čo v preklade z hebrejčiny znamená Zväz) sa so sionizmom nestotožňovali, odmietali ho, hoci návrat do Svätej zeme hlásali v duchu náboženskej idey tradície, teda až po príchode Mesiáša.

Siegfried Steiner – vedúci člen sionistického združenia Mizrachi

V roku 1919 sa v Bratislave vytvorila skupina sionistických organizácií, ktorú viedol B. Tomaschoff

Vo svojej filozofii uprednostňovali rabínov, v rukách ktorých sa mala sústrediť všetka moc. Aguda, podoprená náboženstvom, presadzovala výchovu židovskej mládeže na základe predpisov Tóry. Agudisti sa teda nezamýšľali nad odchodom do Palestíny, pretože tam sa mali židia uchýliť až vtedy, keď boli jednou nohou v hrobe. Svoje korene zapustili na Slovensku a asimilovali so slovenským národom.

Oba spolky – Aguda aj Mizrachi – mali na vtedajšiu dobu pomerne silnú členskú základňu. Ich pôsobenie odzrkadľovalo stav v spoločnosti a svedčí o názorovom strete dvoch skupín – asimilantov a sionistov. V duchu idey sionistov účinkovali ešte ďalšie spolky: Liga sionistov-intelektuálov, Spolok sionských akademikov Ben Guria, ako aj sionisticky zameraná Organizácia sionistických žien a dievčat pre Slovensko (WIZO), ktorej reprezentantkami boli Júlia Knöpfungmacherová či Giza Fleischmannová.

Keď Československá republika, ktorá židom vytvárala vhodné podmienky na život i uplatnenie sa, oslavovala desiate výročie svojho založenia, prešporskí židia mali dvojnásobný dôvod na oslavu. Do Bratislavy prišiel na návštevu prezident republiky T. G. Masaryk. Ešte pred tým si pozval na Hradčany zástupcov slovenských židov, aby sa nechal informovať o činnosti náboženských obcí. Títo okamžite spozorovali prezidentov záujem o veci židovské. Všeobecne bolo známe, že prezident republiky veľmi pozorne sledoval aktivity židovskej komunity. Sledoval sionistické a národno-židovské hnutie v ČSR, ale aj v ostatnej Európe a nadobudol presvedčenie, že *nie je hnutím politického šovinizmu, ale mravnou obrodou židovského národa*. Vo svojich prejavoch zdôrazňoval nielen mravné hodnoty, na ktorých mu toľko záležalo, ale aj to, že *židovská národnosť nikdy nebude viac prekážkou v štáte, kde žije viacej národností*.

Audiencia u prezidenta republiky v Prahe bola krátka. Trvala len pol hodiny, ale slovenskí židia odchádzali do Bratislavy plní nádeje.

Keď 12. októbra 1928 prišiel prezident T. G. Masaryk na dlho očakávanú návštevu do Bratislavy, židovskí obyvatelia mesta mu pripravili srdečné privítanie. Vedelo sa, že prejde okolo synagógy na Zámockej ulici. Preto bola slávnostne vyzdobená. Zišli sa v nej rabíni David Wesely, Simon Lebowitsch, Alexander Kalisch a Simon Hirschel, ktorých viedol hlavný rabín Akiba Schreiber. Hold prezidentovi prišli vzdáť aj sudcovia

(dajjani) so zvitkami Tóry v rukách, predstavenstvo obce, poslucháči ješivy, študenti Jesode ha-Tora, verejnej rabinskej školy, skrátka žiaci všetkých škôl pod vedením svojich učiteľov. Jeden z nich – Jakub Theodor Steiner, syn váženého právnik a popredného sionistu S. Steinera, predniesol slovenskú básničku, aby takto prezidenta pozdravil. Pamätníci hovoria o tom, že keď prezident prišiel na Židovskú a Zámockú ulicu, aby pozdravil jej obyvateľov, všetci, a bolo ich tam na tisíce, nadšene kričali *Jechi! Jechi!* (Sláva! Sláva!) Prezident im mával, salutoval, pred synagógou sňal klobúk z hlavy, aby sa poklonil pred rabínmi a Tórou. Radosť a dojatie nemalo konca.

Keď prišiel do Bratislavy prezident T. G. Masaryk, aj židovskí obyvatelia mesta ho srdečne víтали

Pokojná atmosféra Bratislavy

KONIEC ŽIDOVSKEJ BRATISLAVY

Keď sa v Nemecku dostal k moci Hitler a keď na Slovensku vstúpili do platnosti prvé protižidovské opatrenia, reakcie boli okamžité. Každý však reagoval po svojom. Bratislavskí židia bojkotom všetkého nemeckého a tlač zase nešetrlila kritikou židov. Spomínaný bojkot si židia zvolili ako prejav svojho nesúhlasu s nemeckou protižidovskou politikou. *So zreteľom na dnešné pomery, pod ktorými naši spoluveriaci v Nemecku trpia, je povinnosťou každého tunajšieho seabavedomého žida, aby na to odpovedal nie demonštráciami, avšak tak, že upustíme od všetkého, čo by mohlo byť osožné dnešnému ríšskonemeckému hospodárstvu. Kúpajte preto výlučne tuzemské československé výrobky!* – takto sa k bratislavským židom (ale aj v ostatných mestách Slovenska) prihovárili ich najvyšší zástupcovia v nádeji, že čo najviac židovských občanov bude uvedomelých a pripoja sa k bojkotu. Aj verejnosť okamžite začala sledovať, ako sa budú židia stavať k vzniknutej situácii. Čakalo sa, či začnú viac používať slovenskú reč, pretože *mnohí provokovali tým, že hovorili nemecky, maďarsky alebo prasto jidiš* a takisto boli ľudia zvedaví, na ktorú stranu sa židia priklonia.

Medzivojnovú Bratislavu, jej obyvateľov a židov v nej žijúcich charakterizovala vzájomná tolerancia. Dokumentujú to mnohé svedectvá. Všetko sa však razom zmenilo. Impulzom na vyostrenie protižidovských nálad sa stalo premietanie francúzskeho filmu Golem v bratislavských kinách Metropol a Tatra. Film, ktorý začali premietiť 24. apríla 1936, vyvolal ojedinelú reakciu, ktorá vyústila do demonštrácií s antisemitickým nádychom. Čo sa stalo? Poobedňajšie predstavenie sa odohralo ešte v pokojnej atmosfére. Večer však v hľadisku nastal šum, ľudia začali písať a kričať, že film treba stiahnuť z programu, pretože ich údajne urážal. Rozruch v sále bol taký veľký, že usporiadatelia boli nútení niektorých návštevníkov vyviešť zo sály. Nespokojní ľudia nakoniec docielili, že premietanie sa predčasne ukončilo. Vonku, na ulici, pred kinom Metropol, boli už nastúpené policajné jednotky. Dvadsiatku „najaktívnejších“ divákov – svoradovských akademikov – zobrali na policajnú stanicu. Aby sa situácia upokojila, poslanec snemu a šéfredaktor Slováka Karol Sidor poslal telegram ministrovi vnútra J. Černému, aby

zariadil stiahnutie filmu. V uliciach mesta sa však už odohrávali nepokoje namierené proti židom. Tí, ktorí sa najviac cítili urazení obsahom filmu, tiahli na Židovskú ulicu, kde rozbíjali okná domov a chudobných židovských obchodíkov. Paradoxom bolo, že „Golemiáda“, ktorá sa takto spustila, zasiahla tých najchudobnejších a obišla luxusné židovské vily.

Nepokoje sa skončili až o tri dni, a to nielen vďaka policajnému zásahu, ale najmä preto, že filmová spoločnosť AB Golema stiahla z programu.

Film síce prestali premietiť nielen v Bratislave, ale aj v kinách niektorých ďalších miest Slovenska, ale protižidovské nálady sa tým neskončili. Naopak, stupňovali sa. Mnohí z pamätníkov si spomínajú na koniec roka 1938, keď už bolo Slovensko autonómnou krajinou a utrpelo prvú zahraničnopolitickú porážku. Krátko po rozhodnutí Viedenskej arbitráže 2. novembra 1938, keď južná časť Slovenska pripadla Maďarsku, bolo treba za tento stav hľadať vinníka. Ľudia si ho veľmi rýchlo našli. Boli to židia, ktorých označili za zodpovedných za stratu územia i obyvateľstva. Tí sa, pochopiteľne, bránili. Stovky židovských občanov sa zišlo pred bratislavským hotelom Carlton, aby vyjadrili svoj protest. Vzápätí sa zostrila protižidovská propaganda. Tlač otvorene písala o tom, že *židov treba*

Po premietaní filmu Golem sa rozpútali protižidovské demonštrácie

vyexpedovať z teplých miest kšeftárskych, lekárskejších, notárskych a ponúknuť im prácu na zdravom povetrí. Postupne treba takto regulovať činnosť židov v rozličných oblastiach. Bude to v ich prospech a nebudú tak provokačne nápadní.

Ľudia znova začali rozbíjať okná židovských domov, výklady ich obchodov, na stenách budov začali ľudoví umelci tvoriť rozličné podobnosti židovských tvárí, pričom nezabudli zvýrazniť to, čo podľa nich židov identifikovalo.

Noviny - Slovák aj Gardista - začali nabádať, že židia majú odísť do Palestíny, ale majetok nech nechajú na Slovensku, aby nenastal odlev kapitálu. *Máme v rukách moc a keď ju budeme vedieť využiť, budeme mať aj moc hospodársku. Zatiaľ tomu tak ešte nie je. Gardisti pochodujú, oduševňujú sa a židia si žijú ďalej v takom istom blahobyte. Chceme urobiť koniec so židovskou nadvládou na Slovensku!*

Žid je náš nepriateľ!

Krátko na to - v decembri 1938 - sa konali prvé voľby do slovenského Snemu, ktoré boli istou raritou: nielenže bola pripravená jedna jediná otázka, či si ľudia želajú žiť v novom a slobodnom Slovensku (dalo sa odpovedať inak ako áno?), ale pre židovských voličov boli určené osobitné miestnosti, aby nevolili spolu s ostatným obyvateľstvom. Predvolebnú agitáciu sprevádzali protizidovské kampane, ale aj napriek tomu židovské organizácie všetkých vyzývali, aby sa na voľbách zúčastnili a aby na otázku týkajúcu sa slobodného života odpovedali kladne. Starostlivo pripravené víťazstvo jednej strany bolo prehrou demokracie. Pre židovských občanov Bratislavy sa začala nová realita. Kedysi tolerantné mesto, v ktorom každý žil vedľa seba, aj keď nie vždy najideálnejšie, ale rozhodne bez nenávisťi, sa pre židov stalo minulosťou. Rozhodnutím úradov boli zlikvidované všetky židovské spolky, prostredníctvom ktorých mali židia možnosť vyjadriť svoju lojalitu k ČSR, k demokratickému

zriadeniu, ktoré vo veľkej väčšine vypestovalo vedomie, že medzivojnové Československo chápali ako *ostrov demokracie*. Republika a spoločnosť, ktorej sľubovali vernosť, ich však postupne začala zo svojich radov vylučovať.

Začal sa písať rok 1939. Bratislava sa po vyhlásení slovenského štátu 14. marca 1939 stala jeho hlavným mestom s asi 138 000 obyvateľmi, z ktorých bolo vyše 15 000 židov, čo predstavovalo takmer desaťpercentný podiel na počte obyvateľstva.

Prvé dni nového štátu neveštili pre bratislavských židov nič dobré. Z rozhlasových prijímačov sa národu prihovárал budúci prezident Jozef Tiso, ktorý hovoril o tom, že židovskú otázku treba riešiť po kresťansky a že slovenská vláda sa bude zaoberať touto problematikou. *Návrh*

Vznik slovenského štátu židia prežívali v obavách

Židovský kódex obsahoval zákony ostrejšie, ako boli norimberské zákony

zákona je už skoro hotový, v krátkom čase sa uverejní a príde očis-ta. Slovenská zem, slovenský obchod, slovenská tovareň bude patriť Slovákom. O pár dní neskôr bratislavská advokátska komora zakázala vykonávať advokátsku prax 290 židovským advokátom. Bol to len začiatok protizidovských nariadení. Na tie ostatné nebolo treba dlho čakať. Na židovských obyvateľov Bratislavy sa od apríla 1939 vzťahovalo vládne nariadenie, na základe ktorého boli vylúčení z hospodárskeho, sociálneho i spoločenského života. Veľmi výrazne sa zredukoval počet lekárov a lekárníkov, novinárov, osôb v slobodných povolaniach, ale aj počet židov študujúcich na všetkých typoch škôl. Začal platiť numerus clausus: znamenalo to, že zo spoločenského a hospodárskeho života mali byť vylúčení židia, ktorí v priemere tvorili 4-percentný podiel na počte

Nástenné ľudové noviny písali, že žid nie je človekom... Preto von zo Slovenska!

obyvateľstva, a teda mali mať v hospodárskom živote iba štvorpercentnú účasť. Numerus clausus sa dotkol predovšetkým majetnejších židov. Táto zásada ich vážne ohrozila, a preto sa rozhodli Bratislavu opustiť.

Zmenená atmosféra sa okamžite preniesla aj na verejnosť. Na stenách domov sa začali objavovať nápisy, ktoré útočili na židovských obyvateľov mesta a označovali ich nepriateľov. Rétorika vládnych predstaviteľov sa situácii rýchlo prispôbila a až veľmi nápadne podobala na protizidovské prejavy, ktoré vytvorili majstri propagandy v Berlíne či Mníchove. Takisto ľudácka tlač sa pretekala vo verbálnych útokoch na židov. Najskôr o nich písala ako o orientáľoch, neskôr ich už označila za výtvor diablov. *Žid nie je človek, len sa mu zďaleka podobá.* Okrem slovných urážok hrozili aj fyzické ataky a provokácie, ktoré zinscenovali mladíci nemeckej národnosti. Po bratislavskom korze sa v húfoch prechádzali a keď sa stretli so židmi, vyzývali ich, aby korzo opustili. (Korzo bolo v tom čase obľúbeným miestom stretania sa mnohých obyvateľov Bratislavy, bez ohľadu na to, kto bol akej národnosti a konfesie.) Mladým Nemcom židia vadili aj na Hlinkovom námestí či dokonca na Rybnom,

Protizidovská propaganda v uliciach Bratislavy

ale aj na Riečnej ulici, kde sídlil jeden zo židovských spolkov, a preto sa tam často schádzali. Neraz prišlo aj k fyzickému napadnutiu. Na Ventúrkej ulici traja muži napadli jedného židovského úradníka, pričom mu spôsobili otras mozgu. Z rôznych novinových správ sa dozvedáme, že protizidovské akcie boli vopred organizované, i keď sa nedalo s určitou potvrdiť, že ich scenár sa zrodil v ústredni Deutsche Partei, hoci sa o tom nahlas hovorilo. Pozoruhodné pritom je, že tí, ktorí protizidovské akcie vyprovokovali, pôsobili dojemom slušných a inteligentných ľudí, avšak v skutočnosti to boli ľudia v pozadí, akási šedá eminencia, ktorí stáli za protizidovskými provokáciami. Úradníci Policajného riaditeľstva takéto akcie posudzovali v podstate benevolentne, hoci – aby si zachovali „dobrú autoritu“ aspoň naoko javili záujem o udržanie poriadku. Stále – a čoraz viac – však platilo, že *židia boli parazitmi na našom tele*, ktorí navyše ukrižovali Krista, čo Gardista neprestajne zdôrazňoval, vyzývajúci pritom verejnosť: *Nuž, zamyslime sa a súdme sami!*

Slovensko sa v marci 1939 stalo satelitným štátom Nemecka. Vodca nemeckej ríše A. Hitler v Ochranej zmluve na 25 rokov zaručoval politickú samostatnosť slovenského štátu, aby *sa slovenský národ mohol slobodne rozvíjať, naberať síl*. Slovenskú republiku Nemci zaradili do európskeho hospodárskeho priestoru, v ktorom ju podriadilo výlučne svojim predstavám. V Bratislave už pôsobil nemecký konzulát s Ernestom von Druffelom. V júni 1939 bolo zriadené nemecké vyslanectvo a prvým nemeckým vyslancom sa stal Hans Bernard. (Nie je bez zaujímavostí,

Ventúrska ulica

že zamestnanci v nemeckých diplomatických službách žili v Bratislave pokojným životom. K dispozícii mali slušné byty v známej štvrti na Palisádoch, a tí, ktorí to šťastie nemali, bývali v hoteli Carlton, ktorý im v tom čase poskytoval potrebný luxus.) Vyslanec plne podliehal Berlínu, kam odosielal situačné hlásenia, v ktorých sa sústredil aj na židovských občanov nielen v Bratislave, ale na území celého Slovenska. Písal: *Židovská otázka sa nijako neblíži k riešeniu, takže títo najhorší nepriatelia Nemecka sa ešte aj na Slovensku pokladajú za nepostrádateľných občanov*. Po salzburských rokovaníach najvyšších predstaviteľov Slovenska a Nemecka v júni 1940 sa začala prejavovať závislosť slovenského štátu od Nemecka. Nielen že si Nemci vynútili zmenu v slovenskej vláde, voči čomu bol prezident J. Tiso bezmocný, ale začala sa zavádzať ideológia národného socializmu, čo znamenalo definitívne uplatňovanie nacistických metód ovládania Slovenska. Skončilo sa tak obdobie tzv. vzorového štátu, kedy sa Slovensko, hoci pod nemeckou ochranou, prejavovalo ako samostatný štátny útvar.

Priamym dôsledkom salzburských rokovaní bolo, že do Bratislavy boli povolaní úradníci z ríše - odborníci, ale aj takí, ktorí sa vo veci príliš nevyznali a začali pôsobiť vo všetkých najdôležitejších inštitúciách ako poradcovia slovenskej vlády. Jedným z prvých bol poradca pre riešenie židovskej otázky Dieter Wisliceny. Aký paradox! Slovensko nebolo v tom čase okupované nemeckými vojenskými jednotkami a aj napriek tomu prišiel do Bratislavy vôbec prvý poradca pre židovskú otázku, čím Nemci dali dostatočne najavo, aký majú záujem o slovenských židov. Wisliceny začal presadzovať stratégiu, ktorá sa neskôr ujala: navrhol zbaviť židov majetku, čím vznikne sociálny problém, ktorý sa bude riešiť vystahovaním židov v masovom rozsahu. K tomuto problému sa ešte dostaneme.

Nemecký poradca pre riešenie židovskej otázky Dieter Wisliceny

Oslavy narodenín vodcu Adolfa Hitlera v apríli 1942

Robiť poriadok so židmi bolo v Bratislave (a nielen tam) na dennom poriadku. Podľa nemeckého vzoru začali platiť protizidovské nariadenia, v mnohom ostrejšie, ako tie nemecké. Slovenský štát už zastupovala autorita najvyššia – prezident Jozef Tiso a bratanie sa s Nemcami sa už nedalo prehliadnuť: keď Adolf Hitler v Berlíne oslavoval svoje narodeniny, v Bratislave vypukli veľkolepé oslavy. Na znak úcty Vodcovi prideliť námestie – to Masarykovo sa razom začalo volať Námestím Adolfa Hitlera.

Už od jari 1940 – po predchádzajúcich obmedzeniach z jari predchádzajúceho roka, začal Mestský notársky úrad, Župný úrad a neskoršie Ústredný hospodársky úrad usmerňovať arizačný proces. Ten postupne zo živnostníkov, majiteľov obchodov a podnikov urobil masu nezamestnaných ľudí, ktorí sa pre spoločnosť stali vážnym sociálnym problémom. Živnostenské oprávnenie už nedostal žiaden uchádzač židovského pôvodu. Takto spauperizovaní jednotlivci boli odkázaní na pomoc štátu, resp.

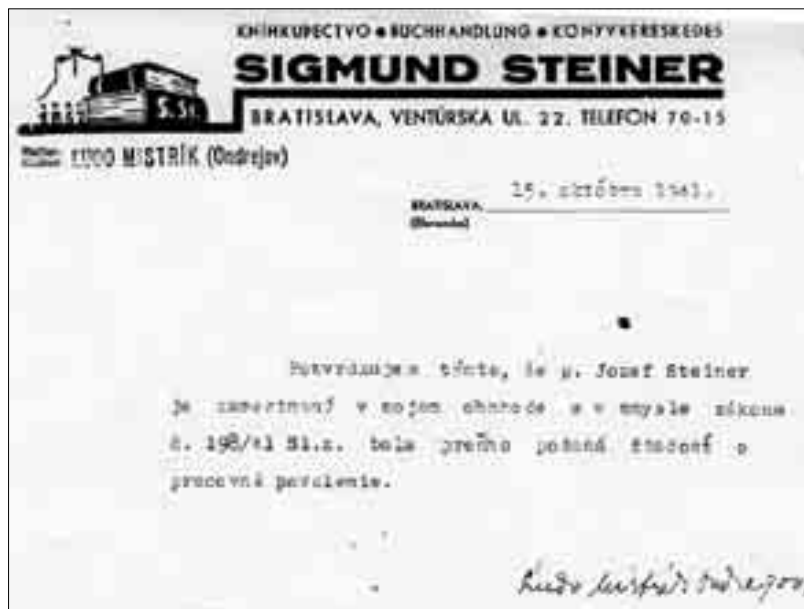
Ústredne Židov, ktorá sa musela o nich postarať. Keď poslanci v sneme odhlasovali prijatie arizačného zákona, legalizovali tak rozkrádanie židovského majetku, ktorý sa dostal do rúk kresťanov. *Slováci, hľadte čestne zbohatnúť!* – odporúčal Vojtech Tuka a vzápätí vyšla príručka *ako začať*, dať sa do práce, aby mohol byť židovský podnik zarizovaný. Aj v Bratislave bol nedostatok odborne vyškolených a hlavne finančne schopných adeptov na arizovanie, a preto im spomenutá príručka poskytovala cenné rady. Pri zmocňovaní sa židovského majetku však zďaleka nerozhodovala odborná pripravenosť, ale konexie a samozrejme aj stranícka príslušnosť. V prvej fáze arizácií, teda do marca 1940, bolo zlikvidovaných 66 živností. Prirodzene, išlo predovšetkým o tie, ktoré

Keď mal A. Hitler narodeniny, predstavitelia štátu mu písali gratulačný list. Venovali mu aj námestie

boli v Bratislave najznámejšie a ktorých likvidáciu ťažko znášali nielen židovskí, ale aj árijskí zákazníci. O pol roka neskôr pribudli ďalšie zari-zované a zlikvidované židovské podniky a živnosti: obchody s priemysel-ným tovarom, textilom, s potravinami, ale aj malé živnosti, ktoré neboli až tak atraktívne. Arizácia, ktorá sa premenila na bezohľadné rozkráda-nie, sa zastavila až koncom roka 1941. V Bratislave bolo zlikvidovaných sedem veľkoobchodov a vyše 980 maloobchodov.

Arizátori pochádzali z rôznych vrstiev obyvateľstva. Niektorí sa k ma-jetku dostali akoby náhodou, avšak väčšina zvidla tvrdý a neľútostný boj o arizačné výmery. Istým paradoxom bolo, že ľudia svojich arizátorov aj osobne poznali. Neraz sa navzájom pri istých príležitostiach stretali. Výnimkou nebolo, že arizátor – ako sused židovského obchodníka – naj-skôr pôvodných majiteľov osočoval na ulici, potom si z nich v obchode spravil sluhu a napokon ich vyhodil. Boli aj takí, ktorí si v arizovaných podnikoch ponechali židovských zamestnancov, bez ktorých si nevedeli predstaviť chod „svojho podniku“. Keď spisovateľ Ludo Mistrík zarizoval známe Steinerovo kníhkupectvo, niektorí členovia rodiny si mysleli, že

*Aby arizátori
vedeli, ako majú
postupovať,
k dispozícii mali aj
príručku*

takto zachová obchod pre pôvodných vlastníkov. *Všetci nám ho závideli, vyzeral slušne, bol kultúrny* – spomínala si Selma Steinerová. Keď však známy spisovateľ napísal na úradu list, že nikoho z rodiny Steinerovcov v obchode viac nepotrebuje, že *zaistením a odtransportovaním týchto židov obchod ničím neutrpi a neutrpi ujmu po stránke hospodárskej ani slovenský štát* – všetci pochopili, aký osud ich čaká.

Vtedajšia tlač proces arizácie veľmi pozorne sledovala a neraz s nadšením hlásila, ktorý židovský podnik bol komu pridelený, či lepšie povedané, kto sa čoho zmocnil. Tým v oku sa stal aj *mlynársky a potravinársky podnik Jedla na Račišdorfskej ceste, ktorý bol pokladaný za*

zakázané: sedieť v dopravnom prostriedku, vstúpiť do parku, na športové ihriská, do kina, nesmeli vlastniť rádio, cennosti, ale ani bicykle či iné športové potreby. Minister vnútra Šaňo Mach už v tom čase patrili medzi veľmi aktívnych: vydal nariadenie o označovaní bratislavských kaviarní. Ústredie štátnej bezpečnosti dohliadalo na to, aby boli označené tie kaviarne, kam majú židia vstup zakázaný. Nebolo ich málo: Tatra, Astoria, Berlín, Monopol, Patria, Union, Boon, Regina, Alžbetka, Štefánia, Metropol, Savoy, Carlton, Bláha, Reduta. Židia si mohli sadnúť k stolu v zmiešaných kaviarňach: Šport, Luxor, Korvín, Korzo, Muzeum, Drobek, Pfundtner, Stahl, Grund, Živnodom, Palace, Elektra a Atlon. No a vyslovene židovské boli iba tri kaviarne: Lýra, Park a Favorit.

Vzťah väčšinového obyvateľstva k židovským obyvateľom mesta sa rýchlo menil. Svoju úlohu v tom zohrala aj propaganda, ktorej ľudia celkom iste rýchlo podľahli. Napríklad: Židovská ulica bola vyhlásená za stredisko chorôb a mravnej spustlosti. *Niet zlej veci, ktorá by sa nedala o tomto nezdravom a hnilom kúte napísať. Od potkanov, ohyzdného hmyzu cez najošklivejšie choroby až po prostitúciu tu možno nájsť všetko.* Už vtedy zaznievali hlasy, volajúce po tom, aby táto časť mesta definitívne zmizla z povrchu zemského, pretože mestu robí len hanbu.

Kaviareň Savoy – jedna z kaviarní kam mali židia vstup zakázaný

Židovská otázka, či lepšie povedané židovský problém, už bolo možné celkom jednoznačne definovať. Už nešlo len o to, v roku 1941 Bratislave žilo vyše 15 000 židov, ktorí museli pre potreby evidencie spĺňať prihlasovaciu povinnosť, ale išlo aj o židovské byty. Židov – osoby činné vo verejných a štátnych službách, poberajúce dôchodky z verejných a štátnych zdrojov, celé rodiny, ale aj jednotlivcov bolo treba z Bratislavy vysťahovať, dislokovať, aby sa do ich bytov nastahovali nežidia. Týmto sa mal vyriešiť akútny bytový problém. Noviny nezabudli

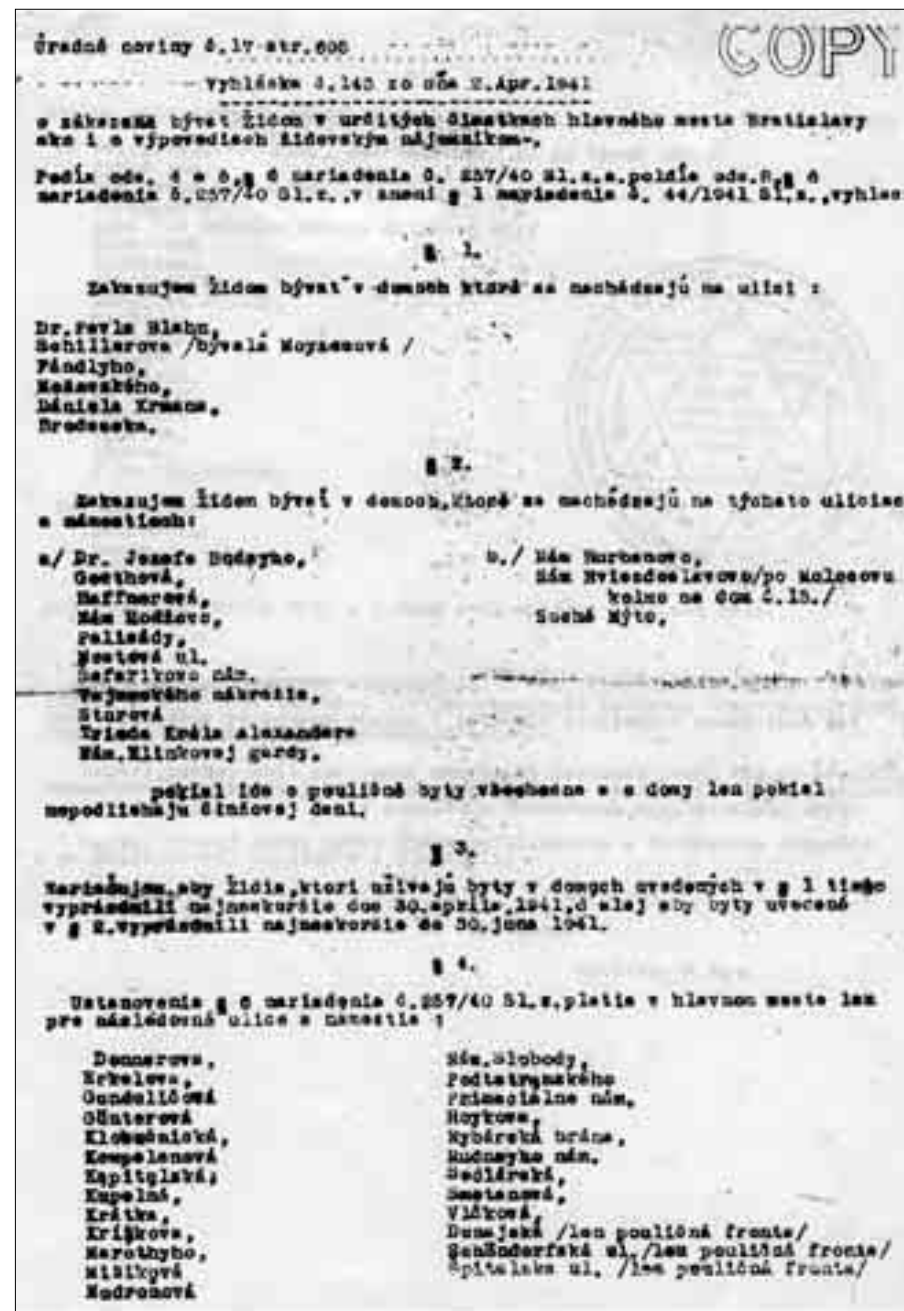

V období, ktoré bolo pre bratislavských židov najťažšie, viedol Ústredňu židov A. Sebestyén

napísať, že *latentná bytová kríza sa vyrieši vystahovaním židov z ich luxusných bytov*. Štatistika o židovských bytoch ešte z novembra 1940 uvádzala, že v Bratislave bolo 1311 židovských bytov rozličnej veľkosti a kategórie, mnohokrát aj ten najnižšej. Najviac bytov bolo dvojizbových (573), potom trojizbových (301), jednoizbových (63), štyri izby malo 139 bytov, päť izieb 30, šesť izieb 4 byty a jeden mal dokonca sedem izieb. Židovskí obyvatelia dostali od Ústredne Židov, ktorá ich mala zastupovať vo vzťahu k štátu (bude ešte o nej reč aj na inom mieste) tzv. dislokačné výmery, na základe ktorých museli mesto opustiť a usadiť sa tam, kde im to bolo prikázané. Ešte pred tým Ústredný hospodársky úrad, ktorý dohliadal na realizovanie všetkých protizidovských nariadení, dokonca určil hranice geta. *Malo ísť o ulice smerom na Michalskú bránu, ďalej to mala byť Molecova ulica, Vydrica až po ulicu Hermana Göringa, ulica po schodoch hore k Hradu, okolo Hradu smerom dole to mala byť Zámocká ulica. Napokon od stredu mesta išlo o Koziu ulicu, Edlovu, Schreiberovu a napokon o tzv. židovňu. Toto je hranica dočasného geta, v ktorom sa nesmú prenajímať byty árijcom a do ktorých treba evakuovať židov z ostatných častí Bratislavy.* Existujú však aj dokumenty, ktoré hovoria o výnimkách v prideľovaní a prenajímaní týchto bytov a niet pochybností o tom, že ich nebolo málo.

Židom sa teda na základe rôznych nariadení obmedzoval pobyt v Bratislave. Určovali sa ulice a tie časti mesta, kde židia bývať nesmeli, ulice, kde dostali dvojvýžďňovú výpoveď z bytu, ale aj tie časti mesta a ulice, kde židia mohli dostať štvrtročnú výpoveď. Židia nesmeli bývať v týchto uliciach: Dr. Pavla Blahu, Schillerova, Fándlyho, Mošovského, Daniela Krmana a Brodsacha. Potom nasledovali: Dr. Jozefa Budaya, Goetheho, Haffnerova, Hodžovo námestie, Vajanského nábrežie, Štúrova, Trieda kráľa Alexandra, Námestie Hlinkovej Gardy, Hurbanovo námestie a Suché Mýto. Židovi sa mohla dať dvojvýžďňová výpoveď z Donnerovej,

Ústredný hospodársky úrad chcel znovu vytvoriť geto. Jeho súčasťou mala byť tzv. židovňa

Erkelovej, Güntherovej, Kempelenovej, Kapitulskej, Križkovej, Maróthyho, Námestia Slobody, Rybnej brány, Rudnayho námestia, Sedlárskej, Vlčkovej, Smetanovej, časti Dunajskej, Schöndorfskej. Po trojmesačnej výpovedi museli odísť o.i. z Hviezdoslavovho námestia, Dlhej ulice, Ventúrskej, Zámockej, Klariskej, Konventnej, Panenskej, Kozej, Edlovej – teda z ulíc, ktoré už vyše sto rokov obývali a v ktorých mali svoje korene. V ostatných častiach mesta platila riadna zákonitá výpoveď s tým obmedzením, že Ústredný hospodársky úrad môže z dôvodov verejného záujmu dať židom výpoveď aj jednomesačnú. A zdôvodnenie? *Týmto nariadením vytvárajú sa v Bratislave časti mesta, ktoré sú určené, aby sa židia do nich nasťahovali, čím sa pomaly dosiahne celkové oddelenie židov od árijcov.* V septembri 1941 vstúpilo do platnosti aj nariadenie, že židia nesmú bývať v novostavbách, teda v domoch, ktoré boli postavené po roku 1920. Problém sa tým však vôbec nevyriešil.

Naopak, potvrdilo sa, že z celej tejto akcie ťažia najviac podvodníci, ktorí s bytmi kšeftovali. Niektorí mali k dispozícii viacej bytov, ktoré dokázali výhodne speňažiť.

S dislokáciami bratislavských židov sa začalo na základe vyhlášky predsedu ÚHÚ Augustína Morávka z 23. septembra 1941. Do 12. októbra sa museli prihlásiť všetky židovské osoby žijúce na území mesta. Starosta Ústredne Židov Arpád Sebestyén poveril organizovaním dislokácií Oddelenie pre zvláštne úkony, ktoré ústami svojho vedúceho Karola Hochberga rozhodlo o tom, kto, kedy a kam sa vystahuje. Denne sa malo vystahovať asi 300 osôb. Všetci mali prikázané, čo si môžu vziať so sebou, kedy a o kolkej majú prísť na železničnú stanicu. Ich majetok, ktorý si nevládali vziať so sebou, alebo ho jednoducho museli zanechať v Bratislave, sa mal uložiť v sklade Ústredne Židov na Vydrici. Išlo predovšetkým o rozmernejší nábytok. Ten drobnejší si mohli vziať so sebou. Obraz na stanici sa až príliš podobal na situáciu, ktorá sa odohrala na jar nasledujúceho roka: ľudia s batohmi na chrbtoch, v rukách kufre a v očiach otázniky. Akcia sa mala týkať asi 8000 židovských občanov a mala sa ukončiť do júna roku 1942. Bratislava sa tak mala stať mestom bez židov, resp. malo v ňom zostať len minimum židovských osôb. Vysídľovacia akcia sa však nedotiahla do konca. Bola nekoordinovaná a predovšetkým – prelínala sa s deportáciami do koncentračných táborov. Úrady si však vyskúšali schopnosť organizovať a realizovať masový presun židov z jedného miesta na druhé. Táto skúsenosť sa naplno osvedčila v marci 1942, keď sa začali deportácie židov do koncentračných táborov.

Na Židovskej ulici sa život nezastavil

Pred dislokáciou z Bratislavy

POSLEDNÉ DEJSTVO

Deportácie židov z územia slovenského štátu patria k najčiernejším etapám v novodobých dejinách Slovenska. Krátko po tom, čo vznikol slovenský štát, riešenie židovskej otázky sa stalo súčasťou vládneho programu. Vládne nariadenie z apríla 1939 vymedzilo pojem žida a začalo obmedzovať ich počet v niektorých slobodných povolaniach. Táto právna norma bola jasným signálom na nástup proti židom. Židovská otázka sa však nezačala riešiť natlačením židov do dobytých vagónov a ich deportovaním do koncentračných táborov. Tento proces mal svoju genézu, ktorá odzrkadľovala politický a morálny stav vtedajšej slovenskej spoločnosti. Židia boli systematicky zbavovaní základných ľudských práv, hnutelného i nehnuteľného majetku, aby sa nakoniec – spauperizovaní a bezprávní – stali pre slovenskú spoločnosť vážnym sociálnym problémom.

Protizidovské zákony na všetkých veľmi vplývali aj po psychickej stránke. Deti predčasne dospeli, stratili svoje detstvo a už sa k nemu nikdy nevrátili. Priatelia sa razom od seba odcudzili. Nejednen z pamätníkov hovorí: *Protizidovské paragrafy mali na zmiešané priateľstvá veľký vplyv. Začalo sa to tým, že oteckovi prestali chodiť do obchodu zákazníci. Začali rozprávať, že k židom nebudú chodiť nakupovať. Veď to napokon poznáte. Priatelia sa odvrátili, z hodiny na hodinu sa s nami prestali rozprávať. Nás, detí, sa to veľmi dotklo. Potom prišli hanebné nápisy, hákové kríže a židovské hviezdy, ktoré namaľovali na obchody. Aj naše žalúzie na obchode mnohokrát pomaľovali. Našťastie nezanevrel na nás každý. Našli sa aj ľudia, ktorí pomáhali. Nám pomáhal pán D., ktorý mal pekáreň. Tak sme mali o nejaký kúsok chleba viac ako ostatní. Postupne však aj tieto známosti prestali fungovať. Aj tí ľudia mali stále menej a menej. Napokon k nám v roku 1942 prišla jedna Viedenčanka, ktorá chcela mať obchod. Oteckovi povedala, že nech jej odovzdá kľúče a kasu, že ona je novou majiteľkou obchodu. Bola to naša arizátorka. Následne nás umiestnili v zbernom tábore Patrónka. Našťastie, arizátorka nevedela viesť obchod a vykúpila nás odtiaľ. Otecko potom pracoval v obchode, pretože sama nevedela objednať tovar.*

Výpovede mnohých svedkov naznačujú, že každý, kto sa vedel v zložitej situácii orientovať, očakával, že sa niečo bude diať. Každý cítil, že sa blíži niečo nebezpečné a že je to veľmi blízko. Pravda, nik v tom čase nerátal, že sa ocitnú v koncentračných táborech, kde sa spoza ostatných drôtov budú dívať na svoju smrť. Propaganda hovorila o inom: židia majú obe ruky ľavé a je na čase, aby išli pracovať. Väčšina z nich to aj tak chápala. Verili, že si odpracujú svoje a že sa čoskoro vrátia domov. Mnohí však veľmi skoro vytriezveli – ešte v Bratislave, keď dostávali rozličné echá o tom, že protizidovská politika slovenskej vlády sa nezastaví pred ničím. Navyše – spoliehali sa aj na Ústredňu Židov, jedinou organizáciu, ktorá ich mala vo vzťahu k štátu zastupovať. Pravda, bola to inštitúcia vynútená štátom a štátu aj vo všetkom podliehala. Jej založenie si vynútil nemecký poradca pre riešenie židovskej otázky, ktorého vplyv na chod tejto inštitúcie bol viac ako viditeľný. Ústredňa Židov nemala prakticky žiadnu právomoc, plnila úlohy, ktoré jej boli nadiktované, a aj preto sa jej personál správal tak, ako sa správal. Skladal sa z ľudí rôznych politických a židovských prúdov, ale aj kategórií: múdrych, zaslúžilých a skúsených, ale tiež zlých a nebezpečných

elementov, ktorí svojou činnosťou ústredni viac škodili ako boli osožní. Karol Hochberg, židovský konfident a taktiež pracovník Ústredne Židov s nemeckým poradcom Wislicenym aktívne spolupracoval. Donášal mu informácie o stave židovskej komunity nielen v Bratislave, ktoré neskôr nemecký úradník využil pri organizovaní najskôr dislokácií židov z Bratislavy a neskôr pri ich deportáciách do koncentračných táborov.

Ústredňa Židov mala najlepší prehľad o situácii v židovskej komunite. Jej sociálne oddelenie vzalo na seba povinnosť starať sa o tých, ktorí prišli nielen o prácu, ale aj o majetok, podporovalo starobince, ľudové kuchyne, lekárske poradne a ambulancie pre židov. Na sociálnu pomoc bolo koncom roku 1940 odkázaných vyše 7400 osôb. Vo februári 1941 ich bolo už 8700 a o dva mesiace neskôr už vyše 9000, v apríli sa počet žiadateľov zvýšil na 12 tisíc a v auguste až na takmer 23 tisíc. Boli to tí, o ktorých nemecký poradca Wisliceny hovoril tesne po tom, čo nastúpil do funkcie: židov treba zbaviť majetku, z čoho vznikne sociálny problém. A ten sa bude riešiť ich hromadným vysídlením. Z jeho slov vznikla jednoduchá rovnica: koncentrácie – deportácie.

Ministerstvo vnútra.

Číslo: 14-D4-638/1-1942. Bratislava, dňa 12. marca 1942.

Práca: Sústreďovanie a preprava Židov zaradených do práce podľa § 22 nariadenia č. 198/1941 Sl.z.

Všetkým pánom veliteľom koncentračných miest:
Bratislava - Patrónka, Sereď, Nováky, Poprad a
Žilina.

Ministerstvo vnútra určila pre sústreďovanie Židov zaradených do práce podľa § 22 nariadenia č. 198/1941 Sl.z. tieto koncentračné strediská:

- 1/ Bratislava - Patrónka /pre 1.000 Židov, veliteľ Iarich Vašina/.
- 2/ Sereď - židovský tábor / pre 3.000 Židov, veliteľ Jozef Vozár/.
- 3/ Nováky - židovský tábor /pre 4.000 Židov, veliteľ Jozef Polhara/.
- 4/ Poprad - kasárne pod Gerlachom /pre 1.500 Židov, veliteľ Jozef Petrík/.
- 5/ Žilina - vojenský tábor, Štefánikove kasárne /pre 2.500 Židov, veliteľ Rudolf Martek/.

Do uvedených koncentračných miest budú dopravovaní Židia postupne podľa úpravy danej v pripojenom výnose Ministerstva vnútra zo dňa 12. marca 1942 č. 14-D4/637/1-1942 /príloha A/. Dopravovaných Židov preberá veliteľ koncentračného strediska. Pri preberaní má zachovať tento postup:

Ministerstvo vnútra vyhotoví seznam Židov zaradených do práce podľa § 22 nariadenia č. 198/1941 Sl.z. v 6. exemplároch. Prvé vyhotovenie seznamu si ponechá pre vlastnú potrebu, druhé sašle príslušnému okresnému /štátnemu policejnému/ úradu s príkazom, aby v ňom uvedení Židia boli dopravení v určený termín

./.

Nariadenie z 12. marca 1942 o sústreďovaní židov do práce. Jedno z koncentračných stredísk bolo aj na Patrónke

Prezidiálny šéf ministerstva vnútra
Izidor Koso mal
na starosti deportácie

Na bratislavskej Patrónke sa v marci 1942 museli zhromaždiť tí, ktorí boli určení do prvej skupiny deportovaných. Išlo o práceschopné dievčatá, mladé a zdravé ženy. Ústredňa Židov už v júli predchádzajúceho roka prenajala dve dvojposchodové budovy patriace ústavu pre telesne postihnuté deti. *Domy pre mrzáčikov* - ako sa im hovorilo, nechala ústredňa adaptovať, aby v nich mohla ubytovať bratislavských aj mimobratislavských bezdomovcov. Koncom roka 1941 budovu zachvátil požiar, no aj napriek tomu sa na príkaz ministerstva vnútra budova stala koncentračným strediskom, odkiaľ židovské ženy odchádzali na neďalekú železničnú stanicu v Lamači. Tam bola pristavená vlaková súprava s nákladnými vozňami. Od 23. marca 1942 začali gardistickí a policajní kuriéri stovkám mladých žien roznášať povolávacie príkazy, aby sa na druhý deň dostavili na veliteľstvo sústreďovacieho tábora na Patrónke. V liste nestálo nič konkrétne, teda kam budú ďalej prevezené a ani ako dlho budú mimo domova. Tie ženy, ktoré neverili propagande, už tušili, o čo pôjde. Zorientoval ich príkaz vziať si so sebou batožinu, ktorá nesmela mať viac ako 50 kilogramov. Navyše: gardisti ženám doslova pokradli všetko, čo mali so sebou, nehovoriac o slovných urážkach a neraz i fyzických napadnutiach. Ženy niekoľko dní strávili v priestoroch, ktoré nevyhovovali ani tým základným hygienickým podmienkam. Spali na betónovej dlážke na slame, sociálne zariadenia, prirodzene, nepostačovali. Takto čakali na to, čo bude nasledovať. *Nikto nevedel, teda z tých sústredných nikto nevedel, že čo sa s nami stane. Tak niektoré dievčatá zišli k oknu, ktoré boli zrejme zaklincované a gardistom sme ukazovali, že čo s nami vlastne bude. A jeden z nich rukou ukazoval na múry dvojku a Poľsko. Takže o druhej sa ide do Poľska... Prvý transport dievčat skutočne odišiel do Poľska. Bolo to veľmi šikovne*

Lekárka Manca Schwalbová tušila, čo sa bude diať. V Osvienčime pomáhala, ako sa len dalo

organizované, totiž tak, že dievčatá pochodovali do Lamača a naložili ich na vlak v Lamači, aby sa nevzbudil nejaký rozruch v Bratislave na hlavnom nádraží. A vyvolávali dievčatá menom, a to bolo hrozné, lebo tá celá budova sa ozývala. Vlaky sa pohli smerom na sever. Bola sobota, 27. marca 1942, krátko pred siedmou hodinou večer, keď z Bratislavy odišiel prvý transport židovských žien do Osvienčimu. A potom nasledoval ďalší transport – 1. apríla a do tej istej cieľovej stanice. Ženy dostali inštrukcie, že odchádzajú na prácu do slovenských fabrík. Žiadna z nich nemala dôvod pochybovať o tom. Svoj osud začali tušiť až po tom, čo museli odovzdať svoje osobné veci a keď po príchode do Osvienčimu absolvovali jednu z najväčších potúp – vyzlečenie sa donaha a vyčkávanie pred zrakmi cudzích mužov, keď sa navliekli do uniforiem po ruských zajatcoch. Postupne sa z nich stali obyčajné čísla, aby stratili svoju identitu, aby zabudli na vlastné meno. Po zdesení nastala realita – nešťastie, zúfalstvo a strach. A pre veľkú väčšinu z nich aj smrť.

Z Bratislavy bolo od marca do októbra 1942 vo väčších či menších

V židovskom pracovnom tábore v Sereďi

skupinách deportovaných asi 4000 židovských osôb. Niektoré pramene hovoria aj o väčšom počte. Deportovaní boli aj bratislavskí rabíni Juda Donath, Donath Lipmann, Naftali Ehrentreu, Juda Fleischmann, ale aj Simon Strasser, Simcha Ungar či Šalamun Unsdorfer. V prvej vlne deportácií bolo do koncentračných a vyhladzovacích táborov deportovaných 57 752 židovských občanov. Do Poľska bolo vypravených 57 transportov. Z nich 38 smerovalo do okolia Lublinu a zvyšných 19 malo konečnú stanicu v Osvienčime. Z celkového počtu tých, ktorí sa ocitli za ostnatým drôtom, šoa prežilo len niekoľko sto.

Aj mladá, budúca lekárka, študujúca v Bratislave, dostala povolávací rozkaz na nástup do zberného tábora na Patrónke. V čase našich rozhovorov (a bolo ich neúrekom) si ešte stále myslela, že svoju úlohu v tom zohrala jej politická minulosť, pretože ju predviedli na základe príkazu Policajného riaditeľstva, kde mala záznam o predchádzajúcich aktivitách. So sebou si mohla vziať len to najnutnejšie. Zakrátko však zostala bez všetkého, čo by jej mohlo pripomínať domov, rodinu, mla-

dost. V rukách gardistov skončili jej okuliare, sponka do vlasov i pár drobných mincí. Aj ona ešte chvíľu verila tomu, čo im vtíkali do hlavy: *Židia pôjdu pracovať do továrni!* Asi po týždni ju spolu s inými premiestnili do Lamača, kde ich gardisti natlačili do vagónov. Ako keby ani ľuďmi neboli! Jediný kontakt so svetom bola malá škáročka, cez ktorú sa smeli nadýchať a cez ktorú sa lúčili s domovom. Väčšina z nich navždy. Po príchode do Osvienčimu mala šťastie. Dá sa to vôbec nazvať šťastím, keď ani ona nevedela, čo ju čaká? Oberhausierka, teda niečo ako veliteľka tábora, hľadala medzi väzenkyňami lekárku, alebo aspoň medičku. Prihlásila sa. Bloková nariadila, aby ju preložili na revír, teda do ženskej väzenskej nemocnice. A vtedy začala tušiť, a možno aj veriť, že práca v nemocnici jej oddiali čakanie na utrpenie. Z väzenkyne číslo 2675 sa stala lekárka ženskej nemocnice v koncentračnom tábore Osvienčim. Prežila tam nielen svoje peklo, ale aj trápenia druhých. Pomáhala, kde sa dalo. A dokonca aj tam, kde sa akákoľvek záchranná akcia zdala vopred zbytočná.

Po vojne sa vrátila domov. Do Bratislavy. Odznova sa mala naučiť žiť, tentoraz už s vlastným menom. Napísala knižku *Vyhasnuté oči* a o päťdesiat rokov neskôr sme ju spoločne doplnili o príbehy a životy tých žien, ktoré buď neprežili, alebo sa z nich stali bytosti bez spomienok.

Po prerušení deportácií v októbri 1942 zostalo v Bratislave okolo 4000 židov. Prevažná väčšina z nich mala výnimku, resp. ministerské pracovné povolenie. Boli aj takí, ktorí vlastnili prezidentskú výnimku. Aj jeden z pamätníkov si spomína, ako *otecko dostal nejakú výnimku. Tých výnimiek bolo hrozne veľa. Podľa môjho úsudku ich mohlo byť asi päťdesiat druhov... Ráno platila žltá legitimácia, večer už bola zelená, potom biela, potom bola pečiatka Hlinkovej gardy, od ministerstva, od prezidenta... Čiže to, čo platilo ráno, večer už nemuseli uznať. Za všetko sa samozrejme platilo. Bolo to drancovanie peňazí.*

Pozorný čitateľ si akiste položí otázku čo o tomto ľudskom nešťastí vedela Ústredňa Židov? Veď to bola predsa židovská organizácia, ktorá mala urobiť všetko pre to, aby tragédiu odvrátila. Aspoň tak by to malo byť. Skutočnosť však bola oveľa zložitejšia. Predovšetkým: funkcionári Ústredne Židov už začiatkom marca 1942 vedeli to, čo na zasadaní vlády a Štátnej rady proklamoval Vojtech Tuka: *otázka židov má byť vyriešená postupne vystávaním a to do oblasti Ukrajiny... Židia tým,*

V koncentračnom tábore

*že opustia územie nášho štátu prestanú byť štátnymi občanmi Slovenskej republiky. So sebou si môžu vziať na 14 dní jedenia. Slovenská republika je povinná s každým židom odovzdať 500 ríšskych mariek. Akcia sa začne mesiacom marcom a končí sa asi v mesiaci auguste 1942. Navyše – na stretnutí funkcionárov ústredne (v strede marca 1942) predseda Ústredného hospodárskeho úradu Augustín Morávek hovoril o tom, že sa započne s deportovaním židov zo Slovenska, aby sa židia chovali kľudne... Vestník Ústredne Židov, jediné noviny, ktoré mali židia k dispozícii, až 1. apríla uverejnil článok, prevzatý zo Slovenskej Pravdy, ktorého autorom bol Šaňo Mach. Uviedol v ňom, že 25. marca 1942 sa skončili prípravné práce na konečné vyradenie židov zo Slovenska. *Vyvážajú sa židovské dievčatá a židovskí mládenci, prípadne bezdetní manželia do produkčných stredísk, kde budú vykonávať ťažkú, ale osožnú prácu. Židovské rodiny pôjdu zo Slovenska celé, nie roztrhané. Tí, ktorí teraz odchádzajú, tiež nebudú odtrhnutí od rodín, ale rodiny budú vystahované za nimi.* Ústredňa Židov reagovala na túto skutočnosť zvýšenou aktivitou. Čo však bolo najpodstatnejšie: jednotliví*

Živý náklad...

funkcionári ústredne sa usilovali udržiavať kontakt s deportovanými, a to tak, že uverejňovali direktívy pre príbuzných pozostalých, ako majú odosielať poštu pre svojich príbuzných, aké zásady majú dodržiavať, aby ich listy prišli k adresátom, a naopak, aby poštu od členov rodiny dostávali aj oni v poriadku. Pre úplnosť: lístky nemali obsahovať viac ako 50 slov všeobecného charakteru, mali byť napísané len v nemeckej reči a predovšetkým čitateľne!

O aktivitách Ústredne Židov najvýrečnejšie hovorí kniha dokumentov o tejto inštitúcii. Jednotlivcov, pamätníkov, ktorí všetku svoju energiu venujú zdokumentovaniu tohto zložitého obdobia, iste zaujmú slová starostu Ústredne Židov A. Sebestyéna, bývalého učiteľa, ktorého sme spomínali tiež v časti venovanej židovským školám. Týždeň pred deportáciami nadriadených žiadal, *aby deportovaní boli pred transportmi očkovaní proti týfusu, aby sa po injekciách mali možnosť vyliečiť z vysokých teplôt a až potom nech sa dajú natlačiť do vagónov, a aby každá osoba mala k dispozícii dostatok liekov či obväzového materiálu, lebo toho je v Poľsku nedostatok.*

Ústredňa Židov mala viacero oddelení, ktoré sídlili na rôznych miestach Bratislavy. Na Edlovej ulici (dnešná Podjavorinskej ulica) sídlilo tzv. vystahovalecké oddelenie, v ktorom pracovala aj Gizy Fleischmannová. Spolu so svojimi spolupracovníkmi organizovala vystahovanie židovských občanov za hranice slovenského štátu. Nebolo to jednoduché. Palestínsky úrad, ktorý už v tom čase pôsobil na Kozej ulici, a to pod vedením

„Židovský kráľ“ Anton Vašek bol prednostom protizidovského oddelenia na ministerstve vnútra

Gizi Fleischmannová viedla najskôr vystahovalecké oddelenie na Ústredni židov, neskôr sa angažovala v Pracovnej skupine

Lea Rosenthala, využil všetky svoje kontakty, len aby získal vystahovalecké pasy pre čo najviac žiadateľov. Kandidátov na Aliju, teda na vystahovanie, bolo veľa. Nie všetci sa však mohli tešiť z toho, že sa bezproblémovo dostanú do cieľa. Jediné noviny pre židov, ktoré vychádzali v roku 1940 – Haderech – uverejňovali skúsenosti a zážitky tých, ktorí sa rozhodli pre Aliju (vystahovanie). Alica Goldbergerová, ktorá mala vtedy 14 rokov, takisto snívala o novom živote v krajine zaslúbenej. Napísala o tom aj básničku:

Tu v galute v cudzom kraji
sníva sa nám o ďalekom raji.
Tam, kde tečie Jordán, tichý, slávny,
žije ľud pracovitý, mravný.
Keď ranné zore na nebi vyjdú
už naši chaluci na pole idú.
Pracujú tam veselo, pilne,
pri práci im čas rýchlo plynie.
Sestry, bratia nás opúšťajú,
kamže sa oni ponáhľajú?
Do ďalekého Erecu.

Odchody z Bratislavy boli takmer vždy spojené s nepredvídanými ťažkosťami. Nielen to, že víza do cudziny sa ťažko zháňali a trvalo istý čas, pokým kandidáti na Aliju dostali vyrozumienie, že sa môžu pripraviť na cestu. Stovky osôb – muži, ženy a aj malé deti – sa pripravovali na poslednú rozlúčku, keď sa ich nádeje často zmarili skôr, než sa stihli zrealizovať a oni zvädzali nekonečný boj o odchod. Z bratislavského prístavu boli plánované odchody parníkov (Princezná Helena, Vojvoda Mišič a rovnako známy parník Penčo), ktoré mali mať konečnú stanicu v Haife či Tel Avive. Ich príbehy sú smutne známe. Penčo, ktorý patril bulharskému lodiarovi dr. Confinovi, dokonca stroskotal pri ostrove

Rodos a trvalo dlho, pokým pasažierom svitla aspoň malá nádej na záchranu.

S menom Gizi Fleischmannovej je spojené úsilie o záchranu tisícov zvyšných židov, ktorí zostali po októbri 1942 nielen v Bratislave, ale aj v ostatných mestách Slovenska. Počas prvej vlny deportácií ona a jej najbližší spolupracovníci z Ústredne Židov – ortodoxný rabin Michael D. Weissmandel, liberálny rabin Armín Frieder, architekt Andrej Steiner, právnik Tibor Kováč, sekulárny sionista Oskar Neumann a Willy Fürst, ako pokladník – založili tzv. Pracovnú skupinu, ktorá v ďalšom období zohrávala kľúčovú úlohu pri zachraňovaní tragédiou postihnutých židovských občanov. Zháňali peniaze na podplatenie skorumpovaného nemeckého poradcu Wislicenyho, ale aj niektorých slovenských vysokopostavených úradníkov, ktorí mali vplyv na zastavenie deportácií. Ústredňa Židov sa sústredila na charitatívne aktivity. Zabezpečovala chod ľudovej kuchyne, v ktorej sa stravovali bezprízorní bratislavskí židia, ako aj tí, ktorí boli bez akýchkoľvek príjmov. V novembri 1943 vznikol aj domov pre školopovinné deti, útulok pre starých a nevládných, ktorí boli odkázaní výlučne na pomoc sociálneho oddelenia ústredne. Vďaka rôznym dokumentom sa dozvedáme, že vrcholila aj solidarita zamestnaných bratislavských židov voči tým, ktorí boli v pracovných táborech a strediskách: organizovali zber materiálnej i finančnej pomoci, ktorú posielali do Serede, Novák i do kúpeľného mesta Vyhne.

Bratislavskí židia, rovnako ako židia v ostatných mestách, sa po preušení deportácií v októbri 1942 skrývali. Tlač ich však naďalej napádala, pripisovala im zodpovednosť za všetko nepriaznivé, čo sa odohralo na domácej, ale aj zahraničnej politickej scéne. Budúcnosť Slovenska,

Odchod do Erecu jedným z parníkov bol nádejou na záchranu

Funkcionár Ústredne židov O. Neumann (druhý zľava) na inšpekcii v pracovnom tábore

osud Slovenska, jeho celistvosť a dosiahnutie spravodlivých cieľov záviseli od toho, či sa terajší pokoj a poriadok udrží, alebo či vývoj pôjde takým tokom ako doteraz, či zásobovanie a celý hospodársky život bude usmerňovaný výlučne záujmami národného celku. Gardista sa pretekal so Slovákom: *Badáme pokusy židovské alebo také, v úzadí ktorých sú Židia, vyvolať každú zmenu zahraničnú v neprospech slovenský. My, Slováci bez židov, bez ich vplyvu, každú udalosť, ešte aj takú, ktorá vo svojom začiatku zdá sa byť katastrofálnou, môžeme postaviť do služieb národa, ak budeme jednotní. Hoci čo sa stane, keď nepripustíme chaos a nedáme sa rozbiť, všetko sa obráti v náš prospech. Ak sú okolnosti, ktoré znemožňujú vyvážať, treba Židov sústrediť – a to všetkých, bez výnimky! – v pracovných táboroch a treba ich držať pod najprísnejšou kontrolou. Toto žiada celá slovenská verejnosť, žiadajú to nielen gardisti a ľudáci, ale všetci Slováci. Žiada to každý, komu leží na srdci osud národa.*

V máji 1944, keď sa začala veľká evakuačná akcia židov zo Šarišsko-zemplínskej župy, veľa časť židov z tohto teritória sa presunula na západné Slovensko a nevyhli sa ani Bratislave. Noviny ihneď zareagovali: *Židia v Bratislave neboli ešte nikdy takí bezočiví, ako sú teraz.*

V pracovnom tábore vo Vyhniach

Nech už stretneme akéhokoľvek žida, každý je hospodársky dôležitý a hviezdu nosí alebo nenesí podľa svojej nálady a vôle. Poschádzali sa tu z vidieka najmä takí, ktorí mali byť už dávno tam, kam patria, teda za hranicami. Všade majú svojich ľudí, ktorých si typicky židovským spôsobom získali. Ako sa to robí, to židia veľmi dobre vedia, že sa tým rozleptáva morálka, o tom nemusíme ani pochybovať. Podobne je to aj so židmi v táboroch. Aj odtiaľ si židia robia výlety, ktoré sú spojené s obchodmi, ktoré robia načierno a sú v nich zapojení najmä tí tzv. hospodársky dôležití a kadejakí pokrstení. Keď takýto príde do Bratislavy, mali by ste počuť, aké správy prinesie a odtiaľ zas odnesie. Keď tábor, tak tábor!

*Architekt Andrej Steiner,
funkcionár Ústredne židov
a člen Pracovnej skupiny*

A potom: načo tie všelijaké výnimky? Treba klopať na patričné miesta, aby sa s nimi urobil poriadok, lebo pod všelijakými legitimáciami máme tu veľmi nebezpečných ľudí, či už sú to položidia alebo pokrstenci.

Znova sa začalo hovoriť o tom, že židov treba vyviezť. Slovenská vláda už mala vypracovaný scenár na ďalšie riešenie židovskej otázky. Tentoraz nie z vlastnej iniciatívy, ale podľa nemeckých direktív mali byť židia umiestnení mimo Bratislavu, odkiaľ mali byť ďalej deportovaní. Po obsadení Bratislavu nemeckými vojskami koncom augusta 1944 sa posta-

venie bratislavských židov skomplikovalo. Nebezpečenstvo im nehrozilo už iba zo strany slovenskej vlády, ktorá ich permanentne označovala za hlavných nepriateľov Slovenska a navyše za organizátorov povstania, ale hrozilo im aj z nemeckej strany. Po tom, čo Bratislavu nečakane navštívil najbližší Hitlerov spolupracovník a organizátor konečného riešenia Heinrich Himmler, židov otvorene označil za pôvodcov povstania a nekompromisne trval na tom, aby sa riešenie židovskej otázky na Slovensku ďalej nevlieklo a aby sa čo najskôr ukončilo, *a preto, nech židia odídu zase tam, odkiaľ ich zradcovia a zapredanci vypustili vo chvíľach židobolševického puču, a preto je nutné, aby túto smradľavú hnilobu a čvargu zahnali ta, odkiaľ niet návratu.* Konečné riešenie židovskej otázky prevzali do svojich rúk Nemci. V polovici septembra prišiel do Bratislavu ďalší Hitlerov spolupracovník – smutne známy Alois Brunner. Vystriedal nemeckého poradcu Wislicenyho, ktorý si v Budapešti plnil svoje povinnosti organizátora deportácií maďarských

Oskar Neumann

židov. Brunner začal okamžite úradovať: predstieral záujem o spoluprácu so zástupcami Ústredne Židov, avšak v skutočnosti pripravil pre nich pascu, do ktorej sa chytili. Udalosti už nabrali rýchly spád.

Bratislava sa razom zmenila. Tolerantné prostredie už bolo minulosťou a aj podľa rabína Armina Friedera *existenčne sa stala veľmi nepríjemným mestom*. Každý sledoval každého a každý sa aj každého bál. Mesto sa hemžilo špicľami, gardistami a kadejakými kolaborantmi, ktorí boli ochotní udávať trebárs aj vlastných. V krčmách sa už prestalo politizovať. Rodili sa nohé heslá: *Ludáctvo nepozná ohľadov! Ludáctvo nechce kompromisy! Ludáctvo nechce riešiť slovenskú otázku trochársky! Čo ľudák – to celý človek! Čo ľudák – to charakter v politike! Čo ľudák – to dôsledný uskutočňovateľ starej línie!* Nedalo sa prehliadnuť, že židovskí obyvatelia mesta sa cítili poníženi, degradovaní a najmä ohrození.

V noci na 26. septembra 1944 bola z Ústredne Židov ukradnutá kartotéka s menami a ostatnými osobnými údajmi všetkých židov. Krátko na to, v noci z 28. na 29. septembra sa v Bratislave začalo masové zatýkanie židov. *V tú noc bola veľká chytačka. Celú moju rodinu, otecka, mamičku, brata, babičku, všetkých pochytali, len ja som zostal vonku. Pán V. ma v tú noc ukryl, bol taxikárom. Iný svedok si na osudnú noc takto spomína: V jednu noc sa konala v Bratislave veľká razia. Stalo sa, že ma v noci zobudil esesák. Svietil mi baterkou priamo do tváre. Okamžite sme sa museli obliecť. Kým esesák pozeral druhú izbu, nebadane som svoje pravé doklady vopchal pod kufor na skrini a falošné nechal vo vrecku. V meste bol kvôli razii veľký rozruch. Hlavou mi prebehla myšlienka, ak nás nasmerujú doľava, že je zle. Tadiaľ totiž viedol most do Petržalky, kde ľudí nemilosrdne strieľali. Pred Manderlom sme zabočili doprava, hore na námestie. V tej chvíli to znamenalo isté uľahčenie a odsun smrti... Prišli sme na miesto, na Edlovu ulicu, kde sústreďovali ľudí... V tú noc bolo chytených asi 1600 židov vrátane niektorých vrcholných predstaviteľov Pracovnej skupiny. Ich posledný pochod sa tiahol smerom k tzv. malej stanici. Tu ich natlačili do pripravených vagónov, ktoré smerovali do Serede. Ich osud sa tým definitívne spečatil.*

Dňa 30. septembra 1944 sa zo Serede obnovili deportácie slovenských židov do koncentračných táborov. Jedenásť transportov postupne

smerovalo do Ravensbrücku, Sachsenhausenu, Bergen-Belsenu a do Terezína. V transporte na Vianoce 1944, ktorý mal ísť pôvodne do Osvienčimu, ale hrou osudu skončil v terezínskom gete, bolo viacero bratislavských židov. Jedna zo židovských žien, meno ktorej v duchu vyslovujem s najväčšou úctou, prežila. Nikdy však nebola schopná hovoriť o tom, čo všetko sa odohrávalo v duši štrnásťročného dievčatka, keď navždy stratilo svoje detstvo a keď sa stalo predčasne dospelé.

Pohľad na dóm a synagógu po zbúraní časti ulice Vydrice (september 1968)

Búranie Židovskej ulice, obnažovanie hradieb a priekopy (1969/70)

Keď v roku 1968 začali búrať Židovskú ulicu, väčšina jej pôvodných obyvateľov už nežila

Počas búrania Židovskej ulice boli pod Kostolom sv. Mikuláša objavené historické hroby

Hradby uprostred Židovskej ulice okolo roku 1970

Bývalá krčma na Židovskej ulici. Mala obrovskú pivnicu, kam mohol vojsť aj povoz s nákladom piva. Snímka asi z roku 1968

Za spomínanou krčmou sa celkom obnažili hradby a zvyšky bášť (1. 6. 1968)

Zvyšky po synagóge (búranej najmä okolo 12. 4. 1969)

Po zbúraní synagógy (1970)

POST SCRIPTUM

Každodenný život v Bratislave je už v podstate veľmi všedný. Denne chodím po tých istých uliciach, kde poznám už každý kameň, ktorému sa vyhnem aj so zatvorenými očami. Stretávam sa s tými istými ľuďmi, ktorých možno v duchu pozdravím a možno okolo nich (znova) prejdem úplne ľahostajne. Ved' zajtra ich stretnem zas. Aj s niektorými budovami, ktorých história je zreteľne viditeľná, je to tak. Pokiaľ ešte stoja na svojich miestach, kam ich osadili pred stáročiami, vnímam ich prirodzene a nad ich hodnotou sa zamyslím až po tom, keď sa rozpadnú, keď ich zlikviduje čas, alebo čosi ešte horšie. V Bratislave je to tak. Žije sa tu rýchlo a aj necitlivo. Historické objekty, pamiatky zo dňa na deň miznú, aby uvoľnili miesto modernizácii, ktorá je dôkazom novej doby a trestom civilizácie zároveň.

Narodila som sa v tomto meste. Bolo to v päťdesiatych rokoch, o ktorých môj otec hovorieval, že boli poznačené krvou. Detstvo som prežila šťastné, bola som opantaná láskou rodičov i starých rodičov. Neboli rodení Prešporáci. Niektorí z nich nemali ani slovenské mená. Vôbec to však nie je podstatné, pretože súčasťou Bratislavy boli akoby od nepamäti. Často spomínali na to, čo bolo vtedy, keď sme my, ich deti, boli malé. Ako sa stavali domy, ako sa opravoval Hrad, na ktorý sme dovideli z okna nášho bytu, ako sa ničili celé ulice, aby sa vzápätí vybudovali ďalšie, ako jedného dňa zmizla Židovská ulica a zostala po nej len veľká priekopa, v ktorej sa postavil most, a ako ešte pred tým ľudia z tejto ulice zamkli navždy svoje vráta, aby nastúpili do dobytých vagónov, pretože sa zmenili časy a oni museli mesto opustiť, ako sa mnohí z nich viac nevrátili, pretože sa nesmeli vrátiť a napokon sa nemali ani kam.

Mnohé sa zmenilo. Bratislava už nie je útulným mestom z čias dávno minulých. Život si žiada svoje a nemilosrdne nás núti vyrovnáť sa so stratou minulosti. Židovská história sa z jej ulíc už dávno vytratila a po mnohých pamiatkach na ňu už niet žiadnej stopy. Nič ich nepripomína, len spomienky tých, ktorí sú poslednými z posledných.

Využívam túto príležitosť, aby som sa úprimne poďakovala všetkým, ktorí sa spolu so mnou dokázali túlať (svojou) židovskou minulosťou,

pripomínať si domy, ktorých už dávno niet – Bernauerov dom, ktorý bol srdcom židovského geta, Nesterov dom na Kapitulskej, Edelhoř, na rohu ktorého stál hotel honosne zvaný Európa i obľúbený hostinec K zlatému krížu, pri ktorom sa neskôr začal budovať tunel. Hľadali sme školy, modlitebne, synagógy, židovské obchodíky, trh s čerstvo vylovenými rybami. Spomínali sme na časy, keď Prešporok či Poszony bolo mestom každého, na ľudí, ktorí žili svoj každodenný život, aby pri tom tvorili históriu mesta a židovského geta zvlášť. Poďakovanie patrí pani Selme Steinerovej, Friedrichovi Feldmarovi, Ottovi Wágnerovi, ďalej Vierke Kamenickej a Martinovi Korčokovi z Múzea židovskej kultúry za poskytnutie niektorých fotografií a spomienok – svedectiev o živote v židovskej Bratislave, Martinovi Melicherčikovi za jeho topografiu židovských pamiatok, Jurajovi Kodajovi za pomoc pri overovaní niektorých reálií a Vladimírovi Segešovi za to, že rukopis prečítal.

Osobitne ďakujem svojim rodičom, ktorým knižku venujem, pretože mi v Bratislave dali život, naučili ma mať Bratislavu radi a vždy mi pripomínali, kam patríam.

Katarína Hradská

PRAMENE A LITERATÚRA

- BARKÁNY, E. – DOJČ, L.: Židovské náboženské obce na Slovensku. Vydavateľstvo Vesna, Bratislava 1991.
- BAXA, P. – FERUS, V.: Bratislava mešťana Wocha. Bratislava 1991.
- BENYOVSZKY, K.: Prechádzka starým Prešporkom. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2001.
- BENYOVSZKY, K. – GRÜNSFELD, J.: Obrázky z prešporského geta. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2002.
- BORSKÝ, M.: Synagogue. Architecture in Slovakia. Bratislava 2007. Bratislava Mateja Bela. Vydavateľstvo Obzor, Bratislava 1984.
- CMOREJ, J.: Bratislava. Svedectvo historických pohľadníc. Bratislava 2004.
- FAUST, O.: Zo starých zápisníc mesta Bratislavy. Bratislava 1933.
- FEDERMAYER, F.: Rody starého Prešporka. Bratislava 2003.
- FILO, R. – PÖSS, O. – ŠILBERSKÝ, A.: Premeny Zuckerman dla. SNM – Múzeum karpatských Nemcov. Bratislava 2006.
- FRANEK, J.: Judaizmus. Bratislava 1998.
- FRISS, A.: Monumenta Hungariae Judaica. Budapešť 1903.
- GOLD, H. a kol.: Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart. Brno 1931.
- HANÁK, J. – KOPUNCOVÁ, B.: Prešporské opevnenia. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2007.
- Hašomer Hacıir. Dejiny hnutia. Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2001.
- HOLÁK, J.: Slobodné kúrie, meštianske domy a výsadné hostince na bratislavskom Pohradí. In: Bratislava, zv. VI. Vydavateľstvo Osveta, Bratislava 1970.
- HOLČÍK, Š.: Korunovačné slávnosti. Bratislava 1563–1830. Vydavateľstvo Tatran, Bratislava 1986.
- HORVÁTH, V.: Bratislavský topografický lexikón. Vydavateľstvo Tatran, Bratislava 1990.
- HRADSKÁ, K.: Slobodomurárske lóže v Bratislave. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2005.
- HRADSKÁ, K.: Bratislava 1939–1945. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2006.
- KEMÉNY, L.: Bratislavský hrad a Podhradie. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2008.
- KOHÚT, L.: Tu bola kedysi ulica. Vydavateľstvo Q 111. Bratislava 1995.
- KOHÚT, L.: Keď strihajú ovce, trasú sa jahňatá. Vydavateľstvo Q 111. Bratislava 1998.
- KORABINSKÝ, J. M.: Popis kráľovského, uhorského, hlavného, slobodného korunovačného mesta. Bratislava 1781.
- MARSINA, R.: Das Judentum in der Slowakei im Mittelalter. In: Juden im Grenzraum. Eisenstadt 1993.

- MELICHERČÍK, M.: Židovské pamiatky v Bratislave. Historická topografia. Bratislava 1994. Nepochikované.
- ORTVAY, T.: Ulice a námestia Bratislavy. Podhradie. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2003.
- ORTVAY, T.: Ulice a námestia Bratislavy. Staré mesto. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2006.
- Pramene k dejinám Slovákov, IV. Literárne informačné centrum, Bratislava 2002.
- SALNER, P.: Premeny Bratislavy 1939–1993. Veda. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1998.
- SALNER, P.: Epitafy starého cintorína. Bratislava 2006.
- SALNER, P.: Mozaika židovskej Bratislavy. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 2007.
- SALNER, P.: – KVASNICA, M.: Chatam Sofer Memorial. Vydavateľstvo Zing Print, Bratislava 2002.
- SEGEŠ, V. a kol.: Kniha kráľov. Vydavateľstvo KLEIO, Bratislava 1998.
- SEGEŠ, V.: Prešporský pitaval. Vydavateľstvo Perfekt, Bratislava 2005.
- STERN, T.: Židovský kúpeľ. In: Pamiatky a múzeá, Bratislava, 2001, č. 1.
- ŠPIESZ, A.: Bratislava v 18. storočí. Vydavateľstvo Tatran, Bratislava 1987.
- ŠPIESZ, A.: Bratislava v stredoveku. Vydavateľstvo Perfekt, Bratislava 2001.
- TANDLICH, T.: Židia stredovekej Bratislavy v listinných prameňoch uhorských panovníkov. In: Kapitoly z dejín Bratislavy. Bratislava 2007.
- Tragédia slovenských židov. Fotografie a dokumenty. Bratislava 1949.
- TRANČÍK, M.: Medzi starým a novým. História kníhkupeckej rodiny Steinerovcov v Bratislave. Albert Marenčin. Vydavateľstvo PT, Bratislava 1997.
- Židia v Bratislave. Vydavateľstvo Zing Print, Bratislava 1997.

OBSAH

Prológ	5
Úvod	9
Prvé zmienky o židoch	10
Privilégiá panovníkov	12
Židia v stredovekom Prešporke	18
Prvé židovské osídlenie	26
Mesto bez židov	41
Pod ochranou Pálffyovcov	43
Kráľovský reformátor Jozef II.	50
Zmeny v židovskej komunite	61
Stratená minulosť	66
Požiar v gete a iné tragédie	71
Stopy na Židovskej ulici	80
Srdce židovského geta	89
Zuckerman del a Vydrice	96
Tradície geta	103
Židovské sviatky	109
Kolobeh života	113
Múdrosť geta	119
Synagógy a modlitebne	121
Židovské školy	136
Židovskí rabíni	143
Najväčší z najväčších	148
Židovské cintoríny	154
Židovské spolky	165
Významné židovské osobnosti	170
Židovská Bratislava za prvej republiky	176
Vzťah spoločnosti k židovskej komunite	183
Koniec židovskej Bratislavy	197
Posledné dejstvo	221
Post scriptum	240
Pramene a literatúra	242
Obsah 245	

OBSAH

Úvod
Prvé zmienky o židoch
Privilégiá panovníkov
Židia v stredovekom Prešporke
Prvé židovské osídlenie
Mesto bez židov
Pod ochranou Pálffyovcov
Kráľovský reformátor Jozef II.
Zmeny v židovskej komunite
Stratená minulosť
Požiar v gete a iné tragédie
Stopy na Židovskej ulici
Srdce židovského geta
Zuckerman del a Vydrice
Tradície geta
Židovské sviatky
Kolobeh života
Múdrosť geta
Synagógy a modlitebne
Židovské školy
Židovskí rabíni
Najväčší z najväčších
Židovské cintoríny
Židovské spolky
Významné židovské osobnosti
Židovská Bratislava za prvej ČSR
Vzťah spoločnosti k židovskej komunite
Koniec židovskej Bratislavy
Posledné dejstvo
Post scriptum
Pramene a literatúra